

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Mycenaean Studies, έκδ. *Emmett L. Bennett, Jr.*, Madison 1964. 8ο, Σελ. X, 284.

Με κάποια καθυστέρηση δημοσιεύονται τὰ πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Μυκηναϊκῶν Σπουδῶν ποὺ συνῆλθε στὴν πόλη Racine, Wisconsin, τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν στίς 4 - 8 Σεπτεμβρίου 1961. Τὰ δύο προηγούμενα συνέδρια, στὸ Gif-sur-Yvette τὸ 1956 τὸ πρῶτο καὶ στὴν Παβία τὸ 1958 τὸ δεύτερο¹, μᾶς εἶχαν δώσει ἀντίστοιχα τὰ γνωστά δημοσιεύματα «Études Mycéniennes» καὶ «Atti del 2o Colloquio Internazionale di Studi Minoico-micenei». Ὑπεύθυνος γιὰ τὴ διοργάνωση τοῦ συνεδρίου, ὅπως ἐπίσης καὶ γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν πρακτικῶν του, ἦταν ὁ «παλαιογράφος» τῶν μυκηναϊκῶν σπουδῶν, ὁ καθ. E. L. Bennett, ὁ γνωστός ἐκδότης τῶν πινακίδων τῆς Κνωσοῦ, τῆς Πύλου καὶ τῶν Μυκηρῶν.

Σημειώνουμε τὰ περιεχόμενα τοῦ τόμου: Τὸ πρῶτο μέρος περιλαμβάνει τὰ ἐπίσημα πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου (σελ. 3 - 7) καὶ τίς ἀποφάσεις τῶν ἐπιτροπῶν του σχετικὰ μὲ ἐκδοτικὰ κυρίως προβλήματα (8 - 16). Στὸ δεύτερο μέρος δημοσιεύονται οἱ ἀνακοινώσεις τῶν μελῶν τοῦ συνεδρίου: J. Chadwick, Πινακίδα PY Un 1322 (19 - 26), H. Geiss, Παρατηρήσεις στὴν πινακίδα PY Jn 725 καὶ σὲ ἄλλα κείμενα (27 - 35), M. Lang, Ἀναλογίες τῆς ομάδας Es (37 - 51), W. F. Wyatt, Jr., Παρατηρήσεις στὴν ἀνακρίβωση τῆς καθ. M. Lang (53 - 55), C. Gallavotti, Ὁ φθόγγος Faῦ στὴ μυκηναϊκὴ γραφὴ (57 - 65), τοῦ ἴδιου, Σύγκριση πινακίδων τῆς Πύλου (67 - 69), F. W. Householder, Ἐνα μορφοφωνημικὸ πρόβλημα καὶ ἓνας ὀρθογραφικὸς κανόνας (71 - 76), M. Lejeune, Μερικοὶ μυκηναϊκοὶ οἰκονομικοὶ τεχνικοὶ ἔροι (77 - 109), τοῦ ἴδιου, Παρατηρήσεις στὸ ἰδέογραμμα 146 (111 - 124), V. Georgiev, Ἡ Μυκηναϊκὴ μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐλληνικῶν διαλέκτων (125 - 139), A. Tovar, Ἡ θέση τῆς διαλέκτου τῆς Γραμμικῆς Β (141 - 146), S. Levin, Ἑλληνικὲς καὶ μὴ ἐλληνικὲς κλίσεις στὴ Γραμμικὴ Β (147 - 159), J. Puhvel, Ἐλευθῆρ καὶ Οἰνωᾶτις: Διονυσιακὰ δεδομένα ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα (161 - 170), τοῦ ἴδιου, Οἱ Ἰνδοευρωπαϊκὲς καὶ μυκηναϊκὲς μετοχές

1. Στὸ μεταξύ ἔχει συνέλθει καὶ τὸ τέταρτο συνέδριο στὸ Cambridge (Ἀπρίλιος 1965).

ἐνεργητικοῦ παρακειμένου (171 - 177), H. M. Hoenigswald, Μυκηναϊκές ἀυξήσεις καὶ ἡ ποιητικὴ γλῶσσα (179 - 182), C. H. Gordon, Παρατηρήσεις στὴ Γραμμικὴ Α (183 - 186), C. W. Blegen, Τὸ ἀνάκτορο τοῦ Νέστορος: Ἀνασκαφές 1961 (187 - 194), J. L. Caskey, Ἀνασκαφές στὴν Κέω, 1961 (193 - 194), J. Walter Graham, Ἡ σχέση τῶν μινωικῶν ἀνακτόρων μὲ τὰ ἀνάκτορα τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς τῆς δευτέρας χιλιετίας π.Χ. (195 - 215), W. A. McDonald, Ἡ ὀδικὴ συγκοινωνία στὴ νοτιοδυτικὴ Πελοπόννησο κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙ ἐποχὴ (217 - 240), E. L. Bennett, Jr., Τὰ σημεῖα εὐρέσεως τῶν πινακίδων τῆς Πύλου (241 - 252). Τέλος ὡς ἐπίμετρο (253 - 262) δημοσιεύεται ἡ «Σύμβαση τοῦ Wingspread» (ἀπὸ τὸ οἶκημα στὸ ὁποῖο στεγάστηκε τὸ συνέδριο) σχετικὰ μὲ τὴ μεταγραφὴ τῶν μυκηναϊκῶν κειμένων καὶ τὴ χρησιμοποίησιν βοθητικῶν ἐκδοτικῶν σημείων. Ἀκολουθοῦν σύντομη βιβλιογραφία καὶ πίνακας μυκηναϊκῶν λέξεων.

Ἀπὸ τίς ἀποφάσεις τοῦ συνεδρίου ἀξίζει νὰ τονιστοῦν: Ἡ ἀνάγνωσις τοῦ συμβόλου 16 ὡς qa (ἀντὶ pa₂), τοῦ 51 ὡς du (ἀντὶ da₂), τοῦ 71 ὡς dwe, τοῦ 90 ὡς dwo· ἡ πρότασις νὰ δημοσιεύωνται τὰ κείμενα μὲ συνεχῆ γραφὴ, χωρὶς ἐνωτικὲς παῦλες ἀνάμεσα στίς συλλαβές. Ἡ διάκρισις τοῦ συμβόλου 66 (ta₂) σὲ δύο χωριστὰ σύμβολα (66 καὶ 91) ἀπὸ τὸν M. Lejeune (Revue de Philologie 36 [1962] 217 κέ.) καὶ ἡ ἀνάγνωσις τοῦ δευτέρου ὡς two (τὴν ἴδια διάκρισις καὶ ἀνάγνωσις εἶχε ἤδη κάνει ὁ R. L. Palmer, Mycenaean and Minoans, σ. 59) δὲν ἦταν γνωστὴ ἀκόμη στοὺς συνέδρους. Ἡ χρῆσις τῆς Λατινικῆς ὄχι μόνον στὴ μεταγραφὴ τῶν ἰδεογραμμάτων, ἀλλὰ καὶ στοὺς τίτλους τῆς «Σύμβασης τοῦ Wingspread», προσδίδει ἀρκετὴ ἐπισημότητα στὴν προσπάθειά. Διερωτᾶται ὅμως κανεὶς γιατί νὰ περιοριστῆ ἡ Λατινικὴ μόνον στοὺς τίτλους καὶ νὰ μὴν ἐπεκταθῆ καὶ στὸ κείμενο τῆς σύμβασης. Ἀπὸ ἓνα κείμενο τέλος μὲ τόσο ἐπίσημες ἀξιώσεις θὰ ἔπρεπε νὰ λείπουν ἀβλεψίαι ὅπως: Notae diacriticæ... editoribus... commendata (σ. 260· ἐπαναλαμβάνεται ὅμως καὶ στὸ ἀντίγραφο τῆς σύμβασης ποὺ κυκλοφόρησε παλιότερα μαζί μὲ τὸ Nestor τοῦ Ἰουνίου 1962).

Στίς ἀνακοινώσεις θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν πολλὲς παρατηρήσεις. Ἡ ἐρμηνεία τῆς λέξης ono ὡς «παροχή», «ἀμοιβή», «πληρωμή» (Chadwick), «καταβολή» (Palmer), «κέρδος» (Lejeune) ὄχι μόνον εἶναι πολὺ γενικὴ καὶ οὐδέτερη, ἀλλὰ καὶ πολὺ δύσκολα συμβιβάζεται μὲ τὰ ἐλάχιστα — κι αὐτὰ συνήθως κολοβά — κείμενα, στὰ ὁποῖα παραδίδεται ἡ λέξις. Τὰ μόνον στοιχεῖα ὑπὲρ τῆς ἐρμηνείας αὐτῆς εἶναι: ἡ χρῆσις τῆς λέξης σὲ πινακίδες μὲ ποικίλα ἰδεογράμματα, ἡ πολὺ ἀβέβαιη καὶ δύσκολη συσχέτισις μὲ τὸ ὀνίνημι καὶ ἡ ὑποθετικὴ σύνταξις μὲ δοτικὴ. Ἡ σύναψις τῆς λέξης μὲ τὸ ἰδεόγραμμα VIR (PY An 724, 14) ἀρκετὴ βέβαια γιὰ νὰ

ἀποδείξει ὅτι κάποια ἄλλη σημασία ὑποδηλώνεται, ἐνῶ τὸ ἰδεόγραμμα στὴν KN Ca 895 δὲν ἀφήνει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ ὄνους. Τρεῖς διαφορετικὲς ἀναγνώσεις τῆς ἴδιας λέξης — χωρὶς νὰ ἀποκλείωνται βέβαια — εἶναι μᾶλλον ἀπίθανες. «Ἡ παρουσία Κυπρίων ἐμπόρων τόσο στὴν Πύλο ὅσο καὶ στὴν Κνωσό», τέλος, δὲν εἶναι ἐπαρκὴς γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἐπανειλημμένη σύναψη τῶν λέξεων *kuḗrijo* καὶ *ono* στὶς ἐλάχιστες πινακίδες ποὺ μᾶς παραδίδουν τὶς δύο λέξεις τόσο στὴν Κνωσό ὅσο καὶ στὴν Πύλο.

Μὲ τὸν οἰκονομικὸ βίον τῶν Μυκηναίων σχετίζεται καὶ ἡ ἀνακοίνωση τῆς M. Lang, ποὺ ἐξετάζει τὶς ἀναλογίες μεταξὺ τῶν διαφόρων δοσμῶν ἢ εἰσφορῶν τῆς ομάδας PY Es καὶ κατὰ δεύτερο λόγο τῶν ἄλλων ομάδων E. Εἶναι ἐντυπωσιακὲς οἱ ἀναλογίες αὐτές, κυρίως ὅσο ἀφορᾷ τὶς σχέσεις τῶν συνόλων μεταξὺ τους. Ἡ προσπάθεια ὅμως τῆς Lang νὰ ἀποκαταστήσῃ τὶς ἴδιες ἀναλογίες καὶ στὶς εἰσφορὲς τῶν δεκατριῶν ἐπιμέρους ἀτόμων σὲ κάποιο προγενέστερο στάδιο, τὴν ὀδηγεῖ σὲ ἐπισηφαλεῖς συλλογισμούς. Ἡ διαίρεση τῆς ομάδας σὲ τρεῖς ὑπο-ομάδες καὶ ὁ συνυπολογισμὸς ἑνὸς 14ου ἀνθρώπου-φαντάσματος βολεύουν μερικὰ σύνολα, ἐνῶ κάνουν πιὸ ἐμφανεῖς τὶς ἀνισότητες σὲ ἄλλα. "Ἄν ὑπῆρχε ὁ χωρισμὸς σὲ τρεῖς ὑπο-ομάδες (ἢ τέσσερις κατὰ τὸν W. Wyatt, ὁ ὁποῖος ἀλλάζει τὴν παραδεδομένη σειρά τῶν ἀτόμων καὶ ἀνακαλύπτει ὑπο-υπο-ομάδες), ὅπωςδῆποτε αὐτὸς θὰ δηλωνόταν. Ἡ μυκηναϊκὴ «λογιστικὴ» φαίνεται ἀρκετὰ ἀνεπτυγμένη, ὥστε μιὰ τέτοια παράλειψη νὰ εἶναι ἀδικαιολόγητη. "Ἄν ἡ χρησιμοποίησις τῶν σύγχρονων ὄρων «φορολογία», «εἰσοδήμα» εἶναι θεμιτὴ στὰ κείμενα αὐτά, τότε δὲν πρέπει νὰ διστάζουμε νὰ ἀνάγουμε στὴν ἐποχὴ αὐτὴ (ποὺ δὲν φαντάζομαι νὰ τὴ χαρακτηρίζε μεγάλη κοινωνικὴ δικαιοσύνη καὶ ὀργανωμένη φοροτεχνικὴ πολιτικὴ) καὶ τοὺς ἀντίστοιχους σημερινοὺς ἀστάθμητους παράγοντες, ὅπως εἶναι οἱ «φορολογικὲς ἀπαλλαγές», ἢ «φοροδιαφυγή», ἢ «ἀπόκρυψις εἰσοδήματος», ὁ «δεκασμὸς τῶν ὑπαλλήλων», τὰ «ἀλάθη τῆς ὑπηρεσίας». Δὲν πρέπει λοιπόν, ὅσο μᾶς εἶναι ἄγνωστη ἡ ἀκριβὴς λειτουργία τῶν δοσμῶν αὐτῶν, νὰ μᾶς ἐκπλήσῃ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ὑπ' ἀρ. 6 λ.γ. «φορολογούμενος» δίνει σὲ διάφορες εἰσφορὲς τὰ 87,5 % τοῦ ἰσχυνοῦ «εἰσοδήματος» του, ἐνῶ ὁ ὑπ' ἀρ. 1 «μεγαλοκτηματίας» μὲν τὰ 33,3 %.

Σημαντικὲς εἶναι οἱ ἀνακοινώσεις τῶν V. Georgiev καὶ A. Tonar σχετικὰ μὲ τὴ θέση τῆς Μυκηναϊκῆς ἀνάμεσα στὶς ἄλλες ἱστορικὲς διαλέκτους. Καὶ οἱ δύο ὑποστηρίζουν τὴν παλιὰ θεωρίαν τῶν τριῶν στρωμάτων, ἐπισημαίνον τὰ κοινὰ γνωρίσματα μεταξὺ Μυκηναϊκῆς καὶ Αἰολικῆς ἀφ' ἑνὸς καὶ Ἀρκαδοκυπριακῆς καὶ Αἰολικῆς ἀφ' ἑτέρου, καὶ τοποθετοῦν τὴ Μυκηναϊκὴ στὸ ἀρχαῖο στρώμα. Αὐτὰ ἀντίθετα πρὸς τὴ νέα θεω-

ρία τῶν Porzig καὶ Risch, ποὺ ἀνάγουν τὰ κοινὰ στοιχεῖα τῆς Ἰωνικῆς καὶ τῆς Ἀρκαδοκυπριακῆς σὲ μιὰ παλιότερη ἐνότητα τῶν δύο αὐτῶν διαλεκτικῶν ομάδων. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ — μὲ ἀπογοήτευση βέβαια — ὅτι ἡ ἀνακάλυψη τῆς Μυκηναϊκῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐμφανῆ ὁμοιότητά της μὲ τὴν Ἀρκαδοκυπριακὴν, ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ ἀπροσδόκητη ἦταν, δὲν πρόσφερε πολλὰ νέα τεκμήρια γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης θεωρίας. Μένει ἀκόμη πολλὴ δουλειὰ νὰ γίνη μὲ τὰ ἔξω ἀπὸ κάθε ἀμφισβήτηση δεδομένα τῶν ἱστορικῶν χρόνων, πρὶν καταφύγουμε στὸν ἐλοφαγέτα καὶ στὸ *χε(ι)μαγ^κε(ι)με(ν)* [!] τῆς Μυκηναϊκῆς.

Ἡ ἀνάγνωση τοῦ Ventris φαίνεται νὰ ἔχη γίνῃ πλέον ἀπόλυτα ἀποδεκτὴ. Στὰ Πρακτικὰ ἐν τούτοις αὐτὰ ὁ S. Levin ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι δὲν εἶναι ἐλληνικὴ ἢ γλώσσα ὄλων τῶν πινακίδων καὶ ὅτι πολλὲς φορὲς ἀπαντοῦν κλιτικὲς ἐνδείξεις ξένης γλώσσας πλὴν σὲ φανερὰ ἐλληνικὰ συμφραζόμενα. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ἄποψη αὐτῆ, ποὺ εἶχε καὶ παλιότερα ὑποστηρικτῆ (βλ. Α. Γ. Τσοπανάκη, Ἑλληνικά 16 [1959] 366 καὶ ἀναλυτικότερα τοῦ ἴδιου, Ἑλληνικά 18 [1964] 175 - 177), δὲν θίγει τὴν ὀρθότητα τῆς ἀνάγνωσης τοῦ Ventris, τουλάχιστο στὶς γενικὲς της γραμμές¹. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι καὶ ὁ H. Geiss μελετώντας τὴν πινακίδα ΡΥ Jn 725 ζαναγουρίζει στὴν παλιὰ μέθοδο τῆς ἀναγραφῆς τῶν φωνητικῶν συμβόλων μὲ ἀριθμοὺς καὶ ὑπογραμμίζει (σημ. 1) τὴν «αὐξανόμενη τελευταῖα» ἀμφισβήτηση ὡς πρὸς τὴν ὀρθότητα τῶν συμπερασμάτων τοῦ Ventris.

Ὁ J. Puhvel ἀνακαλύπτει ἐνδείξεις διονυσιακῆς λατρείας στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχῇ. Πράγματι ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο μενεῖες τῆς γενικῆς diwonusojo, ποὺ ἐπιβάλλουν ἴσως τὴν ἀναθεώρηση τῆς ὑποθετικῆς θρακοφρυγικῆς καταγωγῆς τοῦ θεοῦ, ὁ Puhvel, συμπληρώνοντας τὸν Kerényi στὴν ἔρευνα γιὰ τὴν πατρίδα τοῦ Διονύσου, ἐρμηνεύει τὰ diwo ijewe καὶ diwijewe ὡς *Λιὼς *iēi* («στὸν γιὸ τοῦ Δία»), τὸ ereutere ὡς Ἑλευθήρει (ἐπίθετο τοῦ Διονύσου, πβ. Ἑλευθερεύς), τὸ wonowatisi, ποὺ ἀπαντᾷ στὴν ἴδια πινακίδα μὲ τὸ diwonusojo, ὡς **Φοινοῤάτι(δ)σι* (ἱερείες τοῦ Διονύσου ἢ γυναικεῖες διονυσιακὲς θεότητες, πβ. *Οἰνωᾶτις Ἄρτεμις*). Ταυτόχρονα ἐπισημαίνει τὴν σχέση τοῦ dapu₂ritojo potinija (*Λαβυρινθιοῦ Πότνια*) μὲ τὴν Ἀριάδνη, καὶ τοῦ ereutija (Ἑλευθία) μὲ τὸ ereutere, ποὺ ἀποδόθηκε ἤδη ὡς ἐπίθετο στὸν Διόνυσο. Ὅλα αὐτὰ φαίνονται ἴσως φυσικά, πρέπει ὅμως νὰ τονιστοῦν οἱ μᾶλλον ἀνυπέρβλητες δυσκολίες νὰ ταυτιστῇ τὸ diwijewe μὲ τὸ *Λιὼς *iēi* (;), ποὺ δὲν εἶναι

1. Οἱ ἀπόψεις τοῦ S. Levin ἀναπτύσσονται τῶρα ἐκτενέστερα στὸ βιβλίο του : *The Linear B Decipherment Controversy Re-examined*, New York, State University, 1964.

παρά μετάφραση τοῦ Διό-νυσος. Τέλος ἡ ἔρμηνεία τοῦ *wonowatisi* εἶναι τουλάχιστο περιέργη. Τὸ κοινὸ πού ἔχουν μεταξύ τους οἱ τοποθεσίες πού ὀνομάζονται *Οἰνὴ* εἶναι τὰ ἀμπέλια, ὅπως συμβαίνει λ.χ. μετὰ νεοελληνικὰ τοπωνύμια («Ἀμπελώνας», «Ἀμπελόκηποι», «Ἀμπελάκια» κτλ. Πῶς ἡ ἐπίκληση τῆς Ἀρτέμιδος *Οἰνωάτις* ἀπὸ τὴν Οἰνὴ τῆς Ἀργολίδας μεταφέρεται στὸ φανταστικὸ νησί *Οἰνὴ* τοῦ συμπλέγματος τῶν Οἰνουσῶν καὶ πῶς ἀλλάζει κτήτορα καὶ ἀπὸ ἐπίθετο τῆς Ἀρτέμιδος γίνεται ἐπίκληση ὑποθετικῶν βακχικῶν γυναικῶν ἢ θεοτήτων, εἶναι τελείως ἀκατανόητο.

Ἡ χρησιμότετη ἀνακοίνωση τοῦ Bennett συμπληρώνει παλιότερες του ἔρευνες γιὰ τὶς θέσεις στὶς ὁποῖες βρέθηκαν οἱ πινακίδες τῆς Πύλου. Αὐτὸ πού εἶναι ἀπαραίτητο βοήθημα σήμερα γιὰ τὴ μελέτη τῶν πινακίδων τῆς Γραμμικῆς Β, εἶναι ἓνας πίνακας πού θὰ συνοψίζη τὰ πορίσματα ἄλλης αὐτῆς τῆς ἔρευνας καὶ θὰ δίνει στὸ μελετητὴ ἀμέσως τὴ θέση στὴν ὁποία βρέθηκε ἡ πινακίδα πού μελετᾶ, τὶς ἄλλες πινακίδες πού βρέθηκαν μαζί της, ὅπως ἐπίσης καὶ αὐτὲς πού γράφτηκαν μετὰ τὸ ἴδιον χέρι. Ὅσο καὶ ἂν εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Bennett καὶ οἱ ἄλλοι συνεργάτες του ἔλαβαν ὑπόψη τους ὄχι μόνον τὸ περιεχόμενον, ἀλλὰ καὶ τὰ στοιχεῖα αὐτά, γιὰ τὴ διαίρεση τῶν πινακίδων σὲ ὁμάδες, ἐν τούτοις πρέπει κάθε μελετητῆς νὰ μπορῇ πρόχειρα νὰ συμβουλευτῇ τὰ δεδομένα αὐτά. Ἐξἄλλου μὲ μερικὴ ἀνακατάταξη τῶν πινακίδων ὄχι μόνον δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείεται, ἀλλὰ ἴσως καὶ νὰ ἐπιβάλλεται, ὅπως ἔδειξε ἡ τελευταία ἔκδοση τῶν πινακίδων τῆς Κνωσοῦ (B.I.C.S. Suppl. No. 15, 1964). Δυστυχῶς ἡ διαπίστωση τῶν θέσεων στὶς ὁποῖες βρέθηκαν οἱ πινακίδες τῆς Κνωσοῦ, ἔργο στενὰ συνυφασμένο μετὰ τὴ χρονολόγησή τῶν ἄλλων εὐρημάτων, ἀποδείχτηκε τελευταῖα πρόβλημα ἐξαιρετικὰ πολύπλοκο, πού μόνον μὲ νέα εὐτυχῆ ἀνακάλυψη, ὅπως ἡ πρόσφατη τῶν Θηβῶν, θὰ ἦταν πιθανὸ νὰ τὸ λύση.

Παρὰ τὶς μικρὲς ἐπιφυλάξεις πού εἶναι φυσικὸ νὰ ἔχη κανεὶς στὰ ἐπιμέρους πορίσματα μερικῶν ἀνακοινώσεων, δὲν μπορούμε παρὰ νὰ χαιρετίσουμε τὴν ἐπιτυχία τοῦ Γ' Μυκηολογικοῦ Συνεδρίου καὶ τὴ συμβολή του στὴν ἀνάπτυξη τοῦ νέου αὐτοῦ κλάδου τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν.

Κ. ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ

Βά γ γ ο ν Π α π α ἰ ω ἄ ν ν ο ν, Ἡ σάτιρα στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ λογοτεχνία. Ἐνας προσδιορισμὸς τῆς αἰσθητικῆς καὶ κοινωνικῆς σημασίας τῆς σάτιρας καὶ ἓνα σχεδιάσμα τῆς ἱστορίας της ὡς τὸ 2. μ.Χ. αἰῶνα. Θεσσαλονίκη 1966. 80 μ., Σελ. 78.

Ὁ συγγραφέας στὸν πρόλογό του λέγει ὅτι τὸ βιβλίον αὐτὸ βγήκε

ἀπὸ τὴν «περιπλάνησή του» στοὺς πρὶν ἀπὸ τὸν Λουκιανὸ αἰῶνες, τὴν ὑποία θεώρησε ἀπαραίτητη γιὰ μιὰ «ἱστορικοφιλολογικὴ μονογραφία γιὰ τὴν ἐποχὴ, τὸ βίβιο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Λουκιανοῦ» (σ. 5) ποὺ ἐτοιμάζει. Αὐτὴ του ὅμως ἡ περιπλάνηση περιορίστηκε στὶς γραμματολογίες τῆς προτιμήσεώς του, σὲ λίγες μονογραφίες καὶ σχεδὸν καθόλου στὰ κείμενα. Ἔτσι ἔμαθε πολλὰ καὶ διάφορα περὶ τῶν σατιρικῶν καὶ κωμικῶν συγγραφέων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς καὶ λατινικῆς λογοτεχνίας, ποὺ ἐπειδὴ πολλοὶ τοὺς ἀγνοοῦν στὸν τόπο μας, σκέφτηκε, ὅπως φαίνεται, τὶς σημειώσεις ποὺ κρατοῦσε κατὰ τὴν περιπλάνησή του νὰ τὶς ἐκδώσῃ σὲ βιβλίον, καὶ μάλιστα μὲ τὸν ἐπιβλητικὸ αὐτὸν τίτλον καὶ τὸν πλήρη ἀξιῶσεων ὑπότιτλον, ποὺ καταντοῦν κάπως ἀστεῖοι πάνω σ' ἓνα βιβλιαράκι 78 σελίδων. Καὶ μολοντί ὁ συγγραφέας δηλώνει στὸν πρόλογό του (σ. 5) ὅτι δὲν εἶναι πλήρης καὶ ὀλοκληρωμένη ἱστορία τῆς σατίρας, ἀλλὰ μόνον σχεδιάσμα τῆς ἱστορίας τῆς, δὲν ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὴν εὐθύνη τῶν παραπλανητικῶν του τίτλων: τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου δὲν εἶναι οὐθετικὴ μελέτη τοῦ σατιρικοῦ στοιχείου ποὺ ὑπάρχει στὴν ἐλληνικὴ καὶ λατινικὴ λογοτεχνία καὶ ἀνάπτυξη τῆς αἰσθητικῆς καὶ κοινωνικῆς σημασίας τῶν ἔργων ποὺ τὸ περιέχουν.

Στὸ πρῶτον μέρος τοῦ βιβλίου ὁ συγγρ. παραθέτει μὲ τηλεγραφικὴ συντομία τὶς ἀπόψεις περὶ κωμικοῦ-σατιρικοῦ διαφόρων αἰσθητικῶν καὶ διαπιστώνει μὲ δυσφορία ὅτι «οἱ πολλὲς καὶ διάφορες θεωρίες γιὰ τὸν αἰσθητικὸν προσδιορισμὸν τοῦ κωμικοῦ καὶ τοῦ γέλιου ὄχι μονάχα δὲν κατέληξαν σ' ἓνα ξεκαθαρισμένον συμπέρασμα, ἀλλὰ ὑπόσκαψαν καὶ τὴν αἰσθητικὴν ὑπόστασίν τους» καὶ ὅτι ὑπάρχει «θελητὴ ἢ ἀθέλητη ὑποτίμηση τοῦ κωμικοῦ» (σ. 10), γιὰ τὸ ὁποῖον ὁ συγγρ. ἔχει πολὺ μεγάλη ἰδέα. Μὲ τέτοιον τόνον καὶ μὲ τέτοιες ἀποφάνσεις ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς σοβαρῆς μελέτης, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ αἰσθητικὲς θεωρήσεις τοῦ κωμικοῦ καὶ ὁ μηχανισμὸς τῆς λειτουργίας του δὲν ρίχνουν καθόλου φῶς στὸ θέμα τοῦ συγγραφέα ποὺ εἶναι ἡ σάτιρα καὶ ὄχι τὸ κωμικὸν στὸ σύνολόν του. Μάταια περιμένει κανεὶς καθορισμὸν τῆς ἐννοίας τοῦ σατιρικοῦ στοιχείου ὡς ἰδιαίτερης μορφῆς τοῦ κωμικοῦ, τὶς ποικιλίες του σὲ ποιότητα καὶ ἔνταση, τὶς συνθήκες ποὺ τὸ γεννοῦν, τὰ κίνητρό του, τὸ ἀντικείμενό του κτλ., μὲ συγκεκριμένα παραδείγματα. Ἐνάλογον μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς αἰσθητικῆς σημασίας τῆς σατίρας εἶναι καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς. Συνοψίζεται στὸ ἐξῆς: «Γιὰ τὴν κοινωνικὴν σημασίαν τῆς σατίρας δὲ χρειάζεται νὰ ἐπιμείνουμε πολὺ — καὶ μεγάλη καὶ πρόδηλη εἶναι. Κι' αὐτὸ γιὰτὶ ὁ διδακτικὸς καὶ ὁ μοραλιστικὸς χαρακτήρας τῆς κωμικῆς καὶ σατιρικῆς τέχνης εἶναι πολὺ ἔντονος». Πάλιν ὁ συγγρ. ξεχνᾷ τὸ θέμα του καὶ μιλώντας γιὰ τὸ κωμικὸν γενικᾶ ἀναφέρει γενικότητες καὶ κοινοτοπίες.

Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου παρατάσσονται χρονολογικά, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, ὅλοι οἱ συγγραφεῖς τῆς ἑλληνι ᾗς καὶ λατινικῆς λογοτεχνίας ποὺ στὰ ἔργα των ὑπάρχει ὄχι εἰδικὰ τὸ σατιρικό στοιχεῖο ἀλλὰ γενικὰ τὸ κωμικό. Οἱ πληροφορίες ποὺ συνοδεύουν καθέναν ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι οἱ συνηθισμένες γενικότητες ποὺ ὑπάρχουν στὶς γραμματολογίες.

Εἶναι φανερό ὅτι τέτοιου εἴδους βιβλία — συνονθυλεύματα πληροφοριῶν παρμένων ἀπὸ ἀνεξέλεγκτες πολλὰς φορὰς πηγές — δὲν εἶναι αὐτὸ ποὺ χρειάζεται ἡ φτωχὴ μας βιβλιογραφία, ἐπειδὴ οὔτε ἐκλαϊκεύουν γιὰ τὸν γενικὸ ἀναγνώστη γνώσεις ἐπιστημονικῆς, οὔτε προωθοῦν γιὰ τοὺς εἰδικούς κανένα συγκεκριμένο ἐπιστημονικὸ πρόβλημα. Φαίνεται ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. δὲν ἔχει ξεκαθαρίσει σὲ ποιούς ἀκριβῶς ἀναγνώστες ἀπευθύνεται. Ὁ ἐκλαϊκευτικὸς χαρακτήρας τοῦ βιβλίου του ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὸν συντριπτικὸ ὄγκο τῶν ὑποσημειώσεων, ὅπου συνωθοῦνται καὶ ἰσοπεδώνονται τὰ κλασσικὰ βοηθήματα καὶ μερικὰ καλὰ ἐπιστημονικὰ ἔργα μὲ βιβλία ἐκλαϊκευτικά, βιβλία ἀσήμαντα καὶ δημοσιογραφικὰ ἄρθρα ἡμερησίων. Θέματα ποὺ ἐκτείνονται σὲ λογοτεχνίες πολλῶν αἰώνων προϋποθέτουν ὄχι μόνον γνώσεις βαθιῆς τῶν ἐποχῶν, τῶν κειμένων καὶ τῶν προβλημάτων ποὺ παρουσιάζουν στὴ σημερινὴ φιλολογικὴ ἐπιστήμη, ἀλλὰ καὶ πείρα ἀξιόλογη τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου τῆς φιλολογίας, ποὺ ὑπάρχουν σὲ λίγους φιλολόγους. Δὲν θεωρῶ ἀπαραίτητο νὰ ἀναφέρω ἐπιστημονικὰ ἀνακρίβειες καὶ ἀμφισβητούμενες ἢ ἀπαράδεκτες σήμερα ἀπόψεις ποὺ περιέχονται σ' αὐτὸ τὸ βιβλίον, οὔτε τὰ βιβλία στὰ ὅποια παραπέμπει μὲ σοβαρότητα ὁ συγγραφεὺς, ἐνῶ αὐτὰ ἔχουν πιά ἀχρηστευθῆ εἴτε ἀπὸ τὸ χρόνο εἴτε ἀπὸ τὴν ποιότητά των, οὔτε τίς κοινοτοπίες ποὺ παραθέτει ὑπὸ τὸ ὄνομα πολλῶν Ἑλλήνων κυρίως συγγραφέων στὴν ἐκδηλῆ προσπάθειά του νὰ τοὺς «τιμῆση» ἀναφέροντάς τους.

Ὁ συγγρ. παρασύρθηκε ἀπὸ τὸν ἀναμφισβήτητο ἐνθουσιασμό του καὶ τὴν ἀγάπη του γιὰ τὸ θέμα καὶ τύπωσε ὑλικὸ ποὺ εἶναι ἀπλὴ προπαίδεια στὴν ἔρευνα τοῦ θέματος. Ἐλπίζουμε ὅτι στὴ μελέτη γιὰ τὸν Λουκιανὸ ποὺ ἐτοιμάζει θὰ ἔχη ξεκαθαρισμένους στόχους καὶ μεγαλύτερη ἐπιτυχία.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΔΕΔΟΥΣΗ

P. Aubenque, La Prudence chez Aristote, Paris 1963, P.U.F., σελ. 129.

Ὁ Aubenque διαπιστώνει ὅτι, ἐνῶ στὰ Μετὰ τὰ Φυσικά, τὰ Φυσικά καὶ τὰ Τοπικά, ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει τὴ φρόνηση ὡς ἐπιστήμη

τῶν πρώτων ἀρχῶν τοῦ ὄντος, στὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια τὴν περιγράφει σὰν ὀρθὴ ἐκτίμηση τῶν ὄσων συμφέρουν στὸν συγκεκριμένο ἄνθρωπο. Ἡ φρόνηση συσχετίζεται ἐδῶ μὲ τὴ γνώμη καὶ τὴ δόξα. Ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τὰ ἄτομα καὶ τὶς περιστάσεις.

Ὁ Jaeger ἐξήγησε τὴν ἀντίφαση αὐτὴ σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία του γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ ἐξέλιξη τοῦ Ἀριστοτέλη. Στὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια, ὁ Ἀριστοτέλης χωρίζει ὀριστικὰ τὴν πράξη ἀπὸ τὴ θεωρία καὶ γι' αὐτὸ φρόνιμος δὲν εἶναι πιά ὁ Πυθαγόρας ἢ ὁ Ἀναξαγόρας, ὅπως στὸν Προτρεπτικὸ, ἀλλὰ ὁ Περικλῆς. Ἡ ἄρνηση τῆς πλατωνικῆς σύνθεσης θεωρίας καὶ πράξης εἶναι ἀκόμη πιὸ ἐντονη στοὺς Περιπατητικούς Θεόφραστο καὶ Δικαίαρχο.

Ὁ Aubenque πολὺ σωστὰ παρατηρεῖ ὅτι ποτὲ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀρνίεται τὴν ἀξία τῆς θεωρίας, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Jaeger. Γιὰ νὰ προσανατολιστοῦμε ὅμως στὸν ἀβέβαιο καὶ μεταβλητὸ κόσμο τῆς ἀνθρώπινης πράξης μᾶς ἀρκεῖ ἡ φρόνηση ἐνὸς Περικλῆ. Εἶναι φυσικὸ ὁ Ἀριστοτέλης νὰ χρησιμοποιοῦ τὸν Προτρεπτικὸ τὸν ὄρο «φρόνησις» μὲ τὴν πλατωνικὴ ἔννοια. Δὲν ἔχουμε ὅμως τὸ δικαίωμα νὰ συμπεράνουμε ὅ,τιδήποτε ἀπὸ τὴ διαπίστωση αὐτὴ γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ ἐξέλιξη τοῦ Ἀριστοτέλη α) γιατί τὸ προτρεπτικὸ εἶδος εἶναι ἐκλαϊκευτικὸ καὶ ἀποκλείει κάθε εἶδος πολεμικῆ, β) γιατί καὶ στὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιοῦ τὸν ὄρο «φρόνησις» μὲ τὴ θεωρητικὴ σημασία, πού εἶναι καθιερωμένη στοὺς πλατωνικοὺς φιλοσοφικοὺς κύκλους. Στὸ Ζ ὅμως βιβλίῳ τῶν Ἡθ. Νικ. ὅπου ἀναλύει *ex professo* τὴν ἔννοια τῆς φρόνησης, ἀνατρέχει στὴ λαϊκὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἔννοια αὐτὴ, ὅπως τὴν ἐκφράζουν οἱ σοφιστὲς καὶ οἱ τραγικοί, ἴσως γιατί τὴν θεωρεῖ σὰν πιὸ πηγαία, ἀθόρμητη καί, γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, πλησιέστερη πρὸς μιὰ σωστὴ καὶ φιλοσοφημένη ἀποψη τοῦ περιεχομένου της.

Ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει τὴ φρόνηση ὡς «ἕξιν μετὰ λόγου ἀληθοῦς περὶ τὰ ἀνθρώπινα ἀγαθὰ πρακτικῆν» (Ἡθ. Νικ. Ζ, 5, 1140 b 20). Ἐμπειρικὴ ἀφετηρία καὶ συνάμα λογικὴ ἀρχὴ τοῦ ὀρισμοῦ αὐτοῦ εἶναι ἡ σημασία τοῦ ὄρου στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα τοῦ Ε' π.Χ. αἰῶνα καὶ ἡ μορφή τοῦ «φρονίμου», ὅπως διαγράφεται στὴν πολιτικὴ πράξη τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

Μὲ σαφήνεια καὶ ἀκρίβεια ὁ Aubenque ἀντιδιαστέλλει τὸν ἀριστοτελικὸ «φρόνιμο» πρὸς τὸν πλατωνικὸ «βασιλικὸ ἄνδρα». Ὁ «φρόνιμος» δὲν μπορεῖ ν' ἀναφερθῇ σὲ ὑπερβατικὲς Ἰδέες, πού, καὶ ἂν ὑπῆρχαν, θὰ ἦταν ὑλότεια ἀχρηστες γιὰ τὴν ἀνθρώπινη πράξη, ἡ ὁποία ξετυλίγεται μέσα στὸ χρόνο καὶ γιὰ στόχο της ἔχει τὸ παροδικὸ καὶ ἀνεπανάληπτο περιστατικὸ. Ὁ «φρόνιμος» λοιπὸν δὲν ἔχει «ἐπιστήμη», ἀλλὰ μόνον «γνώμη» ἢ «διάνοια» τοῦ ὀρθοῦ σὲ κάθε περίπτωσι. Αὐτὴ ἡ κρίση

του είναι ο «ἀληθής λόγος» τοῦ ἀριστοτελικοῦ ὀρισμοῦ τῆς φρόνησης. Στὴν εὐθυκρισία τοῦ φρόνιμου ἀνθρώπου θὰ πρέπη ν' ἀνατρέξουμε γιὰ νὰ προσδιορίσουμε κάθε φορά τὸ «ἀνθρώπῳ ἀγαθόν».

Ὁ «σπουδαῖος» ὑπερέχει γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς κρίσης του, ὅχι ἐξ αἰτίας τῆς οἰκογενειακῆς ἢ φυλετικῆς του καταγωγῆς. Ὁ Aubenque ἐπικρίνει πολὺ δικαιολογημένα στὸ σημεῖο αὐτὸ μερικοὺς ἐρμηνευτὲς σὰν τὸν Pohlenz, τὸν Wilamowitz κ.ἄ., πού εἶδαν στὸν «σπουδαῖο» τὴν προέκταση τοῦ ἀριστοκρατικοῦ ἰδανικοῦ τοῦ «εὖ πεφυκότος» καὶ ἔτσι ἀπέδωσαν στὸν Ἀριστοτέλη ἕναν ἐξωλογικὸ δογματισμὸ πού τοῦ εἶναι ξένος.

Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη «ἡ ἕξις ὀρίζεται... ὧν ἐστίν» (Ἠθ. Νικ. Δ, 1, 1122 b 1). Καμιὰ ἀνθρώπινη ἀρετὴ δὲν νοεῖται χωρὶς τὸ συγκεκριμένο στόχο της. Ἡ φρόνηση εἰδικότερα κινεῖται μέσα στὴν περιοχὴ τοῦ συμπτωματικοῦ (contingent) δηλαδὴ τοῦ «ἐνδεχομένου ἄλλως ἔχειν». Ἡ θεωρία τῆς φρόνησης προϋποθέτει ὅτι ἡ ἀνθρώπινη πράξις ἀναπτύσσεται σ' ἕνα περιβάλλον πού δὲν εἶναι ὀλότελα προσιτὸ στὴν ἐπιστημονικὴ γνώση.

Ἄν ὁ κόσμος ἦταν ἀπόλυτα λογικός, θὰ ἴσχυε τὸ γνωστὸ σόφισμα τοῦ «ἀργοῦ λόγου», ὅτι δηλαδὴ ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα εἶναι περιττὴ ἂν ὁ κόσμος κυβερνιέται ἀπὸ μιὰ ἀδήριτη νομοτέλεια.

Εἶναι βέβαια ἀλήθεια ὅτι στὰ Ἠθικὰ Εὐδήμεια (1248 a 34 κέ.) ἡ λογικότητα τοῦ κόσμου ἀμφισβητεῖται, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἐξαίρεται ἡ φρόνηση ἀλλὰ ἡ ἐπέμβαση τοῦ θεοῦ. «Ὅσοι ὅμως δὲν μετέχουν «θείας μοίρας» ἢ «θείας τύχης» πρέπει νὰ «βουλεύωνται». Στὴν ἄποψη αὐτὴ περικλείεται ἴσως σπερματικὰ ἡ ἀνθρωποκεντρικὴ θεωρία γιὰ τὴ φρόνηση, πού ἀναπτύσσει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ Ζ βιβλίον τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων. Ὅπως τὸ εἶχαν νιώσει οἱ τραγικοί, ἀγεφύρωτο χάσμα χωρίζει τὸ θεὸ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ γι' αὐτὸ πρέπει ὁ ἄνθρωπος νὰ μπορῇ νὰ τὰ βγάλῃ πέρα μόνος του.

Ἐπειτα, καὶ ὁ θεὸς ἀκόμη δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλῃ ἀπόλυτα τὴ θέλησή του στὸν κόσμον, ἀκριβῶς ὅπως ἡ μορφή δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβληθῇ ὀλοκληρωτικὰ στὴν ὕλη, ἀφοῦ ὑπάρχουν τέρατα. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι λοιπὸν ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἐνταξί του στὸν κόσμον καὶ πρέπει νὰ τὴν ἐπιτύχῃ μὲ τὴ λογισμένη πράξι του. Ἡ ἀργία εἶναι ἀντίθετη μὲ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀρμόζει πιὸ πολὺ στὸ θεὸ ἢ τὸ φυτό.

Ὁ Ἀριστοτέλης περιγράφει τὴν πράξι τοῦ φρόνιμου σύμφωνα μὲ τὸ ὑπόδειγμα τῆς ἐργασίας τοῦ τεχνίτη. Ἡ ἀναλογία αὐτὴ τὸν κἀνει νὰ τονίσῃ τὴ σχέση τῆς πράξης τοῦ φρόνιμου μὲ τὴν κατάλληλη στιγμή τῆς πραγματοποίησής της, τὸν «καιρόν» της, ἀφοῦ μιὰ πράξι εἶναι φρονιμὴ μόνον ὅταν γίνεται «ὅτε δεῖ». Ὁ Ἀριστοτέλης συμφωνεῖ μὲ τὴ

γνώμη τοῦ Γοργία ὅτι «οὐδ' ἐπιστήμη θηρατὸς ὁ καιρὸς ἀλλὰ δόξη» καὶ γι' αὐτὸ τονίζει ὅτι τὸ «ἀνθρώπων ἀγαθὸν» ἀνήκει στὴν περιοχὴ τῶν ἀτομικῶν καὶ περιστασιακῶν φαινομένων καὶ ὄχι στὸ γῶρο τοῦ γενικοῦ καὶ τοῦ «καθόλου». Πιὸ κοντὰ λοιπὸν στὴν πραγματικότητα βρίσκεται ὁ Μένων τοῦ ὁμώνυμου πλατωνικοῦ διαλόγου, ποὺ ἀπαριθμεῖ ἕνα «σμηῆνος ἀρετῶν», ἀπὸ τὸν Σωκράτη ποὺ «διώκει» ἕναν ἐξωπραγματικὸ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη (Πολιτικά 1260 a 28) ὀρισμὸ τῆς ἀρετῆς.

Γιὰ νὰ εἶναι χρονικὰ εὐστοχη ἡ πράξις του πρέπει νὰ ἔχη ὁ φρόνιμος τὴν ἐκάνοτητα τοῦ «βουλευέσθαι καλῶς», νὰ ξέρη δηλαδὴ νὰ συλλογίζεται ὀρθὰ πάνω στὰ πιὸ πρόσφορα μέσα γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ του. Ἀπ' αὐτὸν θὰ ξεκινήσῃ ὁ φρόνιμος γιὰ νὰ τὰ προσδιορίσῃ, χωρὶς ὅμως ὁ προσδιορισμὸς αὐτὸς νὰ ἔχη τὴ λογικὴ ἀναγκαιότητα τῆς μαθηματικῆς ἀνάλυσης, ἀφοῦ ὁ ἴδιος σκοπὸς μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθῇ μὲ διαφορετικὰ μέσα. Ἡ πείρα θὰ μᾶς δείξῃ ἂν ἡ «βούλεισις» εἶναι ὀρθὴ ἢ ὄχι.

Ἡ προέλευση τοῦ ὅρου «βουλευέσθαι» εἶναι πολιτικὴ (Ρητορικὴ 1358 a 36 - b 8). «Συμβουλευτικὸς» εἶναι ὁ λόγος ποὺ ἀναφέρεται στὸ μελλοντικὸ καὶ ὄχι ἀναγκαῖο γεγονός. Τὸ «βουλευέσθαι» ἀνήκει λοιπὸν στὸ γῶρο τῆς δόξας καὶ ὄχι τῆς ἐπιστήμης. Αὐτὸ δὲν εἶναι μειονέκτημα τοῦ «βουλευέσθαι», ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Πλάτων, ἀλλὰ συνέπεια τῆς φύσης τοῦ ἀντικειμένου του.

Γιὰ νὰ βουλευέται κανεὶς ὀρθὰ δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπαραίτητο νὰ εἶναι «εἰδῶς». Φτάνει νὰ εἶναι, ὅπως ἔλεγε ὁ Γοργίας, «πεπαιδευμένος». Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου μπορεῖ νὰ πάρῃ πιὸ σωστὲς ἀποφάσεις ἀπὸ τὸν «εἰδῶτα» πάνω στὰ ζητήματα τῆς πόλης, γιατί συγκεντρώνει ὅλες τὶς γνώμες, καὶ ὅ,τι εἶναι λανθασμένο σὲ μιὰ ἀπ' αὐτὲς θὰ διορθωθῇ ἀπὸ τὶς ἀντιρρήσεις μιᾶς ἄλλης ἀντίθετης γνώμης (Πολιτικά 1281 b 35 κέ., 1282 a 17). Τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα εἶναι προτιμότερο, ἂν καὶ «μετριώτατον», γιατί ὁ τρόπος ποὺ παίρνονται οἱ ἀποφάσεις στὸ πολίτευμα αὐτὸ εἶναι πιὸ σύμφωνος μὲ τὴν ἀβεβαιότητα τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων.

Τὸ «βουλευέσθαι» καταλήγει στὴν προαίρεση, ποὺ εἶναι ἡ ὀριστικὴ ἐκλογή τοῦ πιὸ πρόσφορου μέσου γιὰ τὸ σκοπὸ τοῦ φρόνιμου ('Ηθ. Νικ. 1111 b 27). Ἡ ἔννοια αὐτῆ τῆς προαίρεσης, σὰν ὀλοκλήρωσης τῆς βούλευσης, πρέπει νὰ θεωρηθῇ σὰν συμβολὴ στὴν ἀνθρωπολογία τῆς πράξης μᾶλλον παρὰ τῆς ἠθικῆς θεωρίας.

Δὲν εἶναι ὅμως ἄσχετη ἡ ἐπιτυχημένη ἐκλογή τῶν μέσων γιὰ ἕνα σκοπὸ μὲ τὴν ἠθικὴ ἐμπειρία τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀνθρώπος δὲν εἶναι τελικὰ ὑπεύθυνος γιὰ τὸ σκοπὸ ποὺ θέτει μὲ τὴ βούλησή του, ἀφοῦ αὐτὴ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴ φύση του. Τὰ μέσα ὅμως ποὺ θὰ χρησιμοποιήσῃ γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ σκοπὸ του τὰ διαλέγει μὲ τὸν ἐλεύθερο λογισμὸ του, καὶ γιὰ τὴν ἐκλογή αὐτὴ εἶναι ὑπεύθυνος γιατί τὴν κάνει ἐλεύθερα.

Δὲν πρέπει ὥστόσο νὰ ὀδηγηθοῦμε ἀπὸ τὶς παραπάνω ἀναλύσεις στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ φρόνηση γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἀποκλειστικὰ πρακτικὴ, ἐνῶ ἡ σοφία εἶναι θεωρητικὴ. Ἡ φρόνηση, ἂς μὴν τὸ ξεχνᾶμε, εἶναι διανοητικὴ ἀρετὴ, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν εἶναι ἐπιστήμη. Εἶναι ἀρετὴ τοῦ «λόγον ἔχοντος» τῆς ψυχῆς. Τὸ χαρακτηρίζει ὅμως ὄχι στὴ σχέση του μὲ τὰ ἀναγκαῖα ἀλλὰ μὲ τὰ συμπτωματικὰ γεγονότα (Ἡθ. Νικ. 1140 b 25 κέ.). Ὁ φρόνιμος εἶναι διασκεπτικὸς ὅταν βουλεύεται καὶ ἐνορατικὸς ὅταν συλλαμβάνη τὴν καίρια στιγμή, αὐτὴν ποὺ ζητάει τὴν πράξη χωρὶς ἄλλη ἀναβολή. Ἴσως νὰ μὴν εἶναι ἡ γνώση αὐτὴ τοῦ ἀτομικοῦ καὶ συγκεκριμένου φαινομένου «ἀκριβής», δηλαδὴ ἀπόλυτα διαφανῆς στὴ νόηση, εἶναι ὅμως πιὸ κοντὰ στὴν περιοχὴ τῆς ἀνθρώπινης πράξης. Τὸ λαϊκὸ αἶσθημα τῶν ἀρχαίων, ὅπως τὸ ἐκφράζουν τὰ γνωμικὰ τῶν ποιητῶν καὶ ἡ σκέψη τῶν σοφιστῶν, ἀνταποκρίνεται περισσό-τερο ἀπὸ τὴν καθαρὴ ἐπιστήμη τοῦ Σωκράτη ἢ τοῦ Πλάτωνα στὶς ἀπαιτήσεις μιᾶς φιλοσοφίας τῆς πράξης, ποὺ δὲν θέλει νὰ εἶναι ἐξωπραγματικὴ καὶ ἀνεδαφικὴ.

Ἐχοντας ὁ ἄνθρωπος συνείδηση ὅτι εἶναι ἄνθρωπος καὶ ὄχι θεὸς μπορεῖ, μὲ τὴ λογισμένη καὶ φρόνιμη πράξη του, νὰ ἀπωθήσῃ, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἐξαλείψῃ, τὴ συμπτωματικότητά τοῦ κόσμου ποὺ τὸν περιβάλλει καὶ νὰ κατακτήσῃ τὴ «θειοτάτη» καὶ «τιμιωτάτη» γνώση τῶν πρώτων ἀρχῶν τοῦ ὄντος (Μετὰ τὰ Φυσ. Α 983 a 5), ποὺ εἶναι ὅμως «ζητούμενη» καὶ ὄχι «κεκτημένη» ἐπιστήμη.

Οἱ ἀναλύσεις τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας τῆς πράξης ἀπὸ τὸν Aubenque ξεχωρίζουν γιὰ τὴν καθαρότητα, τὴ φιλοσοφημένη διεισδυτικότητα καὶ τὴ στέρεη τεκμηρίωσή τους μὲ ἀκριβεῖς ἀναφορὲς σὲ προσεκτικὰ διαλεγμένα καὶ ἐρμηνευμένα κείμενα. Τὸ βιβλίο του ἀνανεώνει τὴ φιλοσοφικὴ κατανόηση τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη, γιὰ τὴ βλέπει ἀπὸ νέα σκοπιὰ τὶς ὄντολογικὲς καὶ ἀνθρωπολογικὲς τῆς προϋποθέσεις καθὼς ἐπίσης καὶ τὶς ἱστορικὲς τῆς πηγῆς.

Θὰ μποροῦσε ὥστόσο κανεὶς νὰ διατυπώσῃ μερικὲς λεπτομερικὲς ἐπιφυλάξεις. Ἐτσι, λ.χ. τὰ ὅσα λέγει ὁ Aubenque γιὰ τὸν ὑποκειμενισμὸ τοῦ Πρωταγόρα (σ. 47) δὲν ἐπιβεβαιώνονται ἴσως ἐπὶ τὴ μαρτυρία τοῦ πλατωνικοῦ Θεαιτήτου (167a κέ.). Ἴσως ὁ Aubenque ὑπερβάλλει τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη ὅταν τονίζει ὅτι, ἀντίθετα μὲ τὸν Πλάτωνα, ὁ Ἀριστοτέλης δικαίῳ φιλοσοφικὰ τὸ λαϊκὸ αἶσθημα, σύμφωνα μὲ τὸ ὅτιο τὰ συγκεκριμένα προβλήματα τῆς καθημερινῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς πράξης δὲν μποροῦν νὰ λυθοῦν μὲ ἀφρημένα καὶ γενικὰ σχήματα. Ἀπὸ τοὺς σωκρατικούς διαλόγους καὶ ἀπὸ ἔργα σὰν τὸν Φίληβο καὶ τοὺς Νόμους βγαίνει, νομίζουμε, καθαρὰ ἢ ἄποψη ὅτι οἱ κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς ἐξελίξεις ἀπαι-

τουῦν, γιὰ τὴν ἱκανοποιητικὴ ἀντιμετώπισή τους, μιὰ ἐμπειρικὴ γνώση μερικὰ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη τῶν ἰδεῶν. Ἐξάλλου δὲν λείπει καὶ ἀπὸ τὰ ἀριστοτελικὰ κείμενα ἡ πλατωνικὴ ἀντίληψη τῆς σχέσης τῆς τέχνης μὲ τὸ «καθόλου» (Μετὰ τὰ Φυσ. 981a 7) καὶ τῆς διάκρισης τῶν τεχνῶν σὲ ἀνώτερες καὶ κατώτερες ἀνάλογα μὲ τὴ θεωρητικὴ γνώση τῶν «αἰτίων» ποὺ ἔχει ὁ τεχνίτης (981a 28-981 b 4). Γενικότερα, ἡ διάχυτη σ' ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Aubenque ἄποψη ὅτι ἡ πραγματικότητα δὲν πρέπει νὰ εἶναι ὁλότελα προσιτὴ στὴ νόηση γιὰ νὰ εἶναι ἡ ἀνθρώπινη πράξις δημιουργικὴ καὶ ἐλεύθερη, δὲν μᾶς πείθει ἀπόλυτα. Γιατί τάχα ἡ πράξις ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὴ γνώση τῶν νόμων τοῦ περιβάλλοντός μας δὲν μπορεῖ καὶ αὐτὴ νὰ εἶναι ἐλεύθερη καὶ δημιουργικὴ;

A. MIAFIONAS

H. H u n g e r, Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden. Österr. Akademie der Wiss., Kommission f. Byzantinistik, Institut f. Byzantinistik der Universität Wien, Bd. I., Wien-Graz-Köln 1964. Σελ. 260, 1 πίν.

«Τὸν νομοθέτην πρὸ πάντων τε ἀεὶ τῶν νόμων χρεῶν ἐστὶν μὴ ἀμοίρους αὐτοὺς προοιμίω ποιεῖν» λέγει ὁ Πλάτων¹, ἐξηγῶν συγχρόνως ὅτι σκοπὸς τοῦ προοιμίου εἶναι νὰ πεισθοῦν οἱ ἀρχόμενοι περὶ τῆς ἀνάγκης ἐπιβολῆς τοῦ Νόμου: «ὃ δὴ τυραννικὸν ἐπίταγμα ἀπεικασθὲν ἐρρήθη τοῖς ἐπιτάγμασιν τοῖς τῶν ἰατρῶν ... τοῦτ' εἶναι νόμος ἄκρατος, τὸ δὲ πρὸ τοῦτου ῥηθὲν ... ὄντως μὲν εἶναι πειστικόν, προοιμίω μὴν τοῦ περὶ λόγους δύναμιν ἔχειν»².

Τὸ προοίμιον ὅμως δὲν ἔχει μόνην ἀποστολὴν τὴν πειθῶν, ἀλλὰ, διὰ ταύτης, ἐπιδιώκει νὰ προκαλέσῃ τὴν εὐμενῆ διάθεσιν τοῦ ὑπηκόου πρὸς τὸν νόμον: «ἴνα γὰρ εὐμενῶς, καὶ διὰ τὴν εὐμένειαν εὐμαθέστερον, τὴν ἐπίταξιν, ὃ δὴ ἐστὶν ὁ νόμος, δέξηται ὃ τὸν νόμον ὁ νομοθέτης λέγει, τοῦτου χάριν εἰρήσθαι μοι κατεφάνη πᾶς ὁ λόγος οὗτος, ὃν πείθων εἶπεν ὁ λέγων· διὸ δὴ κατὰ γε τὸν ἐμὸν λόγον τοῦτ' αὐτὸ προοίμιον, ἀλλ' οὐ λόγος ἂν ὀρθῶς προσαγορεύοιτο εἶναι τοῦ νόμου»³.

Μὲ τὰ δύο αὐτὰ ἐπιχειρήματα δικαιολογεῖ ὁ Πλάτων τὴν ἀνάγκην ὑπάρξεως προοιμίου εἰς τὴν κατηγορίαν ἐκείνην τῶν δημοσίων ἐγγράφων τὴν ὁποίαν ἀποτελοῦν τὰ νομοθετικὰ κείμενα⁴.

1. Νόμοι 723 b.

2. Νόμοι 722 e - 723 a.

3. Νόμοι 723 a - b.

4. P. C l a s s e n, Kaiserreskript u. Königsurkunde. Diplomatische Stu-

Τὰ προοίμια ἡμῶς τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων, καὶ ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὸ θέμα τοῦ κρινομένου βιβλίου, δὲν ἐξαντλοῦνται εἰς τὴν πειθῶ ἢ ἔστω καὶ τὴν *captatio benevolentiae*. Περιέχουν ἀκόμη στοιχεῖα προπαγανδιστικά, ὅπως τὰ χαρακτηρίζει ὁ Hunger, χρησιμοποιοῦν μίαν μοντέρναν τελείως ἔκφρασιν δι' ἀντίστοιχα μεσαιωνικά φαινόμενα, ἀναφερόμενα εἰς τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορικὴν θεωρίαν. Καὶ τὰ στοιχεῖα ταῦτα προτίθεται νὰ ἐξετάσῃ εἰς τὸ ἀνά χεῖρας βιβλίον του.

Ἡδὴ *a priori* εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ συγγραφέως λίαν εὐπρόσδεκτος. Διότι τὸ προοίμιον τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων, ἀντιθέτως πρὸς τὴν *arenga* τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν, ἐλάχιστα ἔχει ἐρευνηθῆ. Καὶ ἐνῶ διὰ τὴν *arenga*, ὅπως καλεῖται τὸ προοίμιον εἰς τὴν δυτικὴν ὀρολογίαν, ἔχομεν ἐργασίας ὡς τοῦ L. Frederich¹, τοῦ M. Müller², τοῦ K. A. Gecks³, τῆς A. Jost⁴, τοῦ O. Bögl⁵, τοῦ M. Granzin⁶, τοῦ H. Fichtenau⁷, διὰ τὰ βυζαντινὰ προοίμια δὲν ἔχομεν παρὰ σκορπισμένας πληροφορίας εἰς ἐργασίας τοῦ F. Dölger⁸, τοῦ O. Treitinger⁹, τοῦ H. Fichtenau εἰς τὸ ἀναφερθὲν βιβλίον του¹⁰.

Εἰδικώτερόν πως ἔχει ἀσχοληθῆ μὲ τὸ προοίμιον τῶν βυζαντινῶν

dien zum römisch-germanischen Kontinuitätsproblem, Archiv f. Diplomatik 1 (1955) 67 κέ. H. F i c h t e n a u, *Arenga. Spätantike u. Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln* (= Mitteilungen des Instituts f. Österr. Geschichtsforschung, Ergänzungband XVII), Graz - Köln 1957, σ. 14.

1. Der Einfluss der augustinischen Anschauungen von *pax iustitia* und den Aufgaben der christlichen Obrigkeit auf die Erlasse u. Gesetze der deutschen Kaiser von den Ottonen bis zur staufischen Zeit, Greifswald 1914.

2. Die Einleitungsformeln (*Arengen*) in den Urkunden von Konrad I. bis Otto III., Greifswald 1910.

3. Die Einleitungsformeln (*Arengen*) in den Urkunden Heinrichs II. und Konrads II., Greifswald 1913.

4. Der Kaisergedanke in den *Arengen* der Urkunden Friedrichs I., Münster 1930.

5. Die Auffassung von Königtum und Staat im Zeitalter der sächsischen Könige und Kaiser (= Erlanger Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte 14), Erlangen 1932.

6. Die *Arenga* (Einleitungsformel) der frühmittelalterlichen Urkunde, Halle 1930.

7. *Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln*, Graz - Köln 1957.

8. Ἰδίως ἐν Die Kaiserurkunde der Byzantiner als Ausdruck ihrer politischen Anschauungen, Hist. Zeitschr. 159 (1938/9) 242 - 250, ὡν ἐν Byzanz und die europäische Staatenwelt, Ettl 1953, 23 - 33.

9. Die oströmische Kaiser- u. Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Jena 1938, Darmstadt 1956, ἰδίως σ. 211 - 213.

10. Die *Arenga* κλπ., σ. 22 - 29.

ἐγγράφων ὁ J. Dubois¹, ἐνῶ ὁ Γ. Μιχαηλίδης - Νουάρος ἐξετάζει τὰ προοίμια τῶν Νεαρῶν τοῦ Λέοντος Στ' διὰ τὴν συναγάγη συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴν στάσιν τοῦ αὐτοκράτορος τούτου ἐναντι τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου καὶ τοῦ ζητήματος τῶν ὁρίων τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας².

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω εἶναι εὐνόητον πόσον εὐπρόσδεκτοι εἶναι ἐργασίαι ὡς ἡ τοῦ H. Hunger, καλούμεναι νὰ πληρώσουν τὸ κενὸν τὸ ὑφιστάμενον εἰς τὴν βυζαντινὴν διπλωματικὴν βιβλιογραφίαν.

Σκοπὸν τοῦ ὁ συγγρ. προστίθεται τὴν ἐξέτασιν τῶν στοιχείων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορικῆς θεωρίας, τῶν περιλαμβανομένων εἰς τὰ προοίμια τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων.

Τὸ κύριον μέρος τοῦ βιβλίου διαιρεῖται εἰς τρία τμήματα: τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τῆς αὐτοκρατορικῆς θεωρίας (σ. 49 - 157), ἡ δομὴ τῶν προοιμίων (σ. 158 - 210) καὶ ἡ προπαγάνδα εἰς τὰ προοίμια (σ. 211 - 216). Τῶν τμημάτων τούτων προηγεῖται εἰσαγωγή (σ. 15 - 48) καὶ ἔπεται, ὑπὸ τύπον παραρτήματος, τὸ ἐλληνικὸν κείμενον καὶ ἡ γερμανικὴ μετάφρασις 20 Προοιμίων - τύπων τῆς συλλογῆς τοῦ cod. Pal. graec. 356 (σ. 217 - 248). Πίνακες τῶν συνταξάντων τὰ χρησιμοποιηθέντα ἔγγραφα, τῶν λατινικῶν καὶ ἐλληνικῶν ὄρων καὶ προσώπων καὶ πραγμάτων (σ. 249 - 260) κλείουν τὸ βιβλίον.

Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ὁ συγγρ. περιγράφει ἐν πρώτοις τὸ θέμα του. Σκοπὸς τοῦ ὑπῆρξε, λέγει, ἡ συλλογὴ τοῦ ὕλικου τοῦ ἀναγκαίου διὰ τὴν δημιουργίαν «ἀναγλύφου εἰκόνος τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορικῆς θεωρίας» καὶ ἡ ἀναδρομικὴ παρακολούθησις τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων ταύτης διὰ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων μέχρι τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἰσοκράτους.

Ἐν συνεχείᾳ ἐξετάζει τὴν σχέσιν τοῦ βυζαντινοῦ προοιμίου πρὸς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν. Παρατηρεῖ ὅτι ὁ ὅρος *προοίμιον*, ὡς καὶ τὸ ρῆμα *προοιμιάζεσθαι*, εἶναι εἰλημμένα ἐκ ταύτης, ὅτι ἡ συνήθεια τοῦ προοιμίου ἀπαντᾶται τόσον εἰς λόγους καὶ ἐπιστολάς ὅσον καὶ εἰς νομοθετικὰ κείμενα, καὶ συμπεραίνει ὅτι ἐκ ταύτης προέκυψε, κατὰ φυσικὴν συνέπειαν, καὶ ἡ βυζαντινὴ συνήθεια τοῦ προοιμίου.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν πατρότητα τῶν συγκεκριμένων ἐκάστοτε προοιμίων, ὁ συγγρ. προσάγει πληροφορίας τῶν πηγῶν, ἐξ ὧν δεικνύεται ὅτι ἔνια τὸνλάχιστον τούτων ὑπεργορεύθησαν ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τοῦ αὐτο-

1. Le préambule des diplômes byzantins jusqu'à la fin du XIIe s., Nogent-le-Rotrou 1936.

2. Les idées philosophiques de Léon le Sage sur les limites du pouvoir législatif et son attitude envers les coutumes, *Μνημόσυνον Π. Βιζουκίδου*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 27 - 54.

κράτορας¹, δεικνύει δὲ καὶ ὁ ἴδιος πειστικώτατα ὅτι καὶ ἄλλα, ἐκεῖνα π.χ. εἰς τὰ ὁποῖα ἀσκειῖται κριτικὴ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας, προήρχοντο ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ στόματος τοῦ αὐτοκράτορος, μολοντί δὲν εἶναι δυνατὸν βεβαίως νὰ ὑπολογισθῇ ἐπακριβῶς ἡ αὐτοκρατορικὴ συμβολὴ εἰς τὴν τελικὴν διατύπωσιν των.

Σταθεραί, πάγια ἐκφράσεις ἀπαντῶνται εἰς τὰ προοίμια, καὶ ὀρισμέναις ἐξ αὐτῶν παραθέτει ὁ συγγρ. ἐνδεικτικῶς. Ἐν τούτοις, σημειῶναι ὀρθότατα, οἱ βυζαντινοὶ γραφεῖς ἀπέφευγον τὴν πιστὴν ἀντιγραφὴν καὶ ἐπανάληψιν τούτων, διότι τὸ ἐθεώρουσαν ἀνάξιον τῆς μορφώσεώς των καὶ τῆς ρητορικῆς των ἰκανότητος².

Κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν στοιχείων τῆς αὐτοκρατορικῆς θεωρίας, τὴν ὁποίαν ἐπιχειρεῖ ὁ συγγρ. εἰς τὸ πρῶτον τμήμα τοῦ κυρίου μέρους τῆς ἐργασίας του (σ. 49 - 157), ἀναγράφει ἐν πρώτοις τὰς ἰδιότητας τοῦ αὐτοκράτορος, ὅσαι ἀπορρέουν ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἐξουσία του πηγάζει ἐκ τοῦ Θεοῦ: Ὁ αὐτοκράτωρ εἶναι θεοφιλὴς καὶ ἡ βασιλεία του ἀποτελεῖ μίμησιν τῆς θείας βασιλείας. Συγκρίνεται μὲ τὸν ἥλιον, ἀλλ' οὐχὶ κατὰ λατρευτικὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν ἀπέδιδεν εἰς τὴν σύγκρισιν ταύτην ἡ δικαίως ὑπὸ τοῦ συγγρ. ἀπορριπτομένη θεωρία τοῦ Th. Preger, ἀλλὰ πρὸς τὸν ἥλιον, ὡς τὸν λαμπρότερον ἀστέρα, ἔμπροσθεν τοῦ ὁποῖου ὠχριοῦν καὶ δύνουν ὅλοι οἱ ἄλλοι³.

Ἐν συνεχείᾳ ἀπαριθμεῖ τὰς ὑποχρεώσεις τοῦ αὐτοκράτορος ἔναντι τῶν ὑπηκόων του, τόσον τὰς γενικὰς (πρόνοια - ἀγρυπνία - ποιμαντικὴ) ὅσον καὶ τὰς εἰδικωτέρας (θεμελιωτῆς καὶ τελειωτῆς τοῦ δικαίου, πηγῆ χάριτος καὶ βοηθείας).

Ἡ ἐξέτασις τῆς δομῆς τῶν προοιμίων ἀποτελεῖ τὸ δευτερον τμήμα τοῦ κυρίου μέρους τοῦ βιβλίου (158 - 210). Τὰ ἐξετάζει τόσον ἀπὸ ἀπόψεως τῆς ἀφορμῆς ἐκδόσεώς των (αἴτησις ἐνὸς ἢ περισσοτέρων ἐπώνυμος ἢ ἀνώνυμος· αὐτεπάγγελτος ἐνέργεια τοῦ αὐτοκράτορος) ὅσον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἀρχῆς τοῦ προοιμίου (στοιχεῖα τῆς αὐτοκρατορικῆς θεωρίας, ἐφ' ὧν βαθοῦται τὸ ὅλον προοίμιον).

1. Εἰς τὰς προσαγομέναις ὑπὸ τοῦ συγγρ. μαρτυρίας τῶν πηγῶν θὰ ἠδύνατο νὰ προστεθῇ καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Μιχαὴλ Ἰελλοῦ διὰ τὸν Βασίλειον Β': Χρονογραφία 1.30 - τ. 1. 19, 11 κέ. (E. Renauld)· πβ. F. Dölger, Byzantinische Diplomatiek, Eutal 1956, σ. 65 σημ. 304.

2. Πβ. ἀνάλογον παρατήρησιν τοῦ O. Seeck, Die Zeitfolge der Gesetze Constantins, Zeitschr. f. Savigny-stiftung f. Rechtsgesch., Rom. Abt., 10 (1889) 204: «... die kaiserliche Kanzlei... stellte sich nicht das Armutszeugniss aus, gleichlautende Briefe an mehrere Personen zu schreiben».

3. Μία διόρθωσις ἐνταῦθα: ὁ Εὐσέβιος, V.C. 1.43 καὶ Τριακονταετ. 3, δὲν συγκρίνει τὸν Μ. Κωνσταντῖνον πρὸς τὸν Θεόν - Ἥλιον (Sonnengott), ἀλλὰ πρὸς τὸν ἥλιον ἀπλῶς.

Ἐντελῶς ὅμως ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν βυζαντινὴν διπλωματικὴν ἔχει ἡ ἔρευνα τοῦ συγγρ. ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν διάρθρωσιν τοῦ προοιμίου. Τὰ προοίμια διακρίνονται εἰς διμερῆ καὶ εἰς τριμερῆ. Τὰ πρῶτα ὑποδιαιροῦνται εἰς τρεῖς ομάδας. Εἰς τὴν πρώτην τούτων τὸ προοίμιον ἀρχίζει μὲ μίαν γενικὴν σκέψιν, φιλοσοφικὴν διάθεσιν ἔχουσαν, ἢ ἐν σύντομον βιβλικὸν χωρίον. Ἀκολουθεῖ δὲ τὸ δεύτερον μέρος τοῦ προοιμίου, ἀναφερόμενον εἰς τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν δι' ἣν ἐξεδόθη τὸ ἔγγραφο. Εἰς τὴν δευτέραν ομάδα τὸ προοίμιον ἀρχίζει μὲ μακρὸν χωρίον τῆς Π. Διαθήκης, εἰς τὸ ὁποῖον ἀντιπαράτίθεται, εἰς τὸ δεύτερον μέρος τοῦ προοιμίου, χωρίον τῆς Κ. Διαθήκης. Εἰς τὴν τρίτην τέλος ομάδα τὸ προοίμιον ἀποτελεῖται ἐκ γενικῶν σκέψεων περὶ τοῦ Θεοῦ ἀφ' ἐνὸς καὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας ἀφ' ἑτέρου. Τὰ τριμερῆ προοίμια ἀπαντῶνται σπανιώτερον. Ὑποδιαιροῦνται καὶ ταῦτα εἰς δύο ομάδας. Ἡ πρώτη παρουσιάζεται ὑπὸ τὸ ἐξῆς σχῆμα: α) ὑποδηλοῦται τὸ ζήτημα εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται τὸ ἐκδιδόμενον ἔγγραφο· β) ἐκτίθεται ἡ ὠφέλεια ἢ προκύπτουσα διὰ τὸ ὑπήκοον ἐκ τῆς καλῆς ρυθμίσεώς του· γ) ἀναγράφονται αἱ προσπάθειαι ἢ — θὰ ἔδει νὰ προστεθῆ — αἱ διαπιστώσεις τοῦ αὐτοκράτορος, αἱ σχετικαὶ πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο. Εἰς τὴν δευτέραν ομάδα τῶν τριμερῶν προοιμίων, ταῦτα α) ἀρχίζουν μὲ μίαν γενικὴν παρομοίωσιν, β) προχωροῦν εἰς τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν καὶ γ) δικαιολογοῦν τὰς ἀποφάσεις τοῦ αὐτοκράτορος αἱ ὁποῖαι ὠδήγησαν εἰς τὴν ἐκδοσιν τοῦ ἔγγραφου.

Αἱ ἰδέαι αἱ περιεχόμεναι εἰς τὰ προοίμια καὶ ἡ ὅλη τούτων δομὴ προσδιορίζει καὶ τὸν ρόλον των, ὡς μέσων προπαγάνδας, τὸν ὁποῖον ἐξετάζει ὁ συγγρ. εἰς τὸ τελευταῖον τμήμα τοῦ βιβλίου του. Βεβαίως, καὶ τὸ τονίζει τοῦτο ὁ συγγρ., τὰ προοίμια δὲν ἀπετέλεσαν τὸ μόνον μέσον αὐτοκρατορικῆς προπαγάνδας εἰς τὸ Βυζάντιον. Ἡ ὅλη ἐθιμοτυπία τῆς αὐλῆς, ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐνδυμασία καὶ αἱ αὐλικαὶ ἐορταί, ἀκόμη οἱ ἀνδριάντες, τὰ κτίσματα, οἱ πανηγυρικοὶ λόγοι, αἱ ἐπιγραφαὶ καὶ, ἰδιαίτερος, τὰ νομίσματα, τοῦτο εἶχον ὡς σκοπὸν: νὰ διδάξουν τοὺς λαοὺς ὅτι ἡ ἐξουσία τοῦ αὐτοκράτορος ἦτο θεόπεμπτος καὶ ἡ ἰσχὺς του καὶ ὁ πλοῦτος ἀνεξάντλητος. Ἐν τούτοις τὰ προοίμια, μὲ τὴν συνεχῆ διακλήρυσιν ἰδεῶν αἱ ὁποῖαι σὺν τῷ χρόνῳ ἀπέβαινον ἀσυμβίβαστοι πρὸς τὴν πολιτικὴν πραγματικότητα, μαρτυροῦν ὑπὲρ πᾶν ἄλλο τὴν ὑπαρξιν μιᾶς συνεχοῦς μακραιώνου παραδόσεως, ἐκτεινομένης ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ὑστερας ἀρχαιότητος μέχρι τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων (σ. 214).

Τὸ βιβλίον τοῦ κ. Hunger, ἐδραζόμενον ἐπὶ πλουσιωτάτης τεκμηριώσεως, ἔχει ἐξαιρετικὴν σπουδαιότητα τόσον διὰ τὴν πολιτικὴν θεωρίαν τῶν Βυζαντινῶν, ὅσον καὶ διὰ τὴν θεωρίαν τῆς βυζαντινῆς διπλωματικῆς. Ἄς εὐχρηθῶμεν ν' ἀποτελέσῃ τὴν ἀπαρχὴν καὶ ἄλλων ἐξ ἴσου

μέ τομή μετά τὸ δεύτερο δίλογο καὶ σπανιότερα μετά τὸ δεύτερο βραχύ, πού μπορεῖ ὅμως νὰ συνυπάρχει μέ τομή μετά τὸ δεύτερο μακρό. Πρακτικάτω σημειώνει ὁ Gigante μερικὲς ἰδιομορφίες τοῦ ποιητῆ στὸν τονισμό καὶ στὴν προσωδία.

IV. Ἡ ἔκδοση: Σκοπὸς αὐτῆς τῆς ἔκδοσης ὑπῆρξε, κατὰ τὸν συγγραφέα, νὰ παρουσιάσῃ τὸ κείμενο ἀπαλλαγμένο ὅσο τὸ δυνατό ἀπὸ τὰ λάθη τῆς παράδοσης, νὰ τὸ ἐρμηνεύσῃ καὶ νὰ τὸ σχολιάσῃ. Ἔτσι δὲν ἀρκέστηκε σὲ ἓνα κριτικὸ ὑπόμνημα, ἀλλὰ πρόσθεσε σὲ ἓνα δεύτερο καὶ τὶς πηγές, ἀπὸ ὅπου ἀντλήσε ὁ Εὐγένιος, ὥστε νὰ εἶναι εὐκόλη ἡ σύγκριση καὶ νὰ βοηθᾷ στὴν ἐρμηνεῖα δύσκολων χωρίων.

V. *Χαμένο ἔργο τοῦ Εὐγενίου*: Ἀπὸ τὴν ὠδὴ XVII, στ. 21 καὶ XVIII, στ. 6 φαίνεται ὅτι ὁ Εὐγένιος ἔγραψε καὶ ἓνα βίο ἀγίας σὲ στίχους (μᾶλλον τῆς ἀγίας Ἀγάθης), πού ἔχει χαθῆ.

VI. *Ποίημα τοῦ Ρογερίου τῆς Ὑδροῦντος πρὸς τὸν Εὐγένιο*: Στὰ φφ 168-169 τοῦ κώδικα L παρεμβάλλεται ἓνα ποίημα μέ τὴν ἐπιγραφή: «Στίχοι τοῦ κυροῦ Ρογερίου τῆς Ὑδροῦντος πρὸς τὸν πανευγενέστατον ἄρχοντα κυρὸν Εὐγένιον». Τὸ ποίημα τὸ ἐξέδωσε ὁ Sternbach, καὶ ὁ ἐκδότης τὸ ἐπανεκδίδει μέ ἐρμηνευτικὲς παρατηρήσεις καὶ ἰταλικὴ μετάφραση, γιὰ νὰ καταλήξῃ στὴ γνώμη πὼς οἱ στίχοι αὐτοί, γεμάτοι ρητορισμοὺς καὶ κολακεῖες, δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν ἱστορικὴ ἀξιοπιστία, ὅπως πίστευε ἡ Jamison.

VII. Ἡ *ζωὴ τοῦ Εὐγενίου*: Ὁ ἐκδότης παραδέχεται τὴν ἄποψη τοῦ Sternbach καί, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Krumbacher (GBL², 768 κέ.), ὅτι ὁ κυρὸς Εὐγένιος τῶν ὠδῶν I - XXIII εἶναι ὁ ἴδιος μέ τὸν φιλόσοφο Εὐγένιο, ἀνεψιὸ Βασιλείου τοῦ ἀμιρᾶ, τῆς ὠδῆς XVI. Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ συνθέτει περιληπτικὰ τὰ κύρια σημεῖα τῆς ζωῆς τοῦ Εὐγενίου, ἀπαριθμεῖ τὸ ἔργο του καὶ θίγει παράλληλα μερικὰ προβλήματα γνησιότητος ἔργων πού τοῦ ἀποδίδονται, π.χ. τῆς ἀποκατάστασης τοῦ Στεφανίτη καὶ Ἰχνηλάτη, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ παίρνη θέση.

VIII. *Θέματα καὶ χρῆση τοῦ λόγου στὸ ἔργο τοῦ Εὐγενίου*: Οἱ τίτλοι τῶν ὠδῶν του δείχνουν κιόλας πὼς ὁ Εὐγένιος καλλιέργησε γνωστὰ καὶ ἀγαπητὰ θέματα τῆς λογοτεχνίας, ὅπως ἔπαινο τῶν διαφόρων ἀρετῶν, ψόγο τῶν κακιῶν, τὴν ἀστάθεια τῆς ζωῆς ἀνακατεμένη μέ τὶς ἐναλλαγές τῆς δικῆς του ζωῆς, ἔκφραση τοῦ νυμφέρου, ψόγο τῆς μύγας, ἐπιγράμματα, ἐπιστολές, περὶ βασιλείας, ἔπαινο τῆς βασιλείας. Ὁ Εὐγένιος εἶναι κυρίως ρήτορας καὶ στιχοπλόκος μᾶλλον παρὰ γνήσιος ποιητής. Ἡ γλώσσα του εἶναι ἀρχαΐζουσα μέ χαρακτηριστὰ ἐπικό. Γενικὰ ὁ Εὐγένιος δὲν εἶναι πάντα εὐνόητος οὔτε καθαρὸς στὰ νοήματά του. Στὸ ἔργο του βλέπει κανεὶς τὸ Χριστιανὸ πού μισεῖ τὰ σοφίσματα, τὸν ἄν-

θρωπο τῶν γραμμάτων πού ξέρει νά χρησιμοποιῆ τὰ σχήματα τοῦ λόγου, τὸν Βυζαντινὸ πού συνδέει τὴ «σοφία τῶν ἄλλοτρίων» μὲ τὴ σοφία τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν ψαλμῶν. Στὴ συνέχεια ὁ ἐκδότης ἀπαριθμεῖ τὰ πιὸ συνηθισμένα σχήματα λόγου, τὶς χαρακτηριστικὲς κατὰ τὴ γνώμη του συντακτικὲς χρήσεις, πάντα μὲ ἀνάλογα παραδείγματα ἢ παραπομπὲς στοὺς ἀνάλογους στίχους, καὶ τὴ σημασία, τὴ χρῆση καὶ τὴ μορφὴ σημαντικῶν ρημάτων.

IX. Ὑπόθεση τῶν ὠδῶν: Σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο δίνει ὁ ἐκδ.¹ μιὰ διεξοδικὴ ἀνάλυση τῆς πρώτης ὠδῆς (I) De instabilitate hominum vitae vel de se ipso, καὶ βρίσκει ποιά σημεῖα βοηθοῦν στὴν ἐμβάθυνση τῆς φιλοσοφίας τοῦ ποιητῆ, στὴ σύγκριση τῆς ζωῆς τῶν ἄλλων ἀνθρώπων μὲ τὴ δική του. Βρίσκει ἀκόμα τὴ βαθιὰ ἐπίδραση τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, πού ἔγραψε πολλὰ ἀνάλογα ποιήματα. Ἡ ἴδια ἀνάλυση ἀκολουθεῖ καὶ γιὰ τὶς ἄλλες ὠδές, (II) De avaritia sive pecuniae cupiditate (πάλι φανερὴ ἢ ἄντληση θέματος καὶ περιεχομένου ἀπὸ τὸν Γρηγόριο), (III) De helluatione (ἄριστοτελικὴ ἐπίδραση μὲσω τοῦ Βυζαντινοῦ Νικήτα Στηθάτου, 11ος αἰ.). Τὸ ποίημα ὁ ἐκδότης τὸ θεωρεῖ ὡς τὸ πιὸ ἀποτυχημένο καὶ ἄμουσο, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ περὶ Ἀρετῆς (IV), πού εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ καλὰ. Μιμήσεις τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ διαπιστώνει καὶ στὸ De caritate (V), πού χωρίζεται σὲ δύο μέρη. Στὸ δεύτερο μέρος εἶναι φανερὴ ἡ «θεωρία» τῶν Βυζαντινῶν μυστικῶν. Ἡ ἴδια ἀναλυτικὴ ἐργασία ἐξακολουθεῖ καὶ γιὰ τὶς ὠδές VI, VII, VIII, IX, X, γιὰ τὰ τέσσερα ἐπιγράμματα XI, XII, XIII, XIV, γιὰ τὴν ὠδὴ XV (ἀπόδειξη ρητορικῆς τέχνης τοῦ Εὐγενίου, καθὼς μέμφεται τὸν Λουκιανὸ καὶ συγχρόνως δανεῖζεται ἐκφράσεις του), γιὰ τὸ ἐπιγράμμα XVI, τὶς τρεῖς ἐπιστολὲς XVII, XVIII, XIX, καὶ γιὰ τὶς ὠδές XX, XXI, XXII, XXIII καὶ XXIV. Πρέπει νὰ παρατηρηθῇ πὼς ἡ ἀνάλυση εἶναι παράλληλα καὶ μιὰ ἀναζήτηση τῶν πηγῶν, ἀπ' ὅπου ὁ Εὐγένιος ἀντλεῖ θέματα καὶ ὅπου στηρίζει τὴ φιλοσοφία του, πηγές πού ἀναγράφονται κάθε φορὰ στὶς σημειώσεις.

Προτοῦ προχωρήσουμε σὲ μερικὲς κριτικὲς παρατηρήσεις στὸ κείμενο, θὰ θέλαμε νὰ σημειώσουμε πὼς ὅλοι οἱ τίτλοι τῶν ὠδῶν δίνονται στὰ λατινικά, παρόλο πού ὑπάρχουν στοὺς κώδικες πάντα οἱ ἐλληνικοὶ τίτλοι, ὅπως ἄλλωστε τοὺς ἀναγράφει καὶ ὁ ἐκδότης στὸ πρῶτο κριτικὸ ὑπόμνημα.

Στὸ κείμενο θὰ εἶχα νὰ κάμω τὶς ἀκόλουθες λεπτομερειακὲς παρατηρήσεις: I, 137 ἢ ... τίθησι' καλύτερα ἴσως ἢ...τιθεῖσα, ὅπως ἔχουν οἱ κώδικες βλ. τὶς

1. Βλ. τοῦ Ἰδίου, Il tema dell'instabilità della vita nel primo carmine di Eugenio di Palermo, Byzantion 33 (1963) 225-256.

ἄλλες μετοχές τῆς πρότασης. Οἱ παραπομπές II, 10 καὶ III, 38 (ὄχι 28) δὲ στηρίζουν τὴν ἀναφορικὴ πρόταση. — I, 166 *συντρέφουτέ μοι* ἢ εὐκτικὴ ἀστήριχτη. ἴσως καλύτερα *συντρέφετέ με*. — I, 186 *ποδηγέτις*: τὸ ἀρσενικὸ γένος -ης τοῦ κώδικα δὲν ἐμποδίζει, γιὰτὶ εἶναι κατηγορούμενο. *Ποδηγέτις* δὲν εἶναι μαρτυρημένο. — I, 202 *κλίνω* παρόλο ποῦ ἡ ὑποτακτικὴ εἶναι μαρτυρημένη στὸ Εὐαγγέλιο, καλύτερο τὸ *κλίνειν* τῶν κωδίκων, ποῦ εἶναι καὶ συντακτικὰ πιὸ σωστὸ καὶ φωνητικὰ δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸ πολὺ γνωστὸ *ποῦ τὴν κεφαλὴν κλίνη*. — II, 50 *ἄρπαγας*: τὸ *ἄρπαγας* τῶν κωδίκων πιὸ σωστὸ. Νόημα: κάνει τοὺς ὁδοστάτες ληστές. — IV, 21 *εἴπερ ἦν περ* ὁ Sternbach σωστότερα, γιὰτὶ δὲ θέλει νὰ ἐκφράσῃ ὑπόθεση. Ἡ εὐλογία τοῦ γάμου ἐν Κανῶν εἶναι γενονός. Δὲν ὑπάρχει νοηματικὰ σχέση μετὰ τὸ II, 5 καὶ V, 1. — XIII, 8 *συστενάξῃ* *συστενάξει*, ὅπως προτείνει κι ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης. Τὰ δύο κόμματα (στ. 7) μετὰ τὸ *κατηφῆς* καὶ *πίθει* περιττά. — XVIII, 3 οὐ...*μὴν* καλύτερο τὸ *μὲν* τοῦ κώδικα με ἀκολουθία τὸ *ἀλλά*. *Οὐ μὴν* θὰ ἦταν μαζί, χωρὶς τὴν παρεμβολὴ τοῦ *τῶν χρημάτων*. — XX, 25 *λαμβάνῃ*: σωστότερο *λαμβάνει* σὲ ἀναλογία μετὰ τὸ *πρόσεισιν*. — XX, 46 *ψόφοις*: κανένας λόγος νὰ διορθώσουμε τὸ *ψόγοις* τοῦ κώδικα σὲ *ψόφοις*. — XX, 48 *τῶνδ'*: καλύτερα νὰ διορθωθῇ σὲ *τῶν*. Τὸ *τῶνδ'* εἶναι δεικτικὴ ἀνωθυμία καὶ συντάσσεται ἢ *τῶνδε τῶν εὐμαθεστέρων* ἢ *τῶν εὐμαθεστέρων τῶνδε*, καὶ ὄχι *τῶνδ' εὐμαθεστέρων* *δέ* ... — XXIV, 44 ἢ *δέξιά σου γρ. ἢ δεξιὰ σου*.

Γιὰ τὴ μετὰ φραση δὲν εἶμαι ἀρμόδια νὰ πῶ τὴ γνώμη μου. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ αὐτὸ ποῦ βάζει ὁ ἐκδότης ὡς μόνον στὴ μετάφρασή του (P. Maas, Berl. Philol. Wochenschr. 1911, 1157): «Ὁ φιλόλογος μεταφραστὴς πρέπει νὰ κρατιέται πιστὸς στὸ κείμενο, ἀκόμη καὶ μετὰ κίνδυνον νὰ μὴν εἶναι τόσο εὐχάριστος στὸν ἀναγνώστη».

Τὸ τέταρτον μέρος τοῦ ἔργου, τὰ σχόλια, θὰ μπορούσε νὰ πῆ κανεὶς πὼς εἶναι μιὰ ἐπέκταση τοῦ δεύτερου ὑπομνήματος τοῦ κειμένου, ὅπου δικαιολογοῦνται πολλὰς γραφὰς μετὰ παράλληλα χωρία τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ ἢ πηγῶν του ἀναλυτικότερα.

Ὁ *index nominum*, σύμφωνα μετὰ μερικὰς δοκιμὰς ποῦ κάμαμε, εἶναι πλήρης καὶ χωρὶς λάθη, καθὼς καὶ ὁ *index verborum*, ὅπου δίνονται ὅλες οἱ λέξεις, ἀκόμη καὶ τὰ ἄρθρα, στὴν ὀνομαστικὴ, ἀλλὰ καὶ στοὺς ἄλλους τύπους ποῦ ἀπαντιοῦνται. Θὰ μπορούσε νὰ ἀποφευχθῇ ἴσως ἡ ἐπανάληψη καταλήξεων στίς διαφορετικὰς ὠδές, π.χ. *ἄθρῆω* XIV 2 (*ἄθρησον*); XXIII 30 (*ἄθρησον*), καθὼς καὶ ἡ παρεμβολὴ ἄλλων καταλήξεων ἀνάμεσα σὲ δύο ἴδιες, π.χ. *ἀγορά* VIII 22 (*-αῖς*); XV 43 (*-ᾱς*); XIX 31 (*-αῖς*), ποῦ ἔγινε βέβαια γιὰ νὰ κρατηθῇ ἡ σειρά τῶν ποιημάτων.

Καὶ γενικὰ καὶ στίς λεπτομέρειες ἢ ἔκδοσι ἀυτῆ τῶν ποιημάτων τοῦ Εὐγενίου ἀπὸ τὸν γνωστὸ κι ἀπὸ ἄλλες ἀνάλογες ἐργασίας Marcello Gigante μετὰ τὴν τόσο κατατοπιστικὴν εἰσαγωγὴν, τὰ σχόλια καὶ τὴν μετάφραση ἀποτελεῖ ἓνα λαμπρὸ ἐπιστημονικὸν ἔργο, ἄξιο κάθε ἐπαίνου.

NIKI EIDENEIER

Crusaders as conquerors. The Chronicle of Morea translated from the Greek, with notes and introduction, by Harold E. Lurier. Columbia University Press, New York and London 1964. 80, Σελ. 346.

Dobbiamo essere grati al prof. Harold E. Lurier per essersi accinto all'arduo compito di tradurre la "Cronaca di Morea", opera di piú di novemila versi che, sebbene non abbia valore poetico, è di grande utilità agli storici della Grecia franca. Alla traduzione con ricco commento (pp. 67-325) precede un'ampia introduzione, in cui sono inseriti utili quadri genealogici e una mappa (pp. 3-64), e seguono una bibliografia scelta (pp. 327-34) e un indice (pp. 335-46). Nella prima parte introduttiva il Lurier presenta al lettore un sommario storico riguardante l'Impero Latino di Costantinopoli e il dominio franco in Grecia, e nella seconda parte, dopo averlo informato dei manoscritti e delle edizioni della "Cronaca di Morea" — di cui possediamo quattro versioni: greca, francese, aragonese, italiana —, l'a. affronta (p. 37 e sgg.) uno dei problemi piú importanti ed insieme affascinanti, quello cioè relativo alla stesura originaria di questa cronaca. Già il Buchon, primo editore del testo greco e di quello francese, ammise che la cronaca greca fosse una riproduzione di quella francese, che egli riteneva opera originale¹, in ciò seguito da Hopf² e da Tozer³. Successivamente, però, il problema fu ripreso con maggior impegno da Terrier de Loray e da Schmitt i quali sostennero che l'originale fosse stato composto in greco⁴. Pochi anni dopo il rieditore del testo francese, Longnon, scartando la tesi sia dell'originale francese sia di quello greco, avanzava una nuova ipotesi: quella di un originale italiano⁵. Ora il Lurier riprendendo e approfondendo l'argomento è giunto alla conclusione che la cronaca nella sua forma originaria fu scritta in fran-

1. Recherches historiques sur la principauté française de Morée, Paris 1845, pp. XV-XVI, XXV.

2. De historiae ducatus Atheniensis fontibus, Bonn 1852, p. 72.

3. The Franks in the Peloponnese, Journal Hell. St. 4 (1883) 188-190.

4. The Chronicle of Morea, London 1904, pp. XXIX-XXXVIII. Precedentemente lo Schmitt aveva sostenuto che il cod. Havniensis 57 era l'originale; cfr. Die Chronik von Morea ... München 1889, pp. 40, 74, 122.

5. Livre de la Conquête, Paris 1914, p. LXXVI e sgg. Per piú dettagliate informazioni circa il problema dell'originale vedi i miei Studi introduttivi alla Cronaca di Morea, I, in Siculorum Gymnasium, Luglio-Dicembre 1959, pp. 138-150.

cese. Io personalmente non posso che rallegrarmi della conclusione a cui è giunto lo studioso americano, in quanto che a questa conclusione ero giunto anch'io in un mio lavoro sulla "Cronaca di Morea" già pubblicato nel giugno del 1961¹, e tanto più che persone autorevoli, come H.G. Beck², si mostrano soddisfatti di questa soluzione e del tutto convinti. Posso dolermi soltanto che il mio lavoro sia sfuggito al Lurier ed anche al Beck — pur essendo menzionato nella rivista da lui diretta³ — e non condividere l'affermazione di quest'ultimo che cioè Lurier "erst er hat wirklich den Beweis angetreten" dell'originale, s'intende, francese. Ma quello che più conta per la scienza è che egli sia giunto a dimostrare, indipendentemente da me, l'esistenza di un originale francese della "Cronaca di Morea".

Non approvo, però, che Lurier nel risolvere questo problema si serva di argomenti che altri prima di lui avevano arrecato presentandoli come suoi. Così, per esempio, risale al Buchon⁴ la constatazione che l'espressione μετὰ τὸ ἄλλας νὰ τὸν φάγη di H e P (v. 4481) è il francese *il ne le mençera mie au scl* (pp. 48-49), che è stato riprodotto nel testo greco; allo Schmitt che οὐκ ... μόνον⁵ riflette il francese *ne...que*, nel senso di "soltanto", e ἀντίτοπος⁶ il fr. *lieutenant* (p. 46); ad Adamantiu⁷ che ἀφροντισία corrisponde al fr. *franchise*, e ὑπονόμια al fr. *surnoms* (p. 46); al Kalonaros⁸ appartiene quanto egli dice sulla parola σπήλαιον (p. 47). E non parlo dei miei argomenti perchè suppongo che Lurier non abbia conosciuto il mio lavoro.

Per quanto riguarda la confutazione (pp. 40-41) della tesi di Terrier de Loray e di Schmitt circa i nomi propri francesi deformati, che proverebbero che l'originale era greco, già Adamantiu, Longnon e Jorga avevano confutato⁹ quanto sostenevano i due

1. G. S p a d a r o, Studi introduttivi, III, ibid. Gennaio-Giugno 1961, pp. 29-40.

2. Byzant. Zeitschr. 57 (1964) 422-423.

3. Byzant. Zeitschr. 55 (1962) 136, 146.

4. Recherches historiques, op. cit., p. 152 nota 1.

5. Die Chronik von Morea, op. cit., pp. 91-92.

6. The Chronicle of Morea, op. cit., p. 600.

7. Τὰ Χρονικά τοῦ Μορέως. Συμβολαὶ εἰς τὴν Φραγκοβυζαντινὴν ἱστορίαν καὶ φιλολογίαν, ΔΙΕΕ 6 (1906) 548 nota 2 e p. 540 nota 1.

8. Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως ... Ἀθήναι 1940, p. 76 ad v. 1770.

9. Studi introduttivi, I, p. 145 nota 86 e III, p. 63 nota 430.

suddetti studiosi. E bisogna inoltre tenere presente che la forma del nome Τρεμουλᾶ - *Tremolay* è attestata in un atto del 1209 di Geoffroy I e nei Registri angioini¹ e quindi non è da considerare una corruzione di *Trémouille*, che è la traduzione che del nome greco dava Buchon. La sua constatazione che “Enrico Dandolo is given the name ντὲ Ἄντουλος in the Greek text, which shows clearly that the writer automatically transliterated the name which he saw before him as a French name and wrote it accordingly” (p. 41) non è nuova. Io avevo già osservato che forme come Μπάρ, Μπονιβάντ e Πιεμούντ “presuppongono un testo in lingua francese”, come “presuppone un testo scritto in lingua francese il nome del doge di Venezia Enrico Dandolo...riprodotto sempre nella forma ντὲ Ἄντουλο, anzi al v. 994 è preceduto da Ἄρις, che è la forma francese *Henri*”².

Quello che piú spiace è che il Lurier cerca di svalutare l'opera dei suoi predecessori, ai quali, invero, è debitore di molto. Così, per es., sfrutta l'indice dello Schmitt per le sue liste di pp. 50-51 (This list is based on the Index and derivations of Schmitt, p. 49), tanto da riprodurne persino gli errori tipografici: *calafatere* per *calafatare*, e poi afferma che “Much more important, however, are the limitations of his glossary of Greek words. This glossary... contains many misinterpretations and incorrect translations of medieval Greek terms” (p. 61). Non può fare a meno di sottolineare il “little interest in philology” (p. 37) del Buchon; ma neppure egli ha una grande preparazione filologica, come ora mostrerò. “The author”, egli dice, “likes to coin Greek words based on French originals. For instance, we find διαφεντεύω ... for *défendre*” (p. 46). Si sa sin dal secolo scorso che διαφεντεύω è il lat. *defendo*, apparso prima nella forma δηφενδεύω (δεφενδεύω) e penetrato in Grecia con la legislazione romana³. Fa derivare καστέλλιν dal fr. *chastel* (p. 50), κουστίζω dal lat. *constare* (p. 50), μουρτεύω dal lat. *merda* (p. 51), δεσπέττο dal francese o dall'it. *dispetto*, anzi che dal ven. *despetto*, καλαφατίζω dal francese o dall'it. *calafatare*, mentre deriva da καλαφάτης (già attestato sin dal VI sec. nei papiri) che

1. J. L o n g n o n, Problèmes de l'histoire de la principauté de Morée, Journal des Savants, Avril-Juin 1946, 86.

2. Studi introduttivi, III, pp. 63, 64.

3. Γ. Ν. Χ α τ ζ ι δ ά κ ι, Μεσαιωνικά και Νέα Ἑλληνικά, I, Ἀθ. 1905, p. 172.

è a sua volta derivato dal semitico, ροβολεύω (ροβελεύω) da *rugolare*, anzi che dall'ant. fr. *reveler*, e così di seguito. E' interessante notare pure quanto afferma a p. 44: "In line 2696 the word προβέντες appears in H. for the French *prébendes*" (a p. 51 fa derivare προβέντα dall'it. *prebenda*) e aggiunge, in maniera per me incomprendibile, che "in P., to preserve the *s* of the French plural, the word appears as προβέντσιες. This is one of the few cases where a French *b* becomes a β in Greek"; come sembra, non sa che esiste il ven. *provenda* (gen. *prevenda*), che spiega tutto. Per dimostrare che l'autore di P eliminava molte parole straniere, conscio che i suoi lettori non le avrebbero capite, cita dal v. 1306 ἀππλικέψαν sostituito da ἀπεσκολάσαν (p. 43), verbo così diffuso in età bizantina e medievale, per cui Lurier non può provare nulla. E come mai l'autore di P non ha sentito lo stesso bisogno ai vv. 2061, 2201, 2317, 5047, 5050, 8890, 8892, 9040 nei quali si legge il verbo ἀππλικεύω? E la stessa osservazione si può fare a Lurier per ροῖνες che diventa ρηγῖνες in P al v. 6059 (che è anch'essa poi una parola straniera). E perchè l'ha mantenuta prima al v. 6036? Non si capisce affatto che cosa egli voglia dimostrare (pp. 43-44) quando dice che κουγκέστα e κουγκεστίζω di H diventano κογκίστα e κογκίστω in P (e ciò non è vero per il verbo che rimane, nei tre passi citati da Lurier, κουγκεστίζω; e per κογκίστα è vero solo per il v. 1023, perchè in tutti gli altri passi rimane κουγκέστα anche in P), che ὀμά(ν)τζο di H diventa in P ὀμάντζε (il che è vero soltanto per il v. 1554, che egli non cita, giacchè P al v. 3316 ha ὀμάντζο), e che ροῖ Παγκοῦ di H è chiamato in P ρὲ Παγοῦ, dal momento che P continua ad usare la forma ρόε (vv. 2538, 6183, 6798, 6824)¹. Ed erra nel considerare (p. 45) καπετᾶνος e κοῦρσος come parole che potevano non essere comprese da lettori greci, giacchè sono parole che hanno avuto nel greco medievale una larghissima diffusione e la cui sopravvivenza conferma che esse venivano usate nella lingua di tutti i giorni (vedi pure Beck, p. 423).

Non direi poi che la lingua della "Cronaca" sia "a mixture of classic Greek vocabulary, medieval Greek idiom..." (p. 63), giacchè si tratta soltanto di poche forme prese in prestito dal greco antico e talune da quello bizantino, come hanno già notato Schmitt, Ha-

1. Per i mutamenti operati dallo scriba di P vedi Studi introduttivi III, p. 62.

tzidakis e Adamantiu¹. Del tutto fuori luogo o gratuite sono certe affermazioni come quella che “The author of P. ... nor intending to use a classic Greek” (p. 44) o quella relativa a Schmitt che “leans more heavily on his knowledge of the classic Attic idiom and much less on medieval and modern idioms. Apparently his acquaintance with these was much more limited” (pp. 61-62) o quella riguardante la tesi del Longnon — il quale studiò a fondo il problema dell’originale giungendo alla conclusione che il prototipo fosse stato scritto in lingua italiana, presumibilmente veneziana — che “no one has accepted” (p. 49). Si può dire, al contrario, che la tesi del Longnon era quella che veniva accettata². Ed è inesatto quanto afferma a p. 48: “one illustrates the use of a Greek word in apposition to a French one”. Si tratta del verso 5653: *διὰ τὸ δεσπέττο καὶ χολήν*, ma egli ha incluso *δεσπέττο* nell’elenco delle parole italiane a p. 51, anche se con qualche riserva.

Continuando ancora a misconoscere l’opera dei suoi predecessori afferma che la “Cronaca” “has never before been translated, with the exception of Buchon’s very inadequate attempts” (p. 63). Innanzi tutto avrebbe potuto fare a meno di dire che non era stata mai tradotta prima, in secondo luogo la traduzione del Buchon è degna di ogni considerazione e rispetto, nonostante sia stata fatta nel 1825 la prima volta³. Egli, inoltre, sembra ignorare che una seconda traduzione, anche se parziale, era stata fatta da Ellissen⁴. Non può fare a meno di riconoscere quanto sia debitore alle note dell’edizione del Kalonaros, che spesso traduce, ma trova comunque da ridire sulla sua bibliografia: “there is a very faulty bibliographical apparatus” (p. 62). Però al Kalonaros è debitore di buona parte della sua bibliografia. Ed eccone la prova: egli cita (pp. 331, 332) due recensioni all’edizione della “Cronaca di Morea” dello Schmitt, quella di Hatzidakis e quella di Lampros, perchè queste

1. Studi introduttivi, I, pp. 151, 152.

2. «Φαίνεται ὅμως πὼς ἡ ἀλήθεια ὑπάρχει στὰ ὅσα ἔγραψε ὁ Γάλλος J. Longnon, ἀπὸ τοὺς τελευταίους πού μελέτησαν τὸ ζήτημα» scrive E l i a V u t t i e r i d i s, *Σύντομη ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας* (1000 - 1930), δεύτερη ἐκδοση, Ἀθήναι 1966, pp. 74 - 75.

3. *Chronique de la conquête de Constantinople et de l’établissement des français en Morée...* Paris 1825, ripubblicata la seconda volta nel 1840 in *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIII siècle ...* Paris 1840.

4. *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur*, II, Die Franken im Peloponnes ... Leipzig 1856.

sole trova menzionate nella bibliografia del Kalonaros. Perché allora non citare le altre recensioni a questa edizione, parecchie delle quali (ne conosco altre dieci) ben più importanti delle due citate, come quelle di Hesseling, di My e di Sestakov? Il Kalonaros si limitava a citare solamente quelle scritte in greco, e poteva avere una certa giustificazione; giustificazione che non può avere Lurier, perché avrebbe dovuto o citare quelle più importanti veramente o non citarne nessuna. Ma questa, ripeto, è una prova che egli si è limitato semplicemente a copiare la bibliografia data dal Kalonaros, quella bibliografia, sulla quale egli trova da ridire. Ed ancora: cita il lavoro di Hatzidakis sulla etimologia della parola Μεσαρέα, ma tace i lavori dello stesso studioso sulla etimologia della parola Μορέα, che sarebbe stato opportuno citare, e la causa è da cercare anche qui nel Kalonaros che include nella sua bibliografia soltanto il primo lavoro. Ma la cosa più grave è che Lurier cita opere dalla bibliografia del Kalonaros passivamente, senza prendersi il minimo disturbo ad andarle a consultare. Così si spiega il fatto che egli, pur citando i due volumi dello Hatzidakis «Μεσαιωνικά και Νέα Ἑλληνικά», non conosce l'etimologia del termine διαφεντεύω data dallo studioso greco nel primo volume di quest'opera, cadendo nel grossolano errore che abbiamo notato sopra; e, peggio ancora, riporta dal Kalonaros la citazione relativa alle Διορθώσεις di Xanthudidis, διορθώσεις che sanavano due passi della "Cronaca", senza avere la curiosità di controllare neppure in questo caso quello che egli citava. E si badi che non si tratta di questi due casi soltanto: ve ne sono parecchi.

Dopo questa introduzione segue la traduzione del testo greco della "Cronaca di Morea", dato dal codice più antico (*Havniensis* 57). Per quanto riguarda questa traduzione mi limito a discutere taluni passi che Lurier dichiara di essere oscuri. Non capisco che cosa vi sia di oscuro ("This is a very obscure passage" p. 83 nota 40) nei vv. 535 e sgg., nei quali è detto che la profondità del mare vicino alla costa ed anche del porto di Costantinopoli è tale che non solo le galere ma anche le navi più grandi, come le cocche¹,

1. La cocca era un "grande bastimento medioevale a forme rotonde, di alto bordo, a più di un ponte, avente una stazza tra le 1000 e le 2000 tonnellate odierne. Era attrezzata con alberi a vele quadre ... usata per trasporto di merci, ma talvolta era armata per la guerra", Dizionario di Marina medioevale e moderno, Roma 1937, s.v.

i *karavia*¹, giungevano fino a toccare terra come se fossero delle barche (τὰ κάτεργα ἀλλὰ δὴ οἱ κόκες, τὰ καράβια, | ἐρχόντησαν μέχρι εἰς τὴν γῆν ὡς ἂν νᾶ ἦσαν βάρκες) che del resto è quanto si afferma nel “Livre de la Conqueste” (Longnon 38): “... la mer est si profonde que les naves viegnent res a rez de terre” (vedi anche Topping a p. 741).

Un altro punto considerato oscuro (p. 89 nota 51) è il verso 766: καὶ μετὰ μᾶς ἂν φάγουσιν τὰ καθηκατατίζουσι. Schmitt corregge con un punto interrogativo l'incomprensibile καθηκατατίζουσι in στὰ καύχη καταντίζουσι, mentre Dragumis² propone che si legga στὰ κάθηκα καθίζουσι od anche στ' ἀγκάθια καθίζουσι, τ' ἀγκάθια πατίζουσι. Dalla traduzione che Lurier dà anche in nota si ricava che egli conosce questi emendamenti, ma non conosce quello di Hesselting³ nè quello di Papagheorghiu⁴ nè quello di Bees⁵ nè, infine, quello che secondo noi risana il verso, di Xanthudidis, che egli pur cita ma che conosce solo indirettamente dal Kalonaros. Si dava notizia di questo emendamento in ἸΑθηνᾶ⁶ e lo Xanthudidis ritornava a parlarne più diffusamente l'anno successivo⁷. Il τὰ καθηκατατίζουσι del cod. Il viene corretto in τὰ κάθουκα τσακίζουσι, cioè se per caso i Greci mangiano insieme ai Franchi dopo spezzano la suppelletile (piatti, bicchieri ecc.) come se fosse contaminata, così come lasciavano la loro chiesa ἄψαλτη per 40 giorni, se per caso vi avesse celebrato la messa un franco, come è detto nella “Cronaca”.

Lurier considera oscuro pure il verso 837: περὶ νᾶ ὑπᾶμε εἰς τὴν Συρίαν τὰ οὐκ ἔχομεν γυρεύει (περὶ = πέρι va tradotto non “instead of” ma “piuttosto che”), che traduce “instead of going to

1. Navi a vele di grandi proporzioni; cfr. Δ. Δημητράκου, Μέγα Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης s.v. *καράβι(ον)*; Ἰω. Σταματάκου, Λεξικὸν νέας ἑλλ. γλ. s.v.; Λεξικὸν τῆς ἑλλ. γλ. (ἐν Βιέννῃ 1836) s.v. *καράβιον*. ἸΙ συνήθεια δὲ ἐξέλαβε τὴν λέξιν μόνον ἐπὶ τῶν μεγάλων πλοίων.

2. ἸΑθηνᾶ 23 (1911) 85 - 86.

3. Byzant. Zeitschr. 14 (1905) 291.

4. Τὰ κάθηκα ταγίζουσι nel senso di μᾶς ταγίζουσι σκατὰ (che conosco dal Bees).

5. Zur Chronik von Morea, Archiv für Kulturgesch. 13 (1916) 122-124, τὰ κάθηκα ἀγιάζουσι. E si noti bene che Lurier cita questo articolo nella sua bibliografia!

6. 32 (1920) 205, e non 205 ff. come scrive Lurier.

7. ἸΑποκατάστασις δύο χωρίων τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, ἸΑφιέρωμα εἰς Γ. Ν. Χατζιδάκι, ἸΑθ. 1921, p. 78 e sgg.

Syria, which we have not sought” (p. 91 e nota 53). Ma il verso non è oscuro e la traduzione giusta è quella che egli dà in nota: “a cercare quello che non abbiamo” (to seek what we do not have). —Trova pure oscuro tutto il passo comprendente i versi 1354-55 (This whole passage is obscure, p. 107 nota 97). Ma il passo in questione non è affatto oscuro: si possono dare soltanto due interpretazioni, ed egli sceglie, secondo me, la peggiore. L'interpretazione giusta ci sembra quella di Adamantiu¹, il quale confutando Terrier de Loray e Schmitt, sostiene che l'autore della cronaca racconta fatti non molto lontani dall'epoca in cui visse e non ancora spenti nel ricordo dei contemporanei, come provano i seguenti due versi: πολλοὶ ἀπὸ ἀφήγησες ἐκείνων τῶν παλαιῶν, | ὅπου ἤλθασιν μετὰ ἐκείνων, ἐπρόκοψαν μεγάλως. I vecchi, cioè, della generazione dei conquistatori, raccontando le loro stesse imprese, fecero sì che molti traessero vantaggio. Il μετὰ ἐκείνων di H, come il μετ' ἐκείνους di P, deve essere tradotto “con quelli” e non “dopo quelli” (after them). — Un altro passo oscuro è costituito per Lurier dai versi 3041-42: καὶ περιεπάτει, ἐχαίρετον ἀπὸ ὅλον τὸ πριγκιπᾶτο, | ὡςὰν τὸ ἐκατακρίεψεν καὶ ἀφεντέψε το ὅλον, che egli traduce con “and he walked throughout the principality and rejoiced in it all, as if he had conquered it and was lord of it all” (p. 161)². Se egli avesse guardato la traduzione del Buchon, che considera come un tentativo “very inadequate”, avrebbe trovato che il passo non è poi tanto oscuro com'egli ritiene. Il principe Guglielmo dopo aver sottomesso, in seguito alla costruzione delle tre fortezze di Leftro, Mistra e Mani, la contrada dove risiedevano gli Slavi, “put tranquillement parcourir toute la principauté qu'il avait conquise, et sur laquelle il régnait”³.

Non sono poche le inesattezze e le lacune che nel corso del suo lavoro è dato rilevare⁴.

P. 83 nota 40 βάρκες non è l'it. *barca*, ma deriva dal latino.

P. 86 nota 45 dice di ἀλλάγια che “its meaning and origin are obscure”. Il termine deriva da ἀλλάσσω (cfr. Χατζιδάκι, Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά, II ἐν Ἀθήναις 1907, 67). Per quanto riguarda il significato della parola, essa ha

1. Τὰ Χρονικά τοῦ Μορέως, op. cit., p. 519.

2. In nota 24 si chiede se può essere inteso: “he walked in the good will of all the principality, as if...”.

3. P. 189 dell'ed. del 1825.

4. Parecchie ne ha notato il Topping nella sua accurata recensione apparsa in Speculum 40 (1965) 737 e sgg. soprattutto pp. 741-742.

dal X sec. quello di "corps de troupe" e successivamente anche quello di guardia imperiale, ma sui vari significati della parola vedi R. Guiland, *Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin*, *Rev. ét. byz.* 18 (1960) 83 e sgg.

P. 91 nota 55 per l'etimologia e il significato di τζά(γ)γρα ant. fr. *chancre* vedi H. Grégoire in *Byzantion* 3 (1926) 311 e sgg. e J. Staquet, *ibid.* 13 (1938) 505 e sgg.

P. 100 nota 75 (v. 1156 σαλίβες εἶχαν τούρκικες). Lo Schmitt spiega: "a Turkish weapon" e Lurier ripete "A kind of Turkish weapon", e poi aggiunge "Perhaps the word signifies a mace". Faccio presente che egli ha biasimato lo Schmitt per il suo glossario contenente "many misinterpretations and incorrect translations of medieval Greek terms" (p. 61). Ma egli continua a copiarlo, e propone poi una sua interpretazione che è errata. E dire che nello indice del Kalonaros è data la giusta interpretazione del termine: πέλεκυς, τζικούριον (= scure, accetta) e nel libro di Kalomenopoulos (*Ἡ στρατιωτικὴ ὀργάνωσις τῆς ἐλληνικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου, ἐν Ἀθήναις 1937*), che egli cita nella sua bibliografia e persino in una nota (19 di p. 218 dove dice testualmente: "An authoritative work on the organization of the Byzantine army, especially useful for troublesome terms, is N. Kalomenopoulos..."), e riportato il passo dei *Tactica* di Leone, dove è chiarito il significato di ματζιμάρβουλον (μαρτζοβάβουλον): ὁ λέγεται νῦν σαλίβα καὶ τζικουῦριον, ed è fatta la descrizione dell'arma cfr. pp. 132-133.

P. 101 nota 82 per la parola Μορέα, oltre la bibliografia da me citata a pp. 68-69 dei miei *Studi* introduttivi, III, vedi D.J. Georgacas, *The Post-Classical Names Designating the Peninsula of the Peloponnesus* (MOPEAC), *Studia Onomast. Monacensia*, VII Internat. Kongress f. Namensforschung, München 24-28 Aug. 1958 (1961) pp. 302-307 e V. Laurent, *L'évêché de Morée (Moréas) au Péloponnèse*, *Rev. ét. byz.* 20 (1962) 181-189.

P. 121 nota 39 per il significato di δρόγγος vedi pure D. A. Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, II, Athènes 1953, pp. 27-28 e Hél. Glykatzi-Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles*, *Bull. Corr. Hell.* 84 (1960-61) 81.

P. 112 nota 11 (e p. 47) a proposito del v. 1488: Ὁ Σγυροῦς γὰρ ὡς φρόνιμος καὶ βέβηλος ὄπου ἦτον. In questo verso c'è qualcosa che non va: la parola βέβηλος. Infatti Sguròs è per il cronista μέγας ἄνθρωπος καὶ φοβερός στρατιώτης (v. 1464), ὁ ἐπαινετὸς ἐκεῖνος ὁ στρατιώτης (v. 1528); è ovvio quindi che nel v. 1488 c'è un controsenso. Il Kalonaros se ne era accorto ed annotava: «Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ ἐπίθετον βέβηλος τοῦ ἑλλην. κειμένου προέρχεται ἐκ μεταφράσεως, κατὰ παρετυμολογίαν ἐκ τοῦ *caillans*». Per Lurier il Kalonaros "suggests inadequately that βέβηλος is derived from *caillans*" ed avanza l'ipotesi che il traduttore "mistook *caillans* (valiant) for *villain* (villain)" e crede che "the sound of the latter suggested *vévilos*, which could also correspond in meaning". Ma io credo che la spiegazione debba cercarsi altrove. Innanzi tutto perchè non capisco come mai il traduttore non abbia scambiato per un'altra la stessa parola che ha incontrato poco prima: *Adonc...uns caillans homs* (Longnon 96), che traduce bene con Λοιπὸν ... ὀκάποιος μέγας ἄνθρωπος καὶ φοβερός στρατιώτης (v. 1464), in secondo luogo la corruttela, se corruttela v'è, deve cercarsi nella parola *apeleres* (non *appeleres* come scrive Lurier, che ha copiato dal Kalonaros, come mostra l'errore comune). Difatti nel passo

corrispondente la versione francese dice: “mais celui Sguro qui apeleres et vaillans estoit”, e la parola *apeleres* non si capisce bene cosa voglia significare in questo passo, giacchè nel francese medievale il termine *apelere* (*apelēor*) era usato come termine giuridico nel senso di “appellant, plaignant” (querelante), e lo stesso editore della versione francese sente la necessità di avvertire in nota che “Nous ne connaissons pas ce mot dans le sens de ‘brave’ qu’il prend ici”. Evidentemente la difficoltà il traduttore greco la ha sentita nel rendere questo termine di non chiara accezione, e così si spiega come sia caduto in errore, facendo nascere quel controsenso di cui si è accorto lo scriba di P che ha sostituito βέβηλος con πονηρός, evidentemente non con il significato di “evil”, come inesattamente traduce Lurier, ma con quello di “furbo, astuto, birbante”.

P. 129 Lurier traduce *νᾱ εκπληρώνη̄ ὁ̄ κατὰ̄ εἷς̄ τοὺς̄ τέσσαρους̄ γὰρ̄ μῆνας̄ | εἰς̄ γαρνιζοῦν̄ καθολικὴν̄ ...* (vv. 1996-97) con “each man would spend four months in general garrison duty”. Ma *καθολικὴν* non va tradotto con “general”. Il Buchon notava che il cronista per “garnison générale” intendeva il servizio di guarnigione nell’interesse generale del principato (cfr. op. cit. p. 142 nota 2). A me sembra, però, che qui il significato sia quello di “reale, effettivo”, cioè per quattro mesi realmente ciascuno doveva prestare il suo servizio in una guarnigione di frontiera. Per questo significato vedi Ἐρωτόκριτος ed. Xanthudidis p. 562, usuale anche oggi a Creta.

P. 135 nota 71 a proposito di *κόμιτας* “Schmitt translates this in his Index as a shipowner. However, I believe it signifies simply a ship’s captain. Its equivalents are *comite de vaisseau* and *patron de gaillie*”. Ma questo lo aveva detto il Kalonaros che riporta le due espressioni francesi e traduce il termine con *καπετάνιος τοῦ καραβιοῦ*. Anch’io avevo sottolineato il significato del termine (cfr. Studi introduttivi, II, p. 150 nota 85). E’ da notare che il redattore greco ha tradotto con *τοῦ κατέργου τὸν κύρην* (v. 2190) il *patron de gallie* ch’era nell’originale francese.

P. 136 nota 72 *καπετάνιος* e *καπετάνος* non da il. *capitano*, ma da ven. *capetanio* e it. ant. *capetano*.

P. 140 e nota 81 al Lurier sembra che *παρακαλῶ καὶ ὀρίζω* di v. 2357 “makes no sense” e propone che si legga *παρακαλῶ καὶ ὀρίζω* (“I beseech and command”), supponendo che “Either Schmitt...or an earlier scribe mistook the one for the other”. Ma anche Buchon leggeva *ὀρίζω* (cfr. op. cit. p. 157) seguito da Ellissen (cfr. op. cit. p. 79), e intendevano entrambi *ὀρίζω* = *ἐξορκίζω* (“je vous conjure”, “beschwöre ich”). Comunque *ὀρίζω* sarebbe una *lectio facilior*, ed inoltre il Lurier non si è accorto che ha significato antitetico al verbo a cui verrebbe accoppiato.

P. 148 nota 94 è detto che *μέγας δεμῆστικός* “is equivalent to seneschal”, e questo lo aveva detto Schmitt, che egli critica per la scarsa conoscenza del greco medievale. Ma il Lampros, che egli cita, giustamente osserva che *«δεμῆστικός κακῶς μεταφράζεται διὰ τοῦ seneschal, εἰς ὃ ἀνταποκρίνεται τὸ βυζαντιανὸν στρατοπεδάρχης»* [Νέος Ἑλληνομνημίων 1 (1904) 250]. Inesatto è quanto afferma nella stessa nota che cioè *demèstikos* “was a military officer of the Byzantine court”, perchè invece era uno dei piú alti dignitari dell’impero bizantino, il capo di tutto quanto l’esercito “le généralissime des armées impériales”, e talvolta fu “un titre purement honorifique”. R. Guillaud, Le

grand domesticat à Byzance, *Échos d'Orient* 37 (1938) 53-64, vedi pure V. Laurent, *Le grand domesticat. Notes complémentaires*, *ibid.* 65-72.

P. 209 nota 6. Il toponimo Ἀγρίδι deriva naturalmente (e non “probably”) da ἀγρίδι(v), ed anche oggi è viva la forma ἀγρίδι che è usata pure come toponimo in molte parti della Grecia (cfr. *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς* 1 (1933) 186, s.v. ἀγρίδι I, ἀγρίδι II).

P. 212 nota 10. La nota sulla parola μωρὲ è copiata da Schmitt. Il termine μωρὲ non è soltanto “a Greek epithet of abuse”; vedi per la storia della parola l'articolo di G. N. Hatzidakis, *Über das Etymol. des Wortes βρέ*, in *Byzant. Zeitschr.* 4 (1895) 412-419.

P. 250 nota 70. Sul trattato di Viterbo vedi J. Longnon, *Le traité de Viterbe entre Charles d'Anjou et Guillaume de Villeharduin, prince de Morée* (24 Mai 1267), estratto da *Studi in onore di Riccardo Filangieri*, vol. I, Napoli (s.d.) pp. 307-314, dove è pubblicato per la prima volta il testo dell'accordo tra Carlo I e Guglielmo di Villeharduin, secondo il quale il principe cedeva a Carlo il principato, di cui conservava però l'usufrutto, e si concludeva il matrimonio tra Isabella, figlia del principe, e un figlio del re Carlo.

P. 270 nota 94. “Ἀναγαμήσασιν. This word is derived from ἀναγαμίζω”. Egli rimanda a Kalonaros, che cita G. N. Hatzidakis in *Ἀθηνᾶ* 40 (1928) 14-15. Nella rivista su citata Hatzidakis parla della formazione di γαμματίζω -ομαι = κάμπτω -ομαι (e a pp. 16-17 cita altri usi del verbo notati da A. Papadopoulos) e menziona Xanthudidis (in *Ἀφιέρωμα εἰς Γ. Χατζιδάκιν* 80-81, opera che Lurier ha citata a nota 52 di pp. 126-27) dicendo che egli «διωρθοῖ εὐφωδῶς χωρίον τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως v. 2053» (p. 15). Quindi la correzione del verbo risale a Xanthudidis e deve essere scritto ἀναγαμίσασιν e non ἀναγαμήσασιν.

P. 277 nota 6. Sulla ubicazione della battaglia del Cefiso vedi G. Kolias, *Ἡ μεταξὺ Καταλανῶν καὶ μεγάλου δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν μάχη* (1311), in *Ἑπετ. Ἑτ. Βοζ. Σπ.* 26 (1956) 358-379.

Infine segnaliamo alcune rilevanti lacune nella sua bibliografia: non vedo la ragione di citare G. Millet, *Le Monastère de Daphni*, Paris 1899, e non l'opera piú recente e piú interessante di N. A. Bees, *Der französisch-mittelgriechische Ritterroman “Imberios und Margarona” und die Gründungssage des Daphniklosters bei Athen*, Berlin 1924. Di N. Jorga sconosce il lavoro che avrebbe potuto essergli utile: *France de Constantinople et de Morée*, in *Revue historique du sud-est européen* 1935 pp. 81-105, 177-217, 324-356. Così anche quello di E. Stüwe, *Die französischen Lehnwörter und Namen in der mittelgriechischen Chronik von Morea*, Diss. Rostock 1917 (1924), e di G. Maridakis, *Ἡ ἐν Γλαρέντζα δίκη* (1276) *μεταξὺ Βιλλεαρδουίνου «πρίγκιπα τοῦ Μορέως» καὶ τῆς ντάμας Μαργαρίτας τοῦ Πασσαβῆ*, ἐν *Ἀθήναις* 1958.

Concludendo, anche se nel lavoro del Lurier non mancano inesattezze e sviste, anche se dobbiamo lamentarci del suo insufficiente aggiornamento e della sua preparazione linguistica, opera

meritoria indubbiamente egli ha fatto con la traduzione della "Cronaca di Morea". L'aver inoltre sostenuto nella parte introduttiva la tesi, che sembra la più plausibile, del prototipo francese aggiunge ancora merito alla sua fatica. Debbo ringraziare il Lurier per aver avvalorato e reso più sicuro quanto avevo sostenuto anch'io.

GIUSEPPE SPADARO

A. Tinto, Nuovo contributo alla storia della tipografia greca a Roma nel secolo XVI: Nicolo Sofiano, "Gutenberg - Jahrbuch" 1965, σελ. 171-5.

Ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Legrand (B.H. XVe - XVIe siècles) ἔχει νὰ προστεθῆ κάτι τὸ οὐσιώδες στὶς γνώσεις ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸν Νικόλαο Σοφιανό. Ἄν σκεφτοῦμε πόσο σημαντικό κεφάλαιο ἀντιπροσωπεύει ὁ Κερκυραῖος αὐτός, ὅχι μόνο γιὰ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν παιδεία καὶ γενικότερα γιὰ τὴ διάδοση τῆς ἀρχαιογνωσίας στὴ Δύση, μποροῦμε νὰ ἐκτιμήσουμε ὅσο πρέπει τὴ σημασία τῆς συμβολῆς τοῦ Δρος Alberto Tinto, βιβλιοθηκάρου τῆς Κεντρικῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρώμης. Ἐρευνώντας στὰ Κρατικὰ Ἀρχεῖα τῆς Ρώμης ὁ μελετητῆς αὐτός ἀνακάλυψε ὅτι ὁ Σοφιανός συνεργάστηκε ὡς τυπογράφος στὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ Εὐσταθίου ποὺ τυπώθηκε, ἀνάμεσα σὲ περιπέτειες καὶ διακοπές, κατὰ διαταγὴ τοῦ πάπα Παύλου τοῦ Γ' καὶ μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ καρδινάλιου Marcello Cervini. Ὡς τώρα ζέραμε ὅτι στὴ μνημειώδη καὶ πολυτελῆ αὐτὴ ἔκδοση εἶχε συνεργαστῆ ὁ φίλος καὶ σύντροφος τοῦ Σοφιανοῦ Ματθαῖος Δεβαρῆς (ποὺ κατάρτισε μάλιστα καὶ τὸ ἀναλυτικὸ εὑρετήριο τοῦ ὅλου ἔργου), καὶ ζέραμε ἐπίσης ὅτι ἀργότερα μὲ τὰ ἴδια στοιχεῖα τοῦ πρώτου μέρους τῶν σχολίων ὁ Σοφιανός εἶχε συνθέσει τὴν πραγματεία του περὶ ἀστρολάβου καὶ τὸ «Ὁρολόγιον» (B. H. ε. ἀ. I σ. 265 ἀρ. 111 καὶ σ. 275 ἀρ. 116).

Μὲ τὴν ἀνακάλυψη ἑνὸς συμβολαίου, μὲ τὸ ὅποιο ὁ Cervini ἐκποιεῖ χονδρικὰ τὰ ἀπούλητα ἀντίτυπα, ὁ κ. Tinto βρῆκε καὶ τὴν πληροφορία ὅτι οἱ «Παρεκβολές» τοῦ Εὐσταθίου εἶχαν τυπωθῆ «parte per messer Benedecto Giunti et Nicolo Soffiano, et parte per detto messer Benedecto Giunti et mastro Antonio Blado» (σ. 176). Ἐδῶ μὲ τὸ «parte» ἐννοεῖται ὅτι ὁ Σοφιανός ἐργάστηκε στὸ πρῶτο μέρος τοῦ Εὐσταθίου (πρῶτες πέντε ραφωδίες τῆς Ἰλιάδας) πρὶν ἀπὸ τὴ διακοπὴ τῆς ἔκδοσης καὶ πρὶν ὁ Cervini ἀποταθῆ στὸν Ἰωάννη Ὀνόριο καὶ τοῦ παραγγεῖλη νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ συνέχιση τοῦ ἔργου.

Αὐτὲς τίς πληροφορίες πρέπει νὰ τίς συσχετίσουμε μὲ τὸ γράμμα

τοῦ Ἀντωνίου Ἐπαρχοῦ ἀπὸ τῆ Βενετία πρὸς τὸν Cervini (δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Léon Dorez στὰ *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire* 13 [1893] σ. 306) ποῦ ἀρχίζει : «Per l'altro corier non arivai dar lettere a risposta di quella de li 16 del presente [agosto 1854], per le quale V.S.Rma mi scrive circa lo stampar del Eustathio. El qual pensando io non esser stato dato ad altri, lo dimandai a compirlo qui con avantagio, insieme con messer Nicolao Sophiano; et perche già quello è dato via, altro non dirò circa ciò». Ἐδῶ βλέπουμε ὅτι ὁ Σοφριανός, ἀφοῦ ἀποτραβήχτηκε ἀπὸ τὴν ἐπιχείρηση, σκέφτηκε νὰ πάρῃ ἀπάνω του τὸν Εὐστάθιο, μὲ συνεργάτη τὸν Ἐπαρχο, ἀλλὰ δὲν πρόλαβε.

Ὁ κ. Tinto δὲν θεωρεῖ τελειωμένη τὴ συμβολή του, καὶ τώρα προσπαθεῖ νὰ παρακολουθήσῃ τί ἠπόγιναν τὰ στοιχεῖα ποῦ εἶχε μεταχειριστῆ ὁ Σοφριανός στὸ τυπογραφεῖο του, τὰ ἴδια δηλαδὴ μὲ τὰ ὅποια εἶναι στοιχειοθετημένο τὸ πρῶτο μέρος τοῦ Εὐσταθίου. Οἱ μελέτες αὐτές, σὲ ἓναν τομέα λίγο ἐξερευνημένο ὡς τώρα, εἶναι πιθανὸ νὰ ἔχουν σημαντικὲς προεκτάσεις, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ρίξουν φῶς καὶ στὴν τυπογραφικὴ δράση τοῦ Σοφριανοῦ καὶ πλατύτερα στὴν ἐκδοτικὴ λειτουργία τῶν τελευταίων ἐλλήνων οὐμανιστῶν τῆς Ἀναγέννησης.

MARIO VITTI

Γεωργίου Χοροτάση, Κατζοῦμπος, κωμωδία. Κριτικὴ ἔκδοση, σημειώσεις, γλωσσάριο *Λίνου Πολίτη*. Ἡράκλειον Κρήτης 1964. 80 μ., Σελ. ρκ', 169, πίν. 4 [Ἐταιρία Κρητικῶν Ἱστορ. Μελετῶν, Κρητικὸν Θέατρον 1].

Questo libro è dedicato, come un tributo di riconoscenza e di *pietas*, alla memoria del dotto cefallenio Panaghiotis Vergotis (di cui Giorgio Alissandratos traccia qui, in un *excursus*, un profilo bibliografico) e di sua moglie Eleni. Fu il Vergotis a dare, nel 1880, il primo annuncio dell'esistenza del "Katzurbos" in un manoscritto della raccolta Tsimaratos. Da allora, la commedia cretese ha atteso, per 84 anni, un'edizione. Lo stesso Linos Politis ha realizzato l'antico voto della filologia solo dopo 34 anni da quando cominciò ad occuparsi del manoscritto (e in questo lasso di tempo ha riveduto e maturato i propri giudizi: cfr. p. XVI). La lunga attesa, acuita dagl'indizi che il "Katzurbos" era a un tempo il più antico e il più bello fra i lavori comici della miracolosa fioritura della Rinascenza cretese, non è certo andata delusa. Politis, con la dot-

trina, l'esperienza, l'acribia, l'equilibrio che tutti gli riconoscono, ha procurato un'edizione esemplare, destinata a servire d'orientamento a chiunque affronterà in futuro lavori del genere. I pochi rilievi che qui faremo non avranno dunque altro intento che di mostrare l'interesse profondo con cui abbiamo percorso queste pagine, e i nostri dubbi e le nostre proposte non saranno che un segno delle stimolanti sollecitazioni ricevute dalla lettura.

L'amplissima introduzione, condotta con persuasiva pacatezza d'argomentazione, affronta tutti i problemi suscitati dalla commedia. Politis risolve, senza residui d'incertezza, la questione della data, fissandola, sulla base delle allusioni storiche e dell'esame comparativo fra il "Katzurbos" e le altre opere cretesi nonché dei rapporti di queste coi loro modelli, a un periodo compreso fra il 1593-95 e il 1601 (cfr. p. XIX) e identifica risolutamente l'autore in Giorgio Chortatsis, che risulta (p. XXIII) autore anche del "Ghiparis", oltre che dell'"Erofilo". In tal guisa quell'indagine che il critico aveva già condotto a risultati probanti relativamente a Kornaros (autore del "Sacrificio di Abramo" oltre che dell'"Eroto-kritos") si completa qui con le conclusioni relative a Chortatsis, con l'effetto d'illuminare per la prima volta in modo soddisfacente il panorama della più valida letteratura cretese attraverso lo specchio dei suoi maggiori rappresentanti.

Del "Katzurbos", Politis offre un riassunto dettagliato; pone la commedia in rapporto col teatro erudito italiano antecedente e coevo, e con lo "Stathis" e il "Fortunatos", le altre due commedie cretesi già note, facendo risaltare la netta superiorità del nuovo lavoro, sia nella condotta dell'azione sia nella delineazione dei personaggi. Di questi ultimi sono esaminati gli aspetti tipologici e la concreta realtà estetica. Per quanto riguarda gli aspetti formali, sono minutamente descritti gli manoscritti che contengono il testo (oltre che nel ms. fondamentale, alcune parti figurano come "intermezzi" nel "Ghiparis") e si dà giustificazione dei criteri editoriali seguiti, degl'interventi sulla grafia (sostituzione di forme della trascrizione eptanesia, a cui si deve la conservazione del lavoro, con le genuine forme cretesi, tuttavia con eccezioni nel Prologo, non originale, e anche nel testo: esempi a p. LXXXVIII, non completi: cfr. *σίντα*, a. III, v. 430), della prudente ammissione di discrepanze e cioè della coesistenza di forme diverse (specie per l'articolo), della trascrizione di forme straniere (italiane o veneziane, latine), etc. Una lucida rassegna delle forme linguistiche note-

voli, un'analisi dell'onomastica e delle *Realien* (nel computo dei valori monetari, l'editore si muta persino in contabile!) e, in fondo al volume, un commentario dei luoghi controversi o comunque notevoli (ove si dà scrupolosamente conto dei suggerimenti ricevuti da filologi greci e stranieri) e un esauriente Glossario completato e coronano la pubblicazione.

Poiché intendiamo soffermarci soprattutto sul testo, ci limiteremo a pochissime osservazioni sulla parte introduttiva.

Le pagine dedicate alla collocazione del "Katzurbos" nel filone letterario a cui di fatto va riportato (p. XLII sgg.) potranno apparire ovvie per lettori italiani, ai quali sono ben note le vicende e i documenti della commedia erudita e della commedia dell'arte (perché a p. XLIV, delle cinque commedie dell'Ariosto ne sono citate soltanto tre?). A p. LIX il problema del senso di *δασκάλα* riferito ad Arkolià resta dubbio, nonostante l'allusione alla "scuola" di I, 228; in II, 339 sgg. Arkolià sembra una maestra «τῆς τέχνης μαζ» (cioè dell'arte d'essere elèra), insomma una... *maitresse*! A p. XCIV: non direi la forma -σασσι più antica di -σαν nelle terze plurali degli aoristi attivi; né definirei ἀναθραφή-κετε forma "media"; né vedo che cosa ci sia d'irregolare in σποῦσι da σπῶ (p. XCVII). A p. CI, i nomi di Polissena e di Cassandra sono posti in relazione col mito troiano, attinto, secondo Politis, a opere tragiche italiane sfruttate anche nel IV intermezzo del "Ghiparis": è forse più verisimile che i nomi risalgano a prototipi italiani comici (cfr. le citazioni dello stesso Politis) e che il poeta ne abbia successivamente sentito l'identità coi nomi dei personaggi del mito utilizzati negli'intermedi. A p. CII va tolto il dubbio sul carattere di "nome etnico" di Armenis, visto che del personaggio è ricordato (I, 104, cfr. p. 97) il nome Nicolò.

In una introduzione così ampia e completa sarebbe stato forse opportuno un cenno sulla metrica (nelle Note, a p. 134, si accenna all'ipermetria del primo emistichio di V, 504, che peraltro non è sicurissima: non sembra assurdo immaginare una pronunzia *incipiam*, trisillabo e sdrucciolo). Metteva il conto di sottolineare l'accentazione di versi come III, 110, III, 415, V, 229 dove le parole ἤ0ελα, κερά, ἠῦρηχα sono sostanzialmente atone; l'elisione o sinecopesi in cesura in casi come IV, 224 (ἐτοῦτο μόνο εἰλείπουμου ἀπὸ σένα νὰ γρικῆσω), V, 209 (καὶ δὲ σ' ἐρώτησα ποτὲ ἀπὸ τί γενιὰ λογαῖσαι); l'imperfezione della rima in casi come II, 349-50 (πολυχορταίνου - γιαγέρνου); III, 137-38 (δασκαλεύεις - στρέγεις); V, 243-44 (τοκάρει - παρεκιάρης).

Veniamo alla grafia. Inevitabili alcuni errori imputabili al proto, sulle quali non mette il conto di soffermarsi. Nel testo, si legge III, 73 παιδωμῆ anzi che παιδομῆ (cfr. I, 265 e p. LXXXIV); IV, 207 κατίνα, ma Lex. (p.147) κατήνα; IV, 216 *penas* anzi che *poenas*, mentre IV, 296 *praestantissime* (*prestantissime* ms.); V, 343 *rispondere* corsivo anzi che "rispondere" (è italiano!); V, 401 *iera* anzi che 'i era (= gli era). Nel Glossario, p. 148 *cranello* anzi che *granello*, p. 161 *suffraggio* anzi che *suffragio*. Le doppie, nelle parole italiane, sono in genere restituite, in luogo delle semplici del veneto (seguite invece nelle traslitterazioni greche): così II, 268 *bottega pubblica* per *botega publica*; tutta-

via per es. V, 395 *femina*. In II, 209 sarà forse meglio leggere: “*Cum*, con ciò sia cosa che”, per rendere più evidente il valore bisillabico di *sia* (cfr. *mia*, bisillabo in IV, 205) necessario allo stiracchiatissimo metro; in II, 283 *sillogismus* non è italiano; scriverei in corsivo e con *y* (*sylogismus*, erroneo per *sylogismos*, cfr. p. 104) o in greco συλλογισμούς (nonostante l’accento!) come in “*Stathis*” III, 295.

Dubbî su lezioni o correzioni. Premesso che sembrano attestate copiosamente forme decisamente scartate, come παγαίνω per πηγαίνω (cfr. I, 85, 163, 331; II, 281; III, 508, 540; IV, 172) o come μπιστενός (I, 330; III, 162) corretto nell’ovvio μπιστικός, si può esitare di fronte a ἀνάδεια (non attestato altrove) sostituito a ἀγνάντια (I, 176), αὐτὰ sostituito a ἐκεῖα (I, 226). Viste le oscillazioni in casi consimili, è proprio necessario correggere, sulla base di τὰ φελλούς (I, 251), il τούς (proprium. τζού) φελλούς ... τούς (cfr. Prol. 46) di I, 249? Per converso, è mantenuta la discrepanza ψωνίζω - ψουνίζης in V, 246 e 249. In I, 292 ἦτον (o addirittura ἦτουν ms.) è forse preferibile a ἦταν; II, 250 καὶ ντεσβιάρισες (vista l’esistenza di forme senza aumento, e trattandosi di parola straniera) può almeno equivalere a κι’ ἐντεσβιάρισες; II, 278 *duet* mi pare troncamento durissimo e forse impossibile (attestatissimo invece *duel*); IV, 164 preferirei σααρτζίνα (dato da I), contro cui l’obiezione addotta in nota (p. 114) non è rilevante (anche in it. “portar armi”); IV, 179 κόπους, risultante, nel ms., da una correzione di πόνους, sembra preferibile a πόνους; IV, 268 dubito di *Vate in malora* (dato da I): *Va in malora* (ms.) è la soluzione migliore (an “*Vade in malora*”?).

Il testo mi pare resistere agli emendamenti in casi come I, 122, dove il supplemento <ῆ>, nonostante quanto è osservato nelle Note (p. 97), è superfluo: la sintassi è complicata, ma afferabile (per due νὰ di valore diverso, cfr. I, 263-64 e *passim*); I, 166, dove ἰδέτε, plausibilissimo (cfr. III, 483; III, 93) rende inutile εἶδες τοι di Kapsomenos; II, 96, dove νὰ ’βγη è assai più vivo (cfr. il contrasto con κρουμένος, 95) della correzione νὰ ’χη; II, 136, dove θέλει λείψει (per l’uso impersonale cfr. III, 263) è difendibile (it. “non mancherà ch’io mangi”) dalla semplificazione θέλω λείψει.

Proposte. Sono ben poche, e si avanzano dubitativamente. Per l’interpunzione: I, 291 proporrei τὰ χέρια τση, ... μαρμαρένια anzi che τὰ χέρια τση ... μαρμαρένια, (nonostante le due similitudini per τὰ στήθη, si evita un asindeto alquanto duro); e toglierei la virgola in II, 300 dopo *intendere* e IV, 78 dopo αὐγά (ἄμορφα con αὐγά). In II, 296 un mutamento d’interpunzione migliora il senso: Politis legge: κι’ ἂν μοῦ τσεδέρης, poco fa [sic]: τί ’ταν ἡ μάνιτά σου; intendendo (p. 104) “poco fa” = λίγο κάνει (δὲν ἔχει σημασία). Forse sarà da leggere: Κι ἂν μοῦ τσεδέρης, poco fa τί ’ταν ἡ μάνιτά σου; intendendo: “E se ora cedi, che senso aveva, poco fa (= dianzi), la tua furia?” Correzioni: Prol. 42 τοῦ γέροντα [τὰ] δυὸ ἄμπιτα (espungendo il τὰ come dittografia, si migliora anche il verso); II, 337 γι’ἀγνωσιά anzi che γι’ ἀγνωσιά; V, 346 *tutto quel* per *quel tutto*; V, 351 *riguardi* per *riguarda*; V, 475 *qui* per *quis*; V, 484 *dubitaris* (pf. cong. lat.) forse meglio che ντουμπιάρης. Mi paiono troppi (e bisognerebbe giustificare l’origine delle corrottele) i mutamenti introdotti nel testo in II, 1-3; potrebb’essere una soluzione brillante lasciare tutto inalterato, leggendo al v. 3 πέντ’ ἔξι, χέρια μου, κορμιὰ (per il vocativo dell’apostrofe, cfr. III, 198 κοιλιά μου).

Qualche cosa è da dire dell'interpretazione di singole parole e di singoli passi, avvertendo che restano ancora insoluti problemi come in *claudura* (p. 63), o Pottava di p. 69 (ma che i versi vadano ridotti a endecasillabi mi pare certo), o il *trigiosa* (che ci sia di mezzo un *trigies* = *tricies* latino?) di p. 85. Ad IV, 140 andava avvertito che παράδοξα = Paradoxa Stoicorum di Cicerone; a p. 96 si poteva ricordare l'it. *zafferano* (usato nel risotto "alla milanese"); ῥήτωρ non significa solo νομικός, δικηγόρος (p. 103), ma anche maestro di oratoria; a p. 145 avrei lasciato da parte l'εἶδος μύκητος per spiegare ἔσκα (= il. "esca"). La spiegazione di alcuni termini relativi a vestiario, armi e sim. si dovrà trovare, frugando accuratamente nel veneziano (che I, 247 τζαμπουρλί, che fonicamente farebbe pensare a "sciabolino", abbia invece a che fare con "ciambellotto, zambeloto"?). Più difficile sarà spiegare ἀσενίζουσι di III, 315. Alla connessione con "asina" nel senso di "puttana" potrebbero far pensare due passi di Ariosto (cfr. Battaglia, Dizionario, s.v. asino): "Se non fossi stata io che per pascerti/mi son di cento gaglioffi fatta asina"; e "...queste asine / puttane". La connessione con "assennare" (non "assenare") non è verisimile: se mai "accennare", nel senso di "far cenni", cioè, appunto, di γνεύω, προσκαλῶ μὲ σήματα κτλ. (p. 110).

È forse una sottigliezza, ma nell'espressione di IV, 347 *ad instruendos putos* non credo che la forma *putus*, attestata in Verg. Catal. 9,2, sia sentita dal Pedante come forma latina "rara" (p. 119), bensì come latinizzazione quasi macaronica del veneto *puto, puteo* = fanciullo; di qui l'auto-correzione *pueros*. In V, 469 escluderei che *sacculum* voglia dire τὸ γένος (τῶν γυναικῶν), come è spiegato a p. 133.

Da ultimo, discuterai l'interpretazione di II, 212, così spiegato a p. 102: «μὰ τὸν [sc. τὸν νοῦν] κρατοῦν προσκολλημένον σὲ ὄλων τῶν εἰδῶν τὰ ἐλαττώματα». Nel verso ital. "m'a tutti varii vizii lo tengon applicato" qual è il sogg. di "tengon" (non "tengon") = κρατοῦν? Forse il testo andrà corretto

ma tutti <a> (ovv. <in>) varii vizii lo tengon applicato
dove "tutti" è il soggetto; oppure (meno bene)

ma tutti <i> varii vizii lo tengon applicato

dove il sogg. è "i vizii". Lasciando il testo come lo dà Politis (il ms. ha *mà* corr. in *m'a*) si dovrebbe intendere: ma varii vizii tengono a tutti applicato (= impegnato) il νοῦς. In ogni caso la traduzione ci sembra approssimativa.

Non è nostro intento dare qui un giudizio estetico del "Katzurbos". Pur non condividendo interamente l'entusiasmo di Politis, riconosciamo che gli elementi d'interesse offerti dalla commedia alla critica sono molto notevoli. Gl'ingredienti convenzionali sono molti, e alcune figure sono decisamente infelici: più che al parassita, con la sua iperbolica fame erisittonea (III, sc. 4a) alludiamo al *Miles*, che non fa che ripetersi e non riesce a far ridere. Ma non priva di sapore è, per es., la caratterizzazione del mestiere della ruffiana (III, sc. 6a); e un vivido realismo, che rompe i moduli stereotipi, si riscontra non solo nella gnomica popolare diffusa ovunque diffusa

(I, 219 sg., III, 206, *passim*), ma anche nell'incisiva spontaneità e freschezza delle immagini (I, 226, IV, 57, etc.). Plausibili sono anche le tenere effusioni degl'innamorati (II, sc. 4a), analoghe a quelle dell'“Erofilo” o dell'“Erotokritos” nonostante il petrarchismo delle antitesi stridenti, che ricorrono poi nella denuncia dei dissidi di Nicoletto (III, sc. 2a). Il dialogo è spesso fluido e brillante, con mosse esclamative o interrogative naturalissime (I, sc. 2a); e qualche efficacia comica si potrà ravvisare persino nei contrasti a dispetto (come la disticomitia I, 133-144) del tipo parodico immortalato da Aristofane nella giustapposizione Lamaco-Diceopoli. Alla vivezza dialogica contribuisce in larga misura la grande idoneità tecnica di Chortatsis nell'uso delle «άντιλαβαι» (esempio tipico II, sc. 2a) e più ancora nell'inesausto ricorso all'“enjambement” (si veda la bella scena III, sc. 6a; cfr. pure Introd., p. XXVI sgg.).

Concludiamo. Linos Politis, con la modestia che lo distingue, denuncia più volte le sue aporie e riconosce che la sua pubblicazione lascia aperta la strada ad approfondite ricerche su questioni linguistiche, ermeneutiche e anche grafiche (cfr. p. LXXXI), sulla ricerca delle fonti (cfr. p. LIII), sulla valutazione dei pregi e dei difetti della commedia, etc. Tuttavia gli essenziali problemi testuali e storici sono, come si è detto, ammirevolmente risolti e questa edizione è certo una tappa fondamentale sulla appassionante via degli studi cretesi. Perciò l'editore del “Katzurbos”, che da tempo è largamente apprezzato anche in campo internazionale, merita, con le lodi più ampie, la nostra più schietta riconoscenza.

FILIPPO MARIA PONTANI

Γεωργίου Θ. Ζώρα, Κάλβου: Ὁδαί, μετὰ τῆς πρώτης γαλλικῆς μεταφράσεως ὑπὸ St. Julien καὶ Pautier de Censay, Ἀθήναι 1962. 8ο, Σελ. 180. [Σπουδαστήριον Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 33].

Ἡ καλβικὴ βιβλιογραφία, ὅσο — σχετικὰ — φτωχὴ ὑπῆρξε γιὰ ἓναν δλόκληρο αἰῶνα μετὰ τὸ 1826, τῆ χρονιὰ τῆς δεύτερης καὶ τελευταίας ἐμφάνισης τοῦ ποιητῆ, τόσο πλουτίστηκε κατόπιν. Στὸν πλουτισμὸ αὐτὸν σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τοῦ καθηγητῆ κ. Γ. Θ. Ζώρα. Τὸ βιβλίον ποὺ κρίνουμε ἐδῶ εἶναι τὸ τριακοστὸ ἔβδομον, κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ, «μελέτημά του περὶ Κάλβου» (βλ. πλήρη κατάλογο στὶς σ. 179 - 180): ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη: τὴν εἰσαγωγὴν, τὰ κείμενα καὶ τὶς παρατηρήσεις.

Ἡ εἰσαγωγή (σ. 7 - 16) περιέχει ἓνα σύντομο ἱστορικό τῶν πρώτων ἐκδόσεων, περιγραφές τῶν τόμων, καθὼς καὶ πληροφορίες γιὰ τὰ ἐξῆς πρόσωπα πού, κατὰ κάποιον τρόπο, συνδέονται μὲ τὴν ἔκδοση τῶν δύο συλλογῶν: γιὰ τὸν Delavigne, τοῦ ὁποῖου τέσσερις στίχοι ὑπάρχουν στὸ ἐξώφυλλο τῆς πρώτης συλλογῆς («Λύρα», Γενεύη 1824), τὸν Stanislas Julien, πού μεταφράζει, σὲ πεζό, τὴ συλλογὴ αὐτὴ καὶ ἡ μετάφρασή του ἐκδίδεται ἐπίσης τὸ 1824 στὸ Παρίσι, τὸν Sir William Drummond, στὸν ὁποῖον ὁ Julien ἀφιερώνει τὴ μετάφραση, τὸν Κωνσταντῖνο Νικολόπουλο, πού προλογίζει τὴ μετάφραση μὲ κολακευτικὴ γιὰ τὸν Κάλβο ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Julien, τὸν Pautier de Censay, τοῦ ὁποῖου ἡ μετάφραση, ἐπίσης σὲ πεζό, τυπώνεται ἀπέναντι στὸ κείμενο τῶν ἄλλων δέκα ὠδῶν τῆς δεύτερης συλλογῆς («Κάλβου καὶ Χρηστοπούλου Λυρικά», Παρίσι 1826), καὶ τέλος τὸν στρατηγὸ Lafayette, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀνοιχτὴ ἐπιστολὴ τοῦ Κάλβου, γραμμένη γαλλικά, προτάσσεται στὴ συλλογὴ αὐτὴ.

Τὰ κείμενα (σ. 17 - 150) περιέχουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ποιήματα μὲ τὴ γαλλικὴ μετάφραση δίπλα, πανομοιότυπα ἐξωφύλλων καὶ ἄλλων σελίδων τῶν πρώτων ἐκδόσεων (σ. 19 - 23 καὶ 77 - 81), τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Νικολόπουλου (σ. 25 - 26), ἓνα προλογικὸ σημεῖωμα τῆς δεύτερης συλλογῆς στὰ γαλλικά, ἀνυπόγραφο ἀλλὰ πιθανότατα τοῦ μεταφραστῆ (σ. 83), τὴν ἐπιστολὴ «au Général Lafayette» τοῦ Κάλβου (σ. 85), τὸν «Πίνακα λέξεων καὶ φράσεων» (σ. 133 - 141) καὶ τὴν «Ἐπισημείωσιν (περὶ μετρικῆς)» (σ. 143 - 150).

Οἱ παρατηρήσεις (σ. 151 - 177) ἀρχίζουν μὲ τίς «Παρατηρήσεις εἰς τὴν ἔκδοσιν» (σ. 153 - 155): ὁ συγγρ. ἐκθέτει τίς ἀλλαγές πού ἐπέφερε στὴν ὀρθογραφία τοῦ Κάλβου καθὼς καὶ τὰ λάθη πού ἐπεσήμανε καὶ πῶς τὰ διόρθωσε. Στὴν «Χειρόγραφον παράδοσιν τῶν ὠδῶν» (σ. 156 - 160) ἐπαναλαμβάνονται ὅσες πληροφορίες μᾶς ἔδωσε ὁ Δ. Ζακυθηνὸς (Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλ. 1930, σ. 307 - 312) γιὰ τὸ μοναδικὸ σωζόμενον χειρόγραφο τοῦ Κάλβου· παραθέτοντας τίς διαφορές του ἀπὸ τὸ τυπωμένο κείμενο κατὰ τὴν ἀντιβολὴ τοῦ Ζακυθηνοῦ, ὁ συγγρ. συμφωνεῖ μαζὶ του ὅτι οἱ ἐνδιαφέρουσες γλωσσικὰ γραφές τοῦ χειρογράφου δὲν μπορεῖ νὰ γίνουν δεκτές, γιὰτὶ ὁ Κάλβος ἐπέβλεπε «αὐτοπροσώπως» στὴν ἐκτύπωση τῆς «Λύρας». Στὸ τρίτο μέρος τῶν παρατηρήσεων, «Ἡ σημασία καὶ ἡ ἀξία τῶν μεταφράσεων» (σ. 161 - 167), ὁ κ. Ζώρας παραθέτει περιπτώσεις ὅπου οἱ μεταφράσεις βοήθησαν πολὺ στὴν ἀποκατάσταση ἢ στὴν πληρέστερη κατανόηση τοῦ κειμένου τῶν ὠδῶν. Συγκεντρώνει ἀκόμα πολλὰ παραδείγματα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον οἱ μεταφραστὲς ἀντιμετώπισαν προβλήματα ἑρμηνείας τῆς δύσκολης ποίησης τοῦ Κάλβου. Ἀκολουθοῦν παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ τίς «Σημειώσεις

καὶ τὸν πίνακα λέξεων καὶ φράσεων» (σ. 168 - 170), καθὼς καὶ μὲ τὴν «Ἐπισημεύωσιν» περὶ μετρικῆς (σ. 171 - 173). Καὶ οἱ παρατηρήσεις τελειώνουν μὲ ἓναν πίνακα ὅπου περιγράφονται σύντομα ὅλες οἱ «Ἐκδόσεις τῶν Ὁδῶν τοῦ Κάλβου» (σ. 174 - 177), ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀπλῆς ἀνατυπώσεις καὶ τὶς ἀναδημοσιεύσεις σὲ περιοδικὰ καὶ ἀνθολογίες.

Ἡ πρώτη συλλογὴ τοῦ Κάλβου, «Ἡ Λύρα», ἐκδίδεται τὸ 1824 στὴ Γενεύη. Ἡ μετάφραση τοῦ Julien ἐκδίδεται καὶ αὐτὴ τὸ 1824, στὸ Παρίσι, καὶ μάλιστα μὲ ἡμερομηνία 1η Ὀκτωβρίου 1824 στὴν ἀφιέρωσή της στὸν Drummond. Ὁ κ. Ζώρας, ἐπιχειρώντας μιὰ ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῆς ἐκδοσης τῆς «Λύρας», διατυπώνει τὶς ἐξῆς σκέψεις: α) ὅτι ἡ μετάφραση ἦταν ἤδη ἔτοιμη πρὶν ἀπὸ τὴν 1.10.1824 (πιθανό, ἀλλὰ ὄχι καὶ βέβαιο, θὰ λέγαμε) καὶ β) ὅτι ὁ Julien εἶχε τὸ βιβλίον στὰ χέρια του πρὶν ἀπὸ μερικὸς μῆνες· καὶ συμπεραίνει ὅτι «ἡ ἑλληνικὴ ἐκδοσις θὰ εἶχε κυκλοφορήσει πρὸ τινῶν μηνῶν, πιθανώτατα ἐντὸς τοῦ πρώτου ἑξαμήνου τοῦ 1824» (σ. 9)· προϋποθέτει λοιπὸν σιωπηλὰ ὅτι ὁ Julien ἔκαμε τὴν μετάφρασή του ἀπὸ τὸ τυπωμένο κείμενον τῆς «Λύρας». Ἀλλὰ ὑπάρχει ἓνα σημεῖο τῆς μετάφρασης ποῦ μᾶς δημιουργεῖ κάποιες ἀπορίες: ἡ ἐκδοσις τῆς Γενεύης ἔχει: «Ἡ καθὼς τὴν αὐγὴν | ἐξαπλώνει· ὁ Ἥλιος, | καὶ τ' ἄστρα τ' ἀναριθμητὰ | ἀπὸ τὸν μέγαν Ὀλυμπον πᾶντα (sic) ἐξαλείφει» (II, ι'). Ὁ Julien μεταφράζει: «Comme le soleil qui, en répandant son éclatante splendeur, efface en un instant les innombrables flambeaux de la voûte azurée...». Τὸ «Ὀλυμπον» τῆς ἐκδοσης ἀποδίδεται μὲ τὸ la voûte azurée. Τὸ χφ τοῦ Κάλβου μπορεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ διαφωτίσῃ τὰ πράγματα: τὸ «Ὀλυμπον» ἐκεῖ εἶναι ἰδιόχειρη διόρθωσις· στὴ θέση του ἦταν γραμμένο κάτι ἄλλο, τὸ ὁποῖο ἔσβησε μὲ μιὰ γραμμὴ ὁ ποιητὴς καὶ δίπλα του ἔγραψε «Ὀλυμπον». Τὸ σβησμένο διακρίνεται καθαρά: «οὐρανόν». Μήπως λοιπὸν ὁ μεταφραστὴς εἶχε στὰ χέρια του ἓνα χειρόγραφο μὲ τὴ γραφὴ «οὐρανόν», ἀπὸ τὸ ὁποῖο καὶ μετέφρασε la voûte azurée; Ἄν προσέξουμε ἀκόμα ὅτι ὁ Julien δὲν μεταφράζει τὴν ἐπίκληση στὶς Μοῦσες, τοὺς στίχους δηλ. ποὺ ἔχουν τὴ θέση προλόγου στὴ συλλογὴ, ὅτι ὁ τίτλος *La Lyre*, ὅπως εἶναι στὸ γαλλικὰ γραμμένο ἐξώφυλλο τῆς ἑλληνικῆς ἐκδοσης, γίνεται στὴ μετάφραση *La Lyre Patriotique de la Grèce* καὶ ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ ἀπὸ *Calbo*, ποῦ εἶναι στὸ ἴδιο ἐξώφυλλο, μεταβάλλεται σὲ *Kalvos* στὸ ἐξώφυλλο τῆς μετάφρασης, τότε μποροῦμε νὰ εἴμαστε σχεδὸν βέβαιοι ὅτι ὁ Julien μετέφρασε ὄχι ἀπὸ τὸ βιβλίον, ἀλλὰ ἀπὸ ἓνα χειρόγραφο, προγενέστερο ἀπὸ τὴν τυπωμένη ἐκδοσις, ἐφόσον δὲν περιεχεῖ τὴν ἐπίκληση στὶς Μοῦσες, καὶ μεταγενέστερο — φανερὰ πληρέστερο — ἀπὸ τὸ σωζόμενον χφ. Ἐπομένως ἡ «Λύρα» καὶ ἡ μετά-

φρασή της είναι πιθανό να κυκλοφόρησαν συγχρόνως· ίσως οί φιλελληνικοί κύκλοι — οί όποιοι και πρέπει να έφεραν σε έπαφή τόν ποιητή με τὸ μεταφραστή του¹ — να θέλησαν, για λόγους προπαγανδιστικούς, αὐτὴ τὴ σύγχρονη σε δυὸ μεγάλα εὐρωπαϊκὰ κέντρα εμφάνιση τῶν πατριωτικῶν ποιημάτων τοῦ Κάλβου και τῆς μετάφρασης τοῦ Julien. Καί ἀκόμα ἡ φράση τοῦ γαλλικοῦ ἐξωφύλλου τῆς ἐλληνικῆς ἐκδοσης «avec un vocabulaire à la fin» ἀποσκοπεῖ χωρίς ἀμφιβολία στὴν προσέλκυση ξένων ἀναγνωστῶν, ὅπως σωστὰ παρατηρεῖ ὁ κ. Ζώρας· ἀλλὰ ἡ ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ ἐλληνογαλλικοῦ «πίνακα λέξεων και φράσεων» δὲν πρέπει ἀπαραίτητα νὰ σημαίνει ὅτι «οὐδεμία ἀκόμη διεγράφετο σκέψις περὶ τῆς μεταφράσεως (τῶν ὠδῶν) εἰς τὴν γαλλικὴν» (σ. 7)· ἴσως ἡ ὑπαρξὴ του νὰ ἀποβλέπη στὸ νὰ ἔχη τὸ βιβλίον μιὰ αὐτοτέλεια ὥστε νὰ ἐκπληρώσῃ, ἀνεξάρτητα και παράλληλα πρὸς τὴ μετάφρασή του, τὸν προορισμὸ του στοὺς λογοτεχνικοὺς κύκλους τῆς Εὐρώπης.

Ὁ St. Julien και ὁ P. de Censay ἦταν σινολόγοι και οί δυὸ, συνομήλικοι σχεδὸν και, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, νέοι, γύρω στὰ εἴκοσι πέντε. Ὁ πρῶτος, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ σε μιὰ ὑποσημείωση ὁ κ. Ζώρας, «αὐστηρότατα κατέκρινε τὰ συγγράμματα και τὴν ἐν γένει ἐπιστημονικὴν δρᾶσιν» τοῦ δευτέρου (σ. 13). Ὁ Julien, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ Κάλβου, καθὼς και τοῦ «Ὑμνον» τοῦ Σολωμοῦ στὸν β' τόμον τῶν «Δημοτικῶν Τραγουδιῶν» τοῦ Fauriel (Παρίσι 1825), δὲν φαίνεται νὰ ἔχη ἄλλες σχέσεις με τὴν ποίηση. Ὁ P. de Censay ἐξέδωσε πρωτότυπες ποιητικὰς συλλογὰς· ἀνάμεσα σ' αὐτὰς τὴν «Helléniennes» τὸ 1825. Ἐκεῖ σ' ἓνα σημείωμά του παρομοιάζει τὸν Κάλβον με τὸν Πίνδαρον και σε ὑποσημείωση γράφει: «La Lyre, odes grecques de M. Kalbo. L'auteur des Helléniennes en va publier une traduction en vers français, avec le texte en regard». Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μᾶς τὰ δίνει ὁ κ. Ζώρας (σ. 10 και 13 - 14), χωρίς ὅμως νὰ τὰ συνδυάζῃ. Καί ἐρμηνεύει τὴν ὑποσημείωση τοῦ P. de Censay, ὡς ἐξῆς: «Ἐκ τῆς ὑποσημειώσεως ταύτης πληροφοροῦμεθα ὅτι ὁ Pautier de Censay, ἤδη μετὰ τὴν ἐκδοσιν τῆς πρώτης συλλογῆς τοῦ Κάλβου, ἐσκόπει νὰ μεταφράσῃ τὰς πρώτας δέκα ὠδὰς και, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἶχεν ἀρχίσει τὴν μετάφρασιν. Ἐπειδὴ ὅμως ἐν τῷ μεταξὺ ἐδημοσιεύθη ἡ μετάφρασις τοῦ Julien, πληροφορηθεὶς τὴν προσεχῆ ἐκδοσιν τῆς δευτέρας συλλογῆς, ἀπεφάσισεν νὰ προβῆ εἰς μετάφρασιν ταύτης, ἡ δὲ μετάφρασις ἐδημοσιεύθη ὁμοῦ μετὰ τοῦ πρωτοτύπου». Μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε τὰ

1. Ὁ κ. Ζώρας δὲν τὸ ἀποκλείει: βλ. Ἀνδρέας Κάλβος: Βιογραφία - Βιογραφία - Πρῶτες κριτικὰς - Αἱ ὠδαί, Ἀθῆναι 1960 (ἀνάτ. ἀπὸ τὸ ἀφιέρωμα τῆς Ν. Ἑστίας, Σεπτ. 1960), σ. 40.

έξξης: α) Ἡ ὑποσημείωση τοῦ P. de Censay δημοσιεύεται τὸ 1825· ἡ μετάφραση τοῦ Julien ἔχει ἤδη κυκλοφορήσει· ἐπομένως ὁ P. de Censay δηλώνει ὅτι (ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν μετάφραση τοῦ Julien) θὰ προχωρήσῃ σὲ μιὰ δευτέρα μετάφραση τῆς «Λύρας» en vers français, avec le texte en regard. β) Δὲν ξέρομε ἀν ὁ Κάλβος ἦταν ἕτοιμος γιὰ τὴν ἔκδοση μιᾶς δευτέρας συλλογῆς ὅταν ὁ P. de Censay ἔγραφε τὴν ὑποσημείωση, καὶ κατὰ πόσο — ἀν ἦταν ἕτοιμος — τὸ ἤξερε αὐτὸ ὁ P. de Censay· ἀν τὸ ἤξερε, δὲν θὰ τὸ ἔγραφε ἐνθουσιασμένος;

Τὸ κείμενο τῶν ποιημάτων τοῦ Κάλβου εἶχε δεινοπαθήσει ἀρκετὰ ὡς σήμερα, γιὰτὶ, ὅπως γράφει καὶ ὁ κ. Ζώρας, οἱ προηγούμενοι ἐκδότες δὲν εἶχαν ὑπόψῃ τους τὶς πρώτες ἐκδόσεις· σ' αὐτὸ ὀφείλεται καὶ «ἡ ἐπανάληψις σφαλμάτων καὶ ἀλλοιώσεων τοῦ κειμένου» (σ. 15). Ἡ τωρινὴ ἔκδοση εἶναι ἡ τέταρτη ποὺ ἐπιμελεῖται ὁ ἐκδότης (βλ. σ. 179 - 180)· ἔγινε «ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχικῶν» (σ. 16). Ὁπωσδήποτε ἡ ὀρθογραφία τοῦ Κάλβου ἀλλάξε, λάθη ἐπισημάνθησαν καὶ διορθώθηκαν, στὴ στίξις ἔγιναν «σιωπηρῶς» πολλὰς διορθώσεις «ἀβλεπτημάτων καὶ σφαλμάτων — τῶν σπουδαιότερων» (σ. 154). Ὁ κ. Ζώρας ὁμως δηλώνει ὅτι καὶ ἄλλες διορθώσεις, καὶ στὴ στίξις καὶ σοβαρότερες, προτίθεται νὰ εἰσαγάγῃ «εἰς μεταγενεστέραν ἔκδοσιν» (σ. 153 καὶ 154). Θὰ πρέπη λοιπὸν νὰ περιμένουμε τὴν πέμπτη ἔκδοση τοῦ Κάλβου ἀπὸ τὸν κ. Ζώρα, γιὰ νὰ ἔχουμε τὸ σωστότερο, κατὰ τὴν γνώμη του, κείμενο τῶν ὠδῶν;

Σὲ μερικὰ σημεῖα, πολὺ λίγα, τὸ κείμενο τῆς ἔκδοσης δὲν συμφωνεῖ μὲ τὸ ἀρχικὸ (Z=ἡ ἔκδοση τοῦ κ. Ζώρα, E1 = ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς «Λύρας», Γενεῦη 1824, E2=ἡ πρώτη ἔκδοση τῶν «Λυρικῶν», Παρίσι 1826): 1) E1 καὶ E2 ἔχουν ἀφ' οὗ καὶ στὸ VII, ιζ', 4 καὶ στὸ XX, στ', 1· Z ἀφοῦ στὴν πρώτη, ἀλλὰ ἀφ' οὗ στὴ δευτέρῃ περιπτώσει. 2) E2 ἀκάμαντον (XIII, κε', 4)· Z ἀκάματων—ἴσως τυπογραφικὸ λάθος· πάντως στὰ «σημαντικώτερα παρράματα» (σ. 177) δὲν διορθώνεται. 3) E2 πρόσθεσεν (XVIII, ιζ', 4)· Z πρόσθεσον—διόρθωση τοῦ ἐκδότη; ὡστόσο δὲν ἀναφέρεται μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες διορθώσεις στὴ σελ. 154· ἴσως ἡ σωστὴ γραφὴ νὰ εἶναι πρόσθεσε, συμφωνώντας ἔτσι καὶ μὲ τὴν ἄλλη προστακτικὴ, τοῦ προηγούμενου στίχου, πλέξε. 4) E1 κήτρων (I, ιη', 5)· Z κίτρων—ἐνῶ οἱ «παρατηρήσεις εἰς τὴν ἔκδοσιν» (σ. 154) χαρακτηρίζουν τὴ γραφὴ μὲ -ι- ὀρθογραφικὸν σφάλμα» ποὺ ὀφείλεται «εἰς ἀβλεψίαν... ἄγνωστον ἀν τοῦ ποιητοῦ ἢ τοῦ τυπογράφου», καὶ θεωροῦν σωστὴ τὴ γραφὴ κήτρων! Τέλος, 5) στὸ V, κβ', 4 τὸ χφ γράφει ἀόνιαι μέλισσαι, καὶ ἡ E1 ἀόνιαι μ. Ἡ πρώτη ἐπανεκδοσις τοῦ συνόλου τῶν ὠδῶν (στὴν ἔκδοση τῆς Ἀθήνας, 1864, τυπώνεται μόνον ἡ δευτέρῃ συλλογῇ) ἔγινε τὸ 1881 στὴ Ζάκυνθο, στὶς ἐκδόσεις Σεργίου X. Ραφτάνη· ἐκεῖ διαβάζουμε τὸ σωστό: ἀόνιαι. Ὅλες οἱ ἄλλες ἐπανεκδόσεις—καὶ οἱ προηγούμενες τοῦ κ. Ζώρα καὶ ἡ τωρινὴ—ἔχουν: αἰώνιαι. Ἡ μετάφραση τοῦ Julien εἶναι abeilles d'Aonie. Ὁ καθηγητῆς κ. F. M. Pontani, στὸ πολὺ χρῆσιμο μελέτημά του Per un'edizione critica di Kalvos, Estratto da "Helicon", anno IV—nn. 1-4 (gennaio-dicembre 1964), Messina, Università degli Studi (σ. 83-93), ἐπισημαίνει τὴ διαφορά τῆς μετάφρασης ἀπὸ τὸ κείμενο ποὺ ἐκδίδει

ὁ κ. Ζώρας· καί, συνδυάζοντας τὴ γραφὴ τοῦ χφ (ἀόνια) μετὰ τὴ μετάφραση, διατυπώνει τὴ σκέψη ὅτι «δὲν ἀποκλείεται» ὁ Julien νὰ μετέφρασε ἀπὸ χειρόγραφο καὶ ἔχει ἀπὸ τὸ βιβλίον. Τὸ παράδοξο Ὁλυμπον = *voûte azurée* (βλ. παραπάνω) φαίνεται ὅτι διέφυγε τὴν προσοχὴ του.

Ὁ κ. Pontani, στὸ ἴδιο μελέτημα, συζητεῖ μερικὰ σημεῖα ἀπὸ τὶς «Παρατηρήσεις» τοῦ κ. Ζώρας: διατυπώνει βάσιμες ἀμφιβολίες γιὰ τὸ ἂν ὁ Κάλβος συνεργάστηκε πραγματικὰ μετὰ τοὺς μεταφραστὲς του, ἔπως κατηγορηματικὰ δηλώνει ὁ κ. Ζώρας (σ. 162), καὶ παραθέτει ἀρκετὰ παραδείγματα λανθασμένης μετάφρασης· κι ἀκόμα, ὕστερ' ἀπὸ ἀντιβολὴ πού ἔκαμε ὁ ἴδιος τοῦ σωζομένου χφ μετὰ τὸ τυπωμένο κείμενο, ὅπου ἐπισήμανε γραφὲς πού δὲν τις εἶχε προσέξει ὁ Ζακυθηνός, προβαίνει σὲ ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ τὴν ὀρθογραφία τοῦ Κάλβου καὶ γιὰ ὀρισμένες σχετικὲς μετὰ αὐτὴν γνῶμες τοῦ κ. Ζώρα.

Ὅπως δὲ ἴσως ἔστω οἱ «Παρατηρήσεις» τοῦ κ. Ζώρα εἶναι στὸ μεγαλύτερο μέρος τους καὶ σωστὲς καὶ πολὺ χρήσιμες· ἔπως, ἀναμφισβήτητα, καὶ ὀλόκληρο τὸ βιβλίον.

Ξ. Α. ΚΟΚΟΛΗΣ

Ἀλεξάνδρου Σούτσου, Ἄπαντα. Πρόλογος - Ἐπιμέλεια Νικ. Κουντρομιχάλη. Ἐκδόσεις Μπούρα - Κοσμαδάκη, Ἀθήνα 1963. 8ο, Σελ. 560.

Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν Πρόλογο (σ. 9 - 15) καὶ τὰ κείμενα τοῦ ποιητῆ (σ. 17 - 557)· δὲν ὑπάρχει βιβλιογραφία, οὔτε κανὴ μιὰ σημείωση τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς ἐκδόσεως. Παρὰ τὴν ἔλλειψη αὐτῆ, ἡ ἐκδοσις τοῦ κ. Κουντρομιχάλη, ἔστω καὶ «στερεότυπη», θὰ ἦταν πολὺ χρησιμὴ, ἂν δὲν εἶχε τὰ λάθη πού δυστυχῶς ἔχει καὶ ἂν δὲν παρουσίαζε καὶ ἄλλες πολλὰ καὶ ἀδικαιολόγητες ἐλλείψεις.

Τὰ λάθη ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν πρώτη σελίδα τοῦ Προλόγου: μετὰ τὴν ἐκδοσις τῆς πρώτης του συλλογῆς (Σάτυροι, Ἰδρα 1827), ὁ Α. Σ. πῆγε ἀπάλι στὸ Παρίσι ὅπου ἐδημοσίευσε στὴν Ἑλληνικὴ τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Μετὰ τὸ ἐμπνευσμένο αὐτὸ σύγγραμμά του συνετέλεσε στὴν ἀνάπτυξιν τοῦ Φιλελληνικοῦ πνεύματος στὴ Γαλλίαν. Ἀλλὰ ἓνα βιβλίον στὰ ἑλληνικὰ δὲν θὰ μπορούσε νὰ συγκινήσῃ τοὺς φιλέλληνας τῆς Γαλλίας· πρόκειται γιὰ τὴν *Histoire de la Révolution Grecque* (Paris 1829), γραμμὴν φυσικὰ στὰ γαλλικά.

Λίγο πρὶν κάτω στὴν ἴδια σελίδα: «...ὁ Σούτσος...τάχθηκε...μετὰ τοὺς ἀντιπάλους τοῦ Κυβερνήτη... Τότε ἐδημοσίευσε πικρόχολα σατυρικὰ πεζὰ καὶ ἔμμετρα... πού συγκέντρωσε στὸ βιβλίον του Ἐπιμύθημα τῆς Ἑλλάδος». Τὴν ἴδια ἐποχὴν (1828) εἶδε τὸ φῶς καὶ ἡ κοινωνικὴ του σάτυρα

‘Ο ‘Ασωτος’, και τὸ πολιτικὸ του μυθιστόρημα ‘Ο ‘Εξόριστος’, πού ὁ ‘Αγγελος Βλάχος παραλληλίζει μετὰ τὰ ἔργα τοῦ Φώσκολου». Ἐδῶ ὑπάρχει συσσώρευση λαθῶν: α) Τὸ «Πανόραμα τῆς ‘Ελλάδος» περιέχει μόνον στίχους σατιρικούς, ὄχι καὶ πεζά. β) Τὸ «Π. τῆς ‘Ε.» ἐκδίδεται τὸ 1833 καὶ περιέχει ποιήματα γραμμένα — ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Σοῦτσος σημειώνει — τὸ 1831 καὶ 1832. γ) ‘Ο ‘Ασωτος» ἐκδίδεται τὸ 1830, ἐνῶ ὁ ‘Εξόριστος τοῦ 1831» ἐκδίδεται τὸ 1835. δ) ‘Ο ‘Αγγελος Βλάχος, στή (μία καὶ μοναδική ὡς σήμερα) μελέτη του γιὰ τὸν ποιητὴ, δὲν παραλληλίζει τὸν ‘Εξόριστο» μετὰ ἔργα τοῦ Φώσκολου, ἀλλὰ χρησιμοποιεῖ χαρακτηρισμοὺς ὄχι ἐπαινετικούς· γράφει ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα «πλῆρες ληκυθείου στόμφου καὶ ἐπιφωνημάτων μυθιστόρημα... συμφορηθὲν ἐκ παντοίων ἀναμνήσεων ξένων ἀναγνωσμάτων, καὶ ἰδίως τοῦ Jacopo Ortis τοῦ Φοσκόλου καὶ τῆς Lélia τῆς Σάνδης». (Α. Βλάχου, ‘Αλέξανδρος Σοῦτσος, ἀ’ δημοσίευση: ‘Ἐστία 1877, β’ δημοσίευση μετὰ προσθήκης: ‘Ανάλεκτα 1904, τόμ. 2, σ. 46).

Μόνον μιάμιση σελίδα τοῦ Προλόγου ἀφιερώνεται σὲ πληροφορίες γιὰ τὸν ποιητὴ· τὸν ὑπόλοιπο χῶρο, σελίδες πέντε καὶ μισή, καλύπτουν διάφορες — ὄχι βέβαια ἄσχετες, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε ἀσύνδετες — σκέψεις τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς ἔκδοσης· πολλές τους εἶναι ἀπλοϊκές: «‘Ο σατυρικός στίχος κοσμεῖ πάντα τὶς στῆλες τῶν πολιτικῶν καὶ φιλολογικῶν ἐντύπων καὶ ἡ ζωγραφικὴ ἔκφραση τῆς σάτυρας, ἡ γελοιογραφία, εἶναι κάτι τὸ ἀπαραίτητο γι’ αὐτὰ σ’ ὅλο τὸν κόσμον» (σ. 11)· ἄλλες πάλι εἶναι κακογραμμένες: «ὁ Σοῦτσος ... τὰ ‘βαλε μετὰ ὀλόκληρη τὴν εὐρωπαϊκὴ θέση τῆς ἐποχῆς πού τὴ χαρακτήριζε ἡ ἀντίδραση ἐναντίον κάθε ἀγώνα πού ἀποσκοποῦσε τὴ μείωση τῶν δικαιωμάτων τῆς ἀπολυταρχίας ὑπὲρ τοῦ λαοῦ» (σ. 14).

Τὰ κείμενα τοῦ Σοῦτσου δημοσιεύονται κατὰ τρόπο περιέργο. Δηλαδή: δὲν ἀναγράφεται ὁ χρόνος ἐκδόσεως σὲ καμία συλλογή· μόνον χρονολογίες ποιημάτων καὶ ἐπιμέρους φυλλαδίων διατηροῦνται πού καὶ πού, σχεδὸν τυχαῖα. Δὲν διατηρεῖται ἡ σειρά πού εἶχαν τὰ ποιήματα στίς πρῶτες ἐκδόσεις. Π.χ. τὸ «Πανόραμα τῆς ‘Ελλάδος» ἐκδόθηκε σὲ δύο χωριστὰ βιβλία, πρῶτο καὶ δεύτερο μέρος, μέσα στὸν ἴδιο χρόνο (1833)· ὁ ποιητὴς, στὸν «Πρόλόγο» του τοῦ β’ μέρους, δικαιολογεῖ τὸ διαχωρισμὸ: τὸ ἀ’ μέρος «διελάμβανε τὰ κυριώτερα συμβάντα καὶ τὰς καταχρήσεις τῆς καποδιστριακῆς περιόδου», ἐνῶ τὸ β’ μέρος «περιέχει χαρακτηριστικὰς τινὰς ἠθικούς, περιστρέφεται εἰς διάφορα πολιτικὰ ἀντικείμενα». Ὡστόσο ὁ ἐκδότης δὲν ξεχωρίζει τὰ δύο μέρη, τὰ εἶξε πρῶτα ποιήματα τοῦ β’ μέρους τὰ τοποθετεῖ στὴν ἀρχὴ τοῦ ἀ’ μέρους καὶ τὰ πέντε πρῶτα τοῦ ἀ’ στὴν ἀρχὴ τοῦ β’ μέρους· καὶ φυσικὰ παραλείπει τὸν «Πρόλογο» τοῦ Σοῦτσου, ὅπως κάνει γενικὰ μετὰ ὅλους τοὺς προλόγους ὅλων τῶν

ποιητικῶν συλλογῶν πού ἀναδημοσιεύονται στὴν ἐκδόσή του. Οἱ πρόλογοι ὅμως αὐτοί, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ εἰδικότερο ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζουν γιὰ τὸ μελετητὴ καὶ τῆ — σχετικῆ — λογοτεχνικὴ τους ἀξία, εἶναι ἀπαραίτητοι καὶ γιὰ τὴν κατανόηση τῶν προθέσεων καὶ τῆς ψυχολογίας τοῦ ποιητῆ. Π.χ. ὁ πρόλογος τοῦ «Ποιητικοῦ Χαρτοφυλακίου» (1845) ἀρχίζει: «Ἀπεφάσισα ἐν εἴδει προεισαγωγῆς ν' ἀποσύρω τὸ παραπέτασμα τῆς σκηνῆς καὶ νὰ καταδείξω τὰ πρόσωπα τῆς αἰσχροῦς κωμωδίας» — καὶ τελειώνει μὲ τὴν ἐξῆς ἀποστροφή πρὸς τὰ «πρόσωπα τῆς αἰσχροῦς κωμωδίας», τοὺς πολιτικούς ἀρχηγούς τῆς ἐποχῆς: «Εἶθε ὡς δαυλὸς τὸ συγγραμμάτιόν μου τοῦτο ἀπὸ χεῖρας εἰς χεῖρας περιερχόμενον ν' ἀνάψῃ πυρὰν γενικῆς ἀγανακτήσεως καθ' ὑμῶν! Εἶθε μὲ τόσην ἐγὼ δύναμιν νὰ σᾶς ἐμάστισα, μὲ ὅσην σεῖς μαστίζετε τὴν Ἑλλάδα! Ἐπιθυμῶ νὰ μὲ μισήσετε ὅσον σᾶς ἐμίσησα, ἐπειδὴ ἐθνικὴ ἀγάπη θέλει ἀντισταθμίσει τὸ μῖσός σας».

Σὲ μιὰ μελλοντικὴ, ἐπιστημονικὴ ἐκδοση τῶν Ἀπάντων τοῦ Ἀλεξάνδρου Σούτσου οἱ ὑποσημειώσεις τοῦ ἐκδότη θὰ πρέπη νὰ καλύπτουν τὸ ἓνα τρίτο τουλάχιστο κάθε σελίδας: θὰ εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὴν προσπέλαση τῶν δυσκολιῶν πού γεννοῦν οἱ πυκνὲς ἀναφορὲς τοῦ ποιητῆ σὲ σύγχρονά του πρόσωπα καὶ γεγονότα. Αὐτὴ τὴν ἀνάγκη ὑπομνηματισμοῦ τῶν ποιημάτων τὴν ἀντιμετώπισε καὶ ὁ ἴδιος ὁ ποιητής: ἔγραψε σημειώματα προλογικὰ σὲ κ ἄ θ ε ποιήματα τοῦ ἀ' μέρους τοῦ «Πανοράματος τῆς Ἑλλάδος» καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα, καθὼς καὶ ὑποσημειώσεις καὶ σημειώσεις, μὲ χαρακτῆρα μαχητικὸ ἢ ἀπλὰ διαφωτιστικῆς-ἱστορικῆς. Αὐτὰ τὰ μικρὰ ἀλλὰ πολὺ σημαντικὰ κείμενα τοῦ Σούτσου παραλείπονται, σχεδὸν ὅλα. Ἔτσι πολλοὶ στίχοι μένουν τελείως ἀκατανόητοι: ἓνα παράδειγμα: (μιλᾷ ὁ Αὐγουστίνος Καποδίστριας) «Πληρεξούσιοί μου, πάρτε τὰ Ψηφίσματά σας πίσω! | ...Κρίμα τὰ γραψίματά σας! Κρίμα ἢ ρητορικὴ σας! | Κρίμα, Παπαδόπωλέ μου, ἡ φωτιά σου ἢ μεγάλη, | ὅπου καὶ τὸν Κοραῖ σου νὰ ψηθῆ τὸν εἶχες βάλει!» («Πανόραμα τῆς Ἑλλάδος», 1833, μέρος ἀ', σ. 57). Τί συμβαίνει μὲ τὸν Κοραῖ; Ὁ Σούτσος ἔγραψε σὲ ὑποσημείωση: «Μυθώδης εἰς τὴν ἐρχομένην γενεάν τῶν Ἑλλήνων θέλει φανῆ βέβαια ἢ μετὰ παρατάξεως ἰ ε ρ ο ε ξ ε τ α σ τ ι κ ῆ ς πυρπόλησις ἐνός τῶν συγγραμμάτων τοῦ σοφοῦ Κοραῖ, ἐπὶ Αὐγουστίνου Καποδίστρια ἐκτελεσθεῖσα εἰς τὴν Καθέδραν τοῦ ἐλληνικοῦ Κράτους. Μεταξὺ τῶν ἰ ε ρ ο π ρ α γ ο ὕ ν τ ω ν εἰς τὴν τελετὴν ταύτην διεκρίνετο, λέγουν, ὡς κορυφαῖος καὶ πρῶτος ὑποκριτῆς τῆς πράξεως ὁ Κύριος Α. Παπαδόπωλος, ὅστις, ἀφ' οὗ τὸ βιβλίον ἔγεινε βόρᾶ τοῦ πυρός, διεσκόρπισε τὴν τέφραν εἰς τὸν ἀέρα, ἐξεμῶν βλασφημίας κατὰ τοῦ συγγραφέως» (οἱ ὑπογραμμίσεις πάντα τοῦ ποιητῆ). Ὁ ἐκδό-

της θεώρησε τὴν ὑποσημείωση αὐτὴ περιττή, ὅπως καὶ τόσες ἄλλες, ἢ ἀγνοοῦσε τὴν ὑπαρξή της:

Παραλείπονται ἀκόμα καὶ διάφοροι ὑπότιτλοι, καθὼς καὶ ὅσες προμετωπίδες (μότο) ὑπῆρχαν — συνήθως χωρὶα συγγραφέων (Βολταίρου, Ἐπιμενίδη, Ἀριστοφάνη, Εὐριπίδη κ.ἄ.) ἢ καὶ φράσεις πολιτικῶν ἀνδρῶν, κυρίως ἀνθελληνικῆς δηλώσεως Ἕγγλων (βλ. στὸ «Ἐμβρατήριον Ἄσμα κατὰ τῆς ἀγγλικῆς ἐπεμβάσεως», Ποιητ. Χαρτοφυλάκιον, 1845, σ. 40).

Τέλος, καὶ οἱ τίτλοι τῶν ποιημάτων πάσχουν: λέξεις παραλείπονται ἢ ἀλλάζονται. Π.χ. «Ὁ ψευδοκυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος Αὐγουστίνος Καποδίστριας ἀπὸ τὸ πλοῖον τῆς φυγῆς του» συντομεύεται: «Ὁ Αὐγουστίνος Καποδίστριας ἀπὸ τὸ κλπ.» ὁ Σοῦτσος βέβαια, ἀμέσως μετὰ τὸν τίτλο, γράφει ἕνα προλογικὸ σημεῖωμα μιᾶς σελίδας, ἐκθέτοντας τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ δικαιολογώντας κατὰ κάποιον τρόπο τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ «ψευδοκυβερνήτη» ὁ ἐκδότης καὶ τὸ σημεῖωμα παραλείπει καὶ τὸν τίτλο τοῦ ποιήματος περικόπτει. Ἐπίσης ὁ τίτλος «Τὸ ὄνειρόν μου, ἢ ὁ εἰς Δραγατσάνη θυσιασθεὶς Ἱερὸς Λόχος» μένει μόνο «Τὸ ὄνειρόν μου». «Τὸ τυφλωμένο καὶ εἰς κλουβὶ κλεισμένο ἀηδόνι» γίνεται «Τὸ τυφλὸ καὶ εἰς κλουβὶ φυλακωμένο ἀηδόνι».

Ἐτσι φτάνει στὸ σημεῖο κανεὶς νὰ ἀναρωτιέται ποῦ ἄραγε νὰ ἐντοπιζέται ἡ «ἐπιμέλεια» τοῦ κ. Κουντρομιχάλη.

Μιὰ τελευταία παρατήρησις. Στὴ σ. 15 διαβάζουμε: «Πιστεύουμε ὅτι εἶναι θετικὴ ἢ προσφορὰ πρὸς τὸ ἔθνος καὶ πρὸς τὰ γράμματά μας νὰ ἐπαναφέρουμε στὴν ἐκδοτικὴ ἐπιφάνεια [sic] τὸ κυριώτερο ἔμμετρο ἔργο τοῦ ποιητῆ. Ὑπὸ τὸν τίτλον «ΑΠΑΝΤΑ», λοιπόν, δίνουμε τὴν εὐκαιρίαν στοὺς Ἕλληνας ἀναγνώστες νὰ ξαναθυμηθοῦν τὸν ὑπέροχο ... Ἐλπίζουμε ὅτι ἡ ἐπιλογή μας εἶναι αὐτὴ ποὺ περιμένει ὁ ἀναγνώστης». Δηλαδή δὲν πρόκειται γιὰ Ἄπαντα παρὰ μόνο γιὰ «ἐπιλογή», γιὰ «τὸ κυριώτερο ἔμμετρο ἔργο» (ἂν καὶ δημοσιεύονται ὅλα τὰ πεζὰ τῶν φυλλαδίων «Ἡ μεταβολὴ τῆς Τρίτης Σεπτεμβρίου» καθὼς καὶ «Ἡ κατάσχεσις τῆς διανοίας»)· ὥστόσο ὁ τίτλος Ἄπαντα ἐπανερχεται ἐπίμονα καὶ δίπλα στοὺς ἄριθμοὺς τῶν σελίδων καὶ στὸ κείμενο τοῦ Προλόγου — μὲ κεφαλαῖα μάλιστα.

Εἶναι λυπηρὸ ποὺ καὶ οἱ δύο ὡς σήμερα ἐκδόσεις ἔργων τοῦ Ἀλεξάνδρου Σούτσου χρησιμοποίησαν παραπλανητικὰ τὸν τίτλο Ἄπαντα. Πάντως ἡ ἐκδοσις Φέξη (1916), παρὰ τὶς ἐλλείψεις καὶ τὶς παραλείψεις της, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι πολὺ χρήσιμη: ἔχει μιὰ καλὴ εἰσαγωγή καὶ δὲν παρουσιάζει λάθη.

Ἄλεκου Παπαγεωργίου - Εἰρήνης Βασιλειάδου, φιλόλογων - καθηγητῶν, Ὁ Ἐθνικός Ὕμνος. Κείμενο, αἰσθητική ἐρμηνεία. Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας (Βοηθητική Βιβλιοθήκη Μέσης Παιδείας. Ἡ διδασκαλία τῶν νέων ἐλληνικῶν) ἀριθ. 1). Τρίτη ἔκδοση, βελτιωμένη. Ἄθ. ἄ. ἔ. 8ο, Σελ. 111.

Τὸ βιβλίον εἶναι ἤδη γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἐκδόσεις του ὡς ἓνα πολὺ ἐνημερωμένο καὶ εὐσυνείδητα συνταγμένο βοήθημα γιὰ τὸ μαθητὴ τῆς Μέσης Παιδείας (καὶ γιὰ τὸ δάσκαλό του). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τοῦ «Ὕμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» (γιατὶ ὁ ἄστοχος τίτλος Ἐθνικός Ὕμνος, ποὺ ἀνήκει μόνον στὶς δυὸ πρῶτες στροφές;), οἱ συγγραφεῖς προσφέρουν μιὰ πλούσια συμβολὴ σχετικὰ μὲ τὸν ποιητὴ καὶ τὸ ἔργο του, τὸ κείμενο καὶ τὰ προβλήματα του.

Στὴν ἀρχὴ (σελ. 6 - 12), μὲ τὸν τίτλο «Διονύσιος Σολωμός, Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του», δίνονται βιογραφικὰ στοιχεῖα (παραλείπονται ἐντελῶς τὰ γεγονότα τῆς οἰκογενειακῆς δίκης, ὅχι ἀπαραίτητα στὸ μαθητὴ) μὲ ἐκτενῆ ἢ σύντομη παρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ Σολωμοῦ. Ἀκολουθεῖ ἡ «Ἱστορία τοῦ Ὕμνου» (σελ. 13 - 15), ὅπου περιέχονται ὅλες οἱ σχετικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ σύνθεση, τὴ δημοσίευση, τὶς μεταφράσεις του. Ἐνα μικρὸ κεφάλαιο (σελ. 15 - 16) εἶναι ἀφιερωμένο στὴ «Μουσικὴ τοῦ Ὕμνου» καὶ στὸ συνθετὴ τῆς.

Στὸ τέταρτο κεφάλαιο περιέχεται ἡ δημοσίευση τοῦ κειμένου (σελ. 17 - 33), πολὺ ἐπιμελημένη (κατὰ τὴν ἔκδοση Λίνου Πολίτη, Διονυσίου Σολωμοῦ Ἄπαντα. Τόμος πρῶτος, Ποιήματα, Ἰκαρος, Ἄθ. 1948), μὲ τὶς σημειώσεις τοῦ ποιητῆ. Οἱ συγγραφεῖς σημειώνουν μὲ ἀστερίσκο τὶς λέξεις ποὺ ὁ ἀναγνώστης θὰ βρῆ ἐρμηνευμένες στὸ 11ο μέρος τοῦ βιβλίου, στὸ Γλωσσάριο.

Τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο (σελ. 35-39), «Τὸ μέτρο τοῦ Ὕμνου» (ὁ τίτλος ὅχι πολὺ εὐστοχος), ἀσχολεῖται μὲ μετρικὰ καὶ στιχογραφικὰ ζητήματα.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ κάνουμε ὀρισμένες παρατηρήσεις: Στὴν 38η στροφή (σελ. 37) δὲν ἔχουμε ἀλλαγὴ τοῦ μέτρου σὲ δακτυλικό, ἀλλὰ ἀπλῶς παραλλαγὴ τῶν παροξύτωνων στίχων σὲ προπαροξύτονους. Ἄστοχος καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐρμηνεύεται τὸ φαινόμενο: «Καὶ τοῦτο, γιὰ νὰ μᾶς δώσῃ ὁ ποιητὴς μὲ παραστατικὸ τρόπο τὴν ἥρωικὴ ἀπόφαση τῶν ραγιαδῶν, ποὺ προβαίνουν ὀρθόκορμοι καὶ μὲ σταθερὸ βῆμα ἐναντίον τῶν μυριάδων ἐχθρῶν, γιὰ νὰ κερδίσουν μὲ τὸ αἷμα τους τὴν ποιετὴ λευτεριά». Ἄλλὰ καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴ συνίζηση δὲν ἱκανοποιοῦν: δὲν εἶναι ὁ Σολωμός ὁ μόνος ἢ ὁ πρῶτος ποὺ «μεταχειρίζεται τὴ συνίζηση καὶ πολλὰς φορὲς καὶ τὴν ἐκθλιψή» γιὰ ν' ἀποφύγῃ τὴ χασμωδία ποὺ στοὺς καθαρευουσιάνους ποιητὲς τῆς ἐποχῆς του ἦταν τόσο συνηθισμένη». Καὶ παρακάτω ὅχι πολὺ εὐστοχα διατυπωμένη ἡ παρατήρηση: «Οἱ περισσότερες στροφές τοῦ Ὕμνου ἐ κ φ ρ ἄ ζ ο υ ν ἔ ν α σ τ ρ ο γ γ υ λ ὸ ν ὀ η μ α καὶ καταλήγουν σὲ τελεία». Πρόκειται γιὰ τὸ ἀντίθετο τοῦ μετρικοῦ διασκελισμοῦ — ἀλλὰ αὐτὸ τὸ φαινόμενο, καθὼς καὶ ἡ συνίζηση

καί τὰ ἄλλα, ἀνήκουν στίς γενικές γνώσεις στιχουργικῆς, πού δὲν ἀφοροῦν εἰδικά τὸ ποίημα αὐτὸ καί εἶναι ἄσκοπο νὰ δίνονται σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο, ὅπου μόνο οἱ διαπιστώσεις τῶν φαινομένων πρέπει νὰ γίνονται καί ὄχι ἡ διδασκαλία τους.

Στὸ κεφάλαιο «Ἡ γλῶσσα τοῦ Ὕμνου» (σελ. 39 - 41) γίνονται ὀρισμένες γλωσσικές παρατηρήσεις στὸν Ὕμνο (δημῶδη, λόγια στοιχεῖα κλπ.).

Ἀκολουθεῖ (σελ. 42 - 69) ἡ «Αἰσθητικὴ ἐρμηνεία», πού εἶναι καί τὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ βιβλίου. Στὴν ἀρχὴ τὸ ποίημα διαιρεῖται σὲ ἕξι τμήματα μὲ σύντομη περίληψη τοῦ καθενός. Ὑστερα γίνεται μεθοδικὰ καί συστηματικὰ ἡ ἀνάλυση κατὰ ἐνότητες, χωρὶς ὅμως νὰ διασπᾶται ἡ ἐνότητα τοῦ ἔργου. Ἡ ἀνάλυση αὐτὴ, λεπτομερῆς καί σχεδὸν ἐξαντλητικὴ σὲ πολλὰ σημεῖα, μὲ εὔστοχες παρατηρήσεις, δὲν μπορεῖ πάντα νὰ δίνει τὴν ἴδια βαρῦτητα σὲ ὅλα τὰ τμήματα τοῦ ποιήματος, καί εἶναι φυσικὸ νὰ περιορίζεται πολλές φορές σὲ ἀπλὴ ἐκθεση περιεχομένου ὅταν χρειάζεται νὰ συνδεθοῦν δυὸ ἐνδιαφέροντα σημεῖα καί νὰ παραλειφθοῦν ἄλλα πρὸ ἀσήμαντα.

Οἱ συγγραφεῖς παραθέτουν ὕστερα (σελ. 70 - 92) «Κριτικὴ ἀνθολογία» γιὰ τὸν Ὕμνο ἀπὸ τὸν καιρὸ πού ἐγινε γνωστὸς ὡς σήμερα. Ἐνδιαφέρουσα καί πλουσιότατη ἡ προσφορά αὐτῆ.

Ἄλλὰ γιατί τόση ἀκαταστασία στὴν ταξινόμηση τοῦ ὕλικου καί στίς παραπομπές; Τὰ ἀποσπάσματα δὲν ἀκολουθοῦν κανονικὴ χρονολογικὴ σειρά: 1825, 1853, 1833, 1902, 1856, 1902, 1903, 1825, 1902, 1896, 1903, 1920, 1924, 1923 κλπ. Κι ἀκόμη: σὲ ποῖο σημεῖο τοῦ ἔργου του μιλά ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος γιὰ τὸν Ὕμνο; Τί εἶναι τὸ «Παναγυρικὸν Τεῦχος, Ἄθ. 1902», ὅπου γράφουν ὁ Σπ. Δε Βιάζης, ὁ Παν. Βεργωτῆς καί ἄλλοι; Πού ἔγραψε ὁ Γερ. Μαρκοῤῥας γιὰ τὸν Ὕμνο; Τί εἶναι καί πού ἔγραψε ὁ Giovanni Canna (Uno studente... Pavia 1896); Γιατί ὁ Πολυῶς ἔχει παραπομπὴ στὰ Ἄπαντα Σολωμοῦ, ἔκδ. Πολίτη, ὁ Παλαμᾶς (σελ. 78) στὰ Ἄπαντα, ἔκδ. Καιροφύλα ἢ στὰ Ἄπαντα, ἔκδ. ΟΕΣΒ, ὁ Τερτσέτης (σελ. 74) στὰ «Ποιήματα Διάφορα» τοῦ Τυπάλδου; Τὰ ξένα ὀνόματα ἄλλοτε γράφονται μὲ λατινικὰ στοιχεῖα καί ἄλλοτε μὲ ἑλληνικά: I. Ρεγκάλδη, Κορνῆλιος Φέλτον, M. A. Canini, G. Grassetti κλπ.

Τὸ κεφάλαιο «Χαρακτηρισμὸς τοῦ Ὕμνου» (σελ. 93) μπορούσε νὰ παραλειφθῆ. Ἐπαναλαμβάνει ὅ,τι ἔχει κιόλας εἰπωθῆ ἢ προσθέτει πράγματα πού μπορούσαν νὰ ἔχουν εἰπωθῆ στὰ προηγούμενα κεφάλαια. Στὸ 10ο κεφάλαιο δημοσιεύεται ἡ μουσικὴ παρτιτούρα καί στὸ 11ο (σελ. 96 - 99) σύντομο Γλωσσάριο, πού περιέχει ὅλες τίς λέξεις πού σημειώθηκαν μὲ ἀστερίσκο, στὸν τύπο ἀκριβῶς πού βρίσκονται στὸ ποίημα. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ δημιουργεῖ ὀρισμένες ἀντιρρήσεις καί δυσκολίες γιὰ τὸν ὄριμο ἀναγνώστη, βοήθει ὅμως τὸ μαθητὴ σὲ τύπους ὅπως ἀνεῖ, ἀργεie, ἔτσι ὅμως πάλι χάνεται ἡ ἐξοικείωση μὲ τὸ λεξικὸ, ἀφοῦ ἀκόμα καί οἱ τύποι ἀντιβούιζε, γλυκότατον δίνονται ἔτοιμοι.

Ἀπὸ τὸ γλωσσάριο καλὸ εἶναι νὰ παραλειφθοῦν οἱ πραγματολογικὲς ἐρμηνεῖες, ποὺ μποροῦν νὰ μπουῖν ὡς ὑποσημειώσεις στὶς σελίδες ὅπου ἀπαντοῦν. Ἔτσι περιττεύουν τὰ λήμματα Ἰεσοῦ, Ἀυγή, Βάσιγκτων, Ἰσπανό Λιοντάρι, Κάστρο, Μουσῆ (γενική), Πίνδαρος, Τερπόν. Καὶ μερικὰ ἐρμηνευτικά: *Ἄν ἡ ἐρμηνεία ἀκολουθοῦσε κι αὐτὴ τὸ Γλωσσάριο ἀπὸ τὴν ἔκδοση Ἀ. Πολίτη (Ἄπαντα, Τόμος δεῦτερος. Παράρτημα, Ἰταλικά, Ἀθ. 1960), θ' ἀποφεύγονταν ὀρισμένες ἀστοχες ἐρμηνεῖες ὅπως: ν' ἀδικηθῆ = νὰ ἀπαγχονισθῆ, ἐρμιές = ἐρημιές, τάφος, ξάφτια = οἱ ἐπίτονοι τῶν ὀρθίων ἰστών, ξύλο = πλοῖο, πάτημα τιφλό = ἐξκντλημένοι καὶ πανικόβλητοι, σχίζα = λεπτὸ καὶ αἰχμηρὸ κομμάτι ξύλου πολὺ εὐλεκτο (sic), φωτιά = πυροβολῆστε.

Στὸ τέλος δίνεται ἐκτενέστατη Βιβλιογραφία (σελ. 100 - 108): Α' Βιβλιογραφία, Β' Ἐκδόσεις τῶν ἔργων του, Γ' Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ, Δ' Ἐκδόσεις - Μεταφράσεις τοῦ Ἕμνου, Ε' Μελοποίηση, ΣΤ' Μετρική, Ζ' Γλῶσσα, Η' Μελέτες, ἄρθρα, κρίσεις κ.ἄ. γιὰ τὸν Ἕμνο.

Ἡ γλῶσσα τοῦ βιβλίου εἶναι μιὰ καλογραμμμένη δημοτική, ἀλλὰ ἡ ὀρθογραφία δὲν ἀκολουθεῖ πάντα τοὺς κανόνες τῆς κρατικῆς Γραμματικῆς: π.χ. γλῶσσα, κόκκαλα, ποῦναι, καμμιά.

Γιὰ ὀρισμένες, ἐλάχιστες, παρατηρήσεις στὸ ὕφος τῶν συγγρ. δὲν χρειάζεται νὰ ἐπιμείνουμε. Ἄς προσεχτῆ ὅμως ἡ τελευταία παράγραφος τῆς σελ. 12: «Ἡ ἔθνοπλαστική καὶ ἡθοπλαστική πνοή του τὸν ἀνέβασε στὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων ὡς Ἐθνικὸ ποιητῆ». Δὲν εἶναι, νομίζω, αὐτὸς ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ Σολωμὸς ἔγινε ὁ ἔθνικὸς ποιητῆς τῆς νεώτερης Ἑλλάδας, ὅπως δὲν εἶναι καὶ τὸ ὅτι συνέθεσε τὸν ἔθνικὸ μας ὕμνο.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν ἔγιναν γιὰ νὰ μειώσουν τὴν ἀξία τῆς ἐργασίας τῶν Ἀλέκου Παπαγεωργίου καὶ Εἰρήνης Βασιλειάδου. Τὸ βιβλίον εἶναι ἀξιόλογο, χρήσιμο σὲ κάθε ἐνδιαφερόμενον, καὶ μπορεῖ στὴν τέταρτη ἔκδοση νὰ βελτιωθῆ ἀκόμη περισσότερο. Ἡ ἀνάλυση, τὸ κύριο μέρος τῆς ἐργασίας, εἶναι μιὰ καλὴ δουλειὰ ποὺ ἀνταποκρίνεται ἐντελῶς στὶς ἀπαιτήσεις τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης. Ἡ συμβολὴ τῶν συγγρ. στὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἕμνου εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς λίγες καλὲς ἐργασίες ποὺ ἔχουν γίνε στὸν τομέα αὐτόν.

ΕΛΕΝΗ Δ. ΚΑΚΟΤΑΙΔΗ

Κυριακῆς Μαμώνη, Βιβλιογραφία Γ'. Βιζυηνῶ (1873 - 1962). Ἀνέκδοτα ποιήματα ἀπὸ τὸ χειρόγρ. «Λυρικά». Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ 29ου τόμου τοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἰθρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Ἰθρακουροῦ (1963). Ἀθῆναι 1963. 8ο, Σελ. 131.

Ἡ συγγρ. δὲν ἀσχολεῖται γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὸν Βιζυηνό. Ἔχει ἐπιμεληθῆ ἤδη στὰ 1955 τὴν ἔκδοση τῶν «Ἀπάντων» του στὴ σειρά τῶν ἐκδόσεων «Βίβλος». Μὲ τὴν καινούρια ἐργασία τῆς προσφέρει νέα

στοιχεία στην έρευνα, που θα βοηθήσουν τον μελλοντικό εκδότη των Ἀπάντων για μιὰ πληρέστερη συγκέντρωση τοῦ ἔργου τοῦ Βιζυηνοῦ.

Ἀρχικά, ὅπως λέει ἡ ἴδια (σελ. 6), σκόπευε νὰ συμπληρώσει τὴ βιβλιογραφία τοῦ Γ. Βαλέτα¹ πού ἔφτανε ὡς τὸ 1936, ἀλλὰ στὴν πορεία τῆς ἐργασίας της διαπίστωσε πὼς ἦταν ἀπαραίτητο νὰ συμπληρώσει καὶ νὰ διορθώσει τὰ λήμματα τοῦ Βαλέτα, πού ἔχουν πολλές ἀτέλειες, ἀνακρίβειες, παραλείψεις, κι ἔτσι ἔδωσε ξανὰ ὀλοκληρωμένη τὴ βιβλιογραφία. Ἡ συγγρ. ἀναφέρει μόνο τις πρώτες δημοσιεύσεις τῶν ἔργων καὶ παραλείπει τις ἀνατυπώσεις (σχολικὰ ἀναγνωστικά, ἐφημερίδες, ἀνθολογίες, περιοδικὰ), γιὰ ν' ἀποφύγει τὸν τεράστιο ἀριθμὸ λημμάτων πού θὰ ἔπρεπε νὰ περιληφθοῦν στὴν ἐργασία της. Ἡ συγκέντρωση καὶ ἡ κατάταξη τοῦ ὕλικου ἔγινε μὲ ἐπιμέλεια, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ δοθῆ μιὰ σειρά ἀπὸ 906 λήμματα, πού τὰ ἀκολουθεῖ στὸ τέλος λεπτομερὲς ἀλφαβητικὸ εὔρετήριο. Ἡ κατάταξη τῆς ὕλης ἔγινε μὲ πρότυπα τις βιβλιογραφίες τοῦ Γ. Κατσίμπαλη: I Ἔργα Α' Ἐκδόσεις 1. Λογοτεχνικὰ ἔργα 2. Μελέτες Β' Σὲ περιοδικὰ, ἐφημερίδες κλπ. 1. Ποιήματα 2. Παιδικὰ ποιήματα 3. Διηγήματα 4. Μελέτες, ἄρθρα κλπ. 5. Μεταφράσεις 6. Μεταφράσεις ἔργων του 7. Ἐπιστολές. II Κρίσεις καὶ πληροφορίες. III Ἀυτόγραφα. IV Εἰκονογραφία. V Μελοποιήσεις ποιημάτων. VI Ἐνδείξεις 1. Ἔργα 2. Κριτικὴ, μεταφράσεις, σχόλια.

Τὸ δεύτερο μέρος περιέχει: Ἀνέκδοτα ποιήματα Γ. Βιζυηνοῦ ἀπὸ τὸ χειρόγραφο «Λυρικὰ».

Στὴ βιβλιογραφία μποροῦν νὰ προστεθοῦν δύο συμπληρωματικὲς πληροφορίες: Σελ. 11: Οἱ τρεῖς ἐκδόσεις τῆς συλλογῆς «Ἀτθίδες Αὔραι», 1883, 1884, 1884, πού, ὅπως σημειώνει ἡ συγγρ. εἶναι ἀκριβῶς ὅμοιες μεταξύ τους (ἀπὸ τις δύο τελευταῖες λείπει μόνο ἡ εἰκόνα τῆς ἐπαίτιδος τῆς Βιζύης), προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια στοιχειοθεσία (αὐτὸ διαπιστώνεται εὐκόλα ἀπὸ τυπογραφικὰ λάθη ἢ χαλασμένα στοιχεῖα). Οἱ δύο ἐκδόσεις τοῦ 1884 διαφέρουν στὴν ποιότητα τοῦ χαρτιοῦ (θὰ πρέπη νὰ ἔγιναν συγχρόνως, ἢ μιὰ κανονικὴ δεύτερη ἐκδ. καὶ ἡ ἄλλη «δημώδης»). Σελ. 86, προσθήκη στὸν ἀρ. 852: Ἰδιόχειρη ἀφιέρωση πρὸς τὸν Χρ. Παπαδόπουλο καὶ ὑπογραφή σὲ ἀντίτυπο τοῦ ἀρ. 4 (Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ΑΠ. 37452): «Χρήστω Παππαδοπούλῳ Τῷ σεβαστῷ φίλῳ καὶ καθηγητῇ Διδασκάλια Γ.Μ. Βιζυηνός».

Καὶ μερικὲς παρατηρήσεις: Σελ. 5: Σὲ ποιὸν ἀνήκει τὸ χειρόγραφο τῶν «Λυρικῶν», στὸν Πολ. Παπαχριστοδούλου ἢ στὴν Ἑταιρεία Θερακικῶν Μελετῶν; Ἄν αὐτὸ εἶναι γνωστὸ στὸ μελετητὴ τοῦ Βιζυηνοῦ, ὁ νέος ἐρευνητὴς πού θ' ἀρχίσει τὴν ἐργασία του ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία δὲν μπορεῖ νὰ βρῆ τὴν ἀπάντηση ἀπὸ τὴν ἀσαφῆ διατύπωση. Σελ. 5: Ποιὸν τίτλο ἔχει τὸ βιβλίο τοῦ Μ. Ξηρέα ὅπου ἔγραψε «γιὰ τὴν ἀξία τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ κλπ.»; Σὲ ποιὰ ἀπὸ τις 13 παραπομπές του εὔρετηρίου θὰ βρῆ ὁ ἀναγνώστης τὸν τίτλο αὐτόν; Σελ. 13, ἀρ. 13: Ἡ παραπομπὴ «Bulletin Analytique de Bibliographie Hellénique 1949» Athènes 1950, δὲν εἶναι πλήρης: Νὰ συμπληρωθῆ: [Collection de l'Institut Français d'Athènes]. Σελ. 41, ἀρ.

1. Φιλολογικὰ στὸ Βιζυηνό, Θερακικὰ 8 (1937) 211 - 304.

382: 'Η μετάφραση τοῦ διηγήματος «Τὸ ἀμάρτημα τῆς μητρὸς μου» περιττὸ νὰ μνημονευτῆ στὶς μεταφράσεις τίς κατωμένες ἀπὸ τὸν ἴδιον, ἀφοῦ μνημονεύεται πάλι στὸν ἀρ. 390, στὶς μεταφράσεις τῶν ἔργων του (ὅπου μπορεῖ νὰ προστεθῆ ἡ σημείωση ὅτι μεταφραστὴς εἶναι ὁ ἴδιος). Σελ. 90, ἀρ. 899: Τελείως ἀσαφὴς ἡ διατύπωση: «'Επίκρισις τοῦ Κόδρου ποῦ σατιρίζεται στὶς 'Ατθ. Αὔρ... καὶ ποῦ δημοσιεύθηκε...». 'Η ἐπίκριση ἢ ὁ Κόδρος σατιρίζεται, ἢ ἐπίκριση ἢ ὁ Κόδρος δημοσιεύτηκε; Σελ. 98: μὲ τί κριτήριον «θεωρήθηκαν ἀκατάλληλα ἢ ἀνάξια λόγου» τὰ ποιήματα τῶν «Λυρικῶν» ποῦ μένουσιν ἀδημοσιεύτα;

'Η καινούρια αὐτὴ Βιβλιογραφία εἶναι τὸ πιὸ πλήρες ἔργο ποῦ ἔχει στὴ διάθεσὴ τῆς σήμερα ἢ φιλολογικῆ ἔρευνα γιὰ τὸν Βιζυηνό, χάρις στὴν ἐπιμελημένη δουλειὰ πέντε χρόνων τῆς Κ. Μαμώνη.

ΕΛΕΝΗ Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ

Παπαδιαμάντη, "Απαντα. Ἐπιμέλεια Μιχ. Περάνθη. 'Αθ. ἄ. ἔ. 80, Τόμ. Πρῶτος, σελ. 636, Τόμ. Δεύτερος, σελ. 622, Τόμ. Τρίτος, σελ. 710. [Ἐταιρεία Ἑλληνικῶν Ἐκδόσεων, Ο. Ε.].

Τὰ "Απαντα, μὲ ἐπιμέλεια τοῦ γνωστοῦ κριτικοῦ καὶ συγγραφέα Μιχ. Περάνθη, συγκεντρώνουν τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου διηγηματογράφου σὲ τρεῖς τόμους. 'Η ἔκδοσις «ἐγκαινιάζει τὴν ἐκπολιτιστικὴ ἐξόρμησις» τῆς Ἐταιρείας Ἑλληνικῶν Ἐκδόσεων. Στὸν πρόλογο («Γύρω ἀπὸ ἓνα χρέος») οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Ἐταιρείας Σ. Ταβουλάρης - Α. Γεωργιάδης δηλώνουν ὅτι «κεφαλαιώδεις, ἀναμφισβήτητες σὲ βάρος, καὶ ἐθνικῆς, θὰ εἶναι ὅλες οἱ ἐξορμήσεις» τῆς. Καὶ συνεχίζουν: «Ὡστόσο θελήσαμε τὸ πρῶτο μας αὐτὸ ἔργο ν᾿αἰχμηθῆ πολὺ ἐλληνικὸ χρωμα μέσα του, πολὺ (sic) πίκρα καὶ πολὺ φῶς, πολὺ (sic) ἀτμόσφαιρα ἀπὸ κείνη ποῦ μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἀγέρωχης καὶ ἀκατάβλητης ρίζας. Μὲ τὴ σκέψη αὐτῆ, βάζο ν τ α ς κ ά τ ω (ὑπογρ. ἐγώ) τὴν πεζογραφία μας πρῶτα...». Σ' αὐτὸ τὸ ὕφος, ποῦ δὲν προδιαθέτει καθόλου εὐνοϊκὰ τὸν ἀπαιτητικὸ ἀναγνώστη, συγκινεῖ ὅμως ἴσως ἓνα εὐρύτερο κοινό, δίνονται καὶ μερικῆς σύντομης βιογραφικῆς πληροφορίας γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη.

Στὴ σελ. 7, μὲ τὸν τίτλον «'Η διάταξις τῆς ὕλης», γίνονται οἱ ἀπαραίτητες γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἐπεξηγήσεις. Τὸ ἔργο παρουσιάζεται μὲ τὴν παρακάτω διάρθρωσις: Α' Θαλασσινὰ Εἰδύλλια - Β' Σκιαθίτικα Διηγήματα - Γ' Ἀθηναϊκὰ Διηγήματα - Δ' Ἐορταστικὰ Διηγήματα - Ε' Ἄλλα Διηγήματα - ΣΤ' Νουβέλες - Ζ' Μυθιστορήματα - Η' Ποικίλα Δημοσιεύματα - Θ' Ποιήματα. Τὰ κείμενα εἶναι καταταγμένα χρονολογικὰ, μὲ τὴ μνεία τῆς πρώτης δημοσίευσής. Στὴν ἔκδοσις περιέχονται ὅσα ἔργα δημοσιεύτηκαν πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του καὶ ὅσα δημοσιεύτηκαν στὸ περιοδικὸ «Καλλιτέχνης» (1912) μετὰ τὸ θάνατό του.

Με τὸν τίτλο «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, α' Ὁ ἐσωτερικὸς κόσμος του»¹ (σελ. 10 - 21) ὁ Μιχ. Περάνθης δίνει μιὰ μυθιστορηματικὴ ψυχογραφικὴ διήγηση, ὅπου, στηριγμένος σὲ ἐνδιαφέρουσες κατὰ τὰ ἄλλα παρατηρήσεις γιὰ τὴ σύμπτωση ὀρισμένων ἀπὸ τὶς ἡρωίδες τῶν διηγημάτων καὶ τῶν ποιημάτων τοῦ Παπαδιαμάντη μετὰ τὰ χαρακτηριστικὰ κάποιας συγκεκριμένης γυναίκας στὴ Σκιάθου, καταλήγει σὲ συμπεράσματα γιὰ τὴ συναισθηματικὴ ζωὴ του. Ἀλλὰ ἂν στὴ μυθιστορηματικὴ βιογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη ὁ Περάνθης εἶχε ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἔργου του τὴν ἄδεια νὰ πλάθῃ τὸ μῦθο κοντὰ στὴν ἱστορία, ἐδῶ, στὴν εἰσαγωγὴ ἐνὸς βιβλίου, δὲν μπορεῖ νὰ συγχέῃ τὴ φαντασία μετὰ τὴν πραγματικότητα καὶ νὰ λήθῃ στὸν ἀνύποπτο ἀναγνώστη: «Πῶς θὰ μποροῦσε νὰ ζήσῃ ὁ Ἀλέξανδρος στὸ νησί μ' ἓνα τέτοιο σκάνδαλο! Νὰ φύγει μετὰ μιὰν παντρεμένη καὶ νὰ τοὺς κυνηγήῃ ὁ ἄνδρας τῆς!... Καὶ εἶναι τότε ἀκριβῶς πὺ ἀποφασίζει νὰ φύγει στὸ Ἅγιον Ὄρος. Πηγαίνει νὰ μείνει ὀριστικά, πηγαίνει νὰ ἐξιλειθεῖ ἀπ' τὸ σκάνδαλο. Πηγαίνει νὰ συγχωρεθεῖ ἀπ' τὸ θανάσιμο ἀμάρτημα, πὺ ἐξακολουθεῖ ν' ἀγαπᾷ τὴ Λιαλιώ. Τὴ Λιαλιώ πὺ εἶναι παντρεμένη πιά μετὰ τὸ γέρο Μοναχάκη»² (σελ. 15).

Στὸν Β' τόμο (σελ. 7 - 11) βρίσκεται τὸ β' κεφάλαιο τῆς εἰσαγωγῆς, μετὰ τὸν τίτλο: «Ἀπόψεις τῆς πεζογραφίας του»³. Καὶ αὐτὸ τὸ μέρος δὲν εἶναι πάλι πληροφοριακὸ. Εἶναι περισσότερο ἓνα λογοτεχνικὸ δοκίμιο, ὅπου παρουσιάζεται τὸ πνεῦμα καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ ἔργου του. Π.χ. «Ἐνα ὑποβλητικὸ ἄρωμα ποίησης διαχέεται στὶς σελίδες τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη — εἴτε τὸν πεζὸ λόγῳ διακονεῖ, εἴτε τὴν ἴδια τὴν ποίηση θεραπεύει» (σελ. 7). «Ἀντίθετα ἡ ἑορταστικὴ διηγηματογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη, μεστὴ ἀπὸ γόνιμη φαντασία καὶ ποιητικὴ διάθεση, δὲν ἀποτελεῖ ἐκβιασμένον καρπὸ στὴν ὑπηρεσία τῆς ἐπικαιρότητας» (σελ. 8). «Πέρα ὡστόσο ἀπὸ τὶς σκέψεις αὐτὲς ὑπάρχει ὅπως δὲ ποτε στὸν Παπαδιαμάντη ἡ Ἑλλάδα. Ὑπάρχει τὸ λεπτὸ ἄρωμα μιᾶς εὐφραντικῆς ποίησης, μιᾶς εὐλαβῆς ἀναπόλησης, μιᾶς θέλγουσα νοσταλγία» (σελ. 10). «Ταλαντοῦχος μάγος τοῦ εἴδους, ὁ Παπαδιαμάντης, δια-

1. Ὁ ἄρ. β' βρίσκεται στὸν Β' τόμο.

2. Ὁλόκληρο τὸ κεφάλαιο αὐτὸ εἶναι σχεδὸν αὐτοῦσια ἐπανάληψη μιᾶς διάλεξης τοῦ Μ. Περάνθη, ἡ ὁποία δόθηκε στὸν Παρνασσὸ κατὰ τὸν ἑορτασμὸ τῶν 100 χρόνων ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ δημοσιεύθηκε στὴν Ἑλληνικὴ Δημογραφία 7 (1951) 511 - 520 μετὰ τὸν τίτλο: «Ἐνα πορτραῖτο τοῦ Παπαδιαμάντη. Ὁ ἀναγνώστης δὲν παραπέμπεται στὸ προηγούμενο αὐτὸ δημοσίευμα. Βλ. ὅμως σχετικὰ στὴ Νεοελληνικὴ Βιβλιογραφία 1950 - 1951, Ἑλληνικά 13 (1954), ὅπου ὁ συντάκτης τῆς καθηγητῆς Α. Πολίτης κρίνει (σελ. 475 - 476) τὴ «μυθιστορηματοποίηση» αὐτῆ.

3. Δὲν ξέρω ἂν καὶ αὐτὸ τὸ σημείωμα ἔχη δημοσιευτὴ προηγουμένως κάπου ἄλλοῦ.

κονεί την τέχνη του με την ίδια ευφραντική πηγαιότητα που έψελνε τα τροπάρια του στον "Άγιο Έλισαΐο, διοχετεύοντας όλη την έμποδισμένη του τρυφερότητα, έμφυσώντας όλη την πνοή της λυρικής του ίδιουσυχρασίας, ένσταλάζοντας όλο το άρωμα του βυζαντινού του μυστικισμού. Γι' αυτό και ή πεζογραφία του παρέμεινε υπόδειγμα και άνεπανάληπτο κέρδος των γραμμάτων μας, ποιητικώς αυτοδύναμο, άπρόσιτο στην ύποβλή της έκφραστικής του γοητείας και στην ειλικρίνεια της έσωτερικής του ύψης» (σελ. 11).

Στον Γ' τόμο, με τον τίτλο «'Απάνθισμα απόψεων», δημοσιεύονται σχόλια και κρίσεις για το έργο του Παπαδιαμάντη από το 1891 ως το 1940¹. 'Ο έπιμελητής της έκδοσης δέν έξηγει γιατί χωρίζει έτσι σε τρία μέρη αυτό που κανονικά θά ήταν ή εισαγωγή σ' όλόκληρο το έργο. 'Αλλά ό άναγνώστης των 'Απάντων θά είχε και άλλες άπαιτήσεις: θά ήθελε ένα πιό έπιστημονικό, πιό άντικειμενικό καλύτερα, εισαγωγικό σημείωμα και μερικές χρονολογίες του Παπαδιαμάντη από τον υπέθυνο φιλόλογο. Μιά έκδοση 'Απάντων προϋποθέτει όπωσδήποτε την παρουσίαση του συγγραφέα σαν ένα κεφάλαιο Γραμματολογίας.

'Η κατάταξη της ύλης, αντίθετα, ίκανοποιεί τον άναγνώστη, το εύρύτερο άναγνωστικό κοινό, προς το όποιο άπευθύνεται το έργο. 'Η ειδολογική διάταξη είναι από πολλές άπόψεις χρήσιμη. (Δέν θά ήθελα νά προχωρήσω σε σχολιασμό του τρόπου έπιλογής και κατάταξης των έργων, όπου θά μπορούσαν νά γίνουν άρκετές παρατηρήσεις: αυτό είναι θέμα πολύ έξειδικευμένο). 'Ο άναγνώστης ξέρει πως στον Α' τόμο θά βρη τά: Θαλασσινά Ειδύλλια², Σκιαθίτικα Διηγήματα, 'Αθηναϊκά Διηγήματα, στον Β' τά: Χριστουγεννιάτικα, Πρωτοχρονιάτικα, Της έορτής των Φώτων, Πασχαλινά Διηγήματα³, Νουβέλες⁴, στον Γ' τά Μυθιστορήματα⁵, και Ποικίλα Δημοσιεύματα (Θρησκευτικά - 'Εκκλησιαστικά, "Άρθρα - 'Εντυπώσεις, Φιλολογικά - Κριτικά, Νεκρολογήματα, Θεατρικούς Διαλόγους, Ποιήματα).

1. Πουθενά δέ σημειώνεται ό τρόπος με τον όποιο έγινε ή έπιλογή αυτή, ούτε ό λόγος για τον όποιο το «άπάνθισμα» σταματά στα 1940.

2. 'Ο τίτλος είναι παρμένος από συλλογή που είχε άναγγείλει (χωρίς ποτέ νά την κυκλοφορήσει) ό Παπαδιαμάντης στα 1891 (βλ. και δημοσίευση σχολίου από την έφημ. 'Εφημερίς, 16 Αύγουστου 1891, στον Γ' τόμο, σελ. 2), αλλά ή ένότητα δέν περιέχει παρά τά αίσθηματικά και έξομολογητικά του διηγήματα (βλ. Εισαγωγή Α' τόμου).

3. Είναι τά διηγήματα που συνδέονται με ποικίλες άναμνήσεις της ζωής του.

4. Χρ. Μηλιώνης, Οί Χαλασχωρήδες, Βαρδιάνος στα Σπόρκα, 'Η Φόνισσα, Τά Ρόδινα 'Ακρογιάλια.

5. 'Η Μετανάστις, Οί 'Εμποροι των 'Εθνών, 'Η Γυφτοπούλα.

Στὸ τέλος τοῦ Γ' τόμου ἀκολουθεῖ λεξιλόγιο τῶν σπάνιων καὶ ἰδιωματικῶν λέξεων (σελ. 695 - 706). Καλὴ καὶ χρησιμότατη ἡ ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ εὑρετηρίου, ἀλλὰ πολὺ φτωχὴ ἢ προσφορά του μὲ τὶς 11 σελίδες, ποὺ ἀνταποκρίνονται καὶ στοὺς τρεῖς τόμους τοῦ ἔργου. Ὁ ἀναγνώστης, τὸ εὐρύτερο κοινό, δὲν ἔχει τὴ δυνατότητα ν' ἀνατρέχῃ σὲ ἰδιαιτέρα ἐρμηνευτικὰ λεξικά, ποὺ κι αὐτὰ δὲν ἀνταποκρίνονται στὶς ἀνάγκες τῆς λογοτεχνίας.

Χωρὶς ἀπαιτήσεις φιλολογικῆς παρουσίας, τὰ "Ἄπαντα τοῦ Παπαδιαμάντη μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Μιχ. Περάνθη εἶναι μιὰ χρηστικὴ ἔκδοσις ποὺ ἀπευθύνεται στὸ εὐρὺ ἀναγνωστικὸ κοινό, καὶ ὡς τέτοια εἶναι ἱκανοποιητικὴ. Ἐλαττώματά της τὰ εἰσαγωγικὰ σημειώματα καὶ τὸ ἐλλιπὲς γλωσσάριο, ἀρετὲς ἢ εἰδολογικὴ διάταξις τῆς ὕλης, ἢ χρονολογικὴ κατάταξις, ἢ ἀναγραφή τῆς πρώτης δημοσίευσής καὶ ἢ ἀναγραφή τῶν εἰσαγωγικῶν σημειωμάτων ἀπὸ τὰ περιοδικὰ ἢ τὶς ἐφημερίδες ὅπου πρωτοδημοσιεύτηκαν τὰ ἔργα (βλ. π.χ. τόμ. Γ', σελ. 47, τόμ. Γ', σελ. 142).

ΕΛΕΝΗ Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ

Ἄ λ ε ξ ἄ ν δ ρ ο υ Παπαδιαμάντη, Τὰ Χριστουγεννιάτικα. Ἀπόδοσις στὴ δημοτικὴ Διονυσίου Μπατιστάτου, Ἄθ. 1964. 80, Σελ. 192 [Βιβλιοθήκη: Παιδικὴ Λογοτεχνία «Ἀγκύρας». Ἐκδ. Οἶκος «Ἀγκυρα» Ἀπόλλωνος Δ. Παπαδημητρίου καὶ Υἱοῦ].

Κοντὰ στὸ πρόβλημα τῶν μεταφράσεων τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ποὺ δὲν παύει νὰ μᾶς ἀπασχολῇ, ἰδιαιτέρα τώρα ποὺ δοκιμάζεται ἡ εἰσαγωγή τους στὰ σχολεῖα, ὑπάρχει κι ἄλλο ἓνα, ἀρκετὰ σημαντικὸ κι αὐτό: τὸ πρόβλημα τῆς μετάφρασης τῶν νέων συγγραφέων, εἰδικότερα τοῦ Παπαδιαμάντη. Οἱ ἀντιρρήσεις εἶναι πάντα σημαντικές: ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι κάτι τὸ ἀνεπανάληπτο. Δὲν εἶναι ὁ «μύθος» μόνον ποὺ μᾶς συγκινεῖ στὸ ἔργο του, εἶναι τὸ ἰδιότυπο γλωσσικὸ ὄργανο, ἀναπόσπαστα δεμένο μὲ τὸ περιεχόμενο. Δὲν ὑπάρχει κανένας ποὺ νὰ μὴν καταλαβαίνῃ τὸν Παπαδιαμάντη, ἔστω κι ἂν ἀρκετὰ σημεῖα του εἶναι γιὰ πολλοὺς δυσερμήνευτα. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά τὸν στεροῦνται τὰ μικρὰ παιδιὰ τοῦ Δημοτικοῦ καὶ τῶν πρώτων τάξεων τοῦ Γυμνασίου ποὺ δὲν «ξέρουν» τὴν καθαρεύουσα, ποὺ δὲν διδάσκονται ἀκόμη ἀρχαῖα ἑλληνικά.

Ὡς ἀνταπόκρισις σ' αὐτὴ τὴν ἀνάγκη βλέπουμε μὲ ἐνδιαφέρον τὴν προσπάθεια τοῦ κ. Διονυσίου Μπατιστάτου νὰ ἀποδώσῃ στὴ δημοτικὴ τὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἡ μεταγλώττισις δὲν εἶναι δύσκολη ἀπὸ γλωσσικὴ ἄποψη· τὸ θέμα εἶναι νὰ διατηρηθῇ ὅσο μπορεῖ καλύτερα

τὸ ὕφος, τὸ πνεῦμα τῶν ἔργων, καί, φυσικά, ἡ δημοτικὴ νὰ εἶναι μιὰ γλώσσα ζωντανὴ καὶ ὄχι γλώσσα μετάφρασης. Σ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἀπαιτήσεις δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ἀνταποκρίνεται ἀπόλυτα ἡ «ἀπόδοσις» τοῦ κ. Μπατιστάτου, δίνει ὅμως ἓνα καλὸ κείμενο, φροντισμένο, σὲ ἀπλὴ δημοτικὴ¹.

Τὸ βιβλίον² εἶναι μιὰ καλαίσθητη ἔκδοσις γιὰ παιδιὰ, μὲ πλούσια εἰκονογράφηση. Ἀνταποκρίνεται στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ σύγχρονου παιδικοῦ βιβλίου. Ἐπιπλέον δίνει γιὰ κάθε διήγημα σύντομη κατατοπιστικὴ εἰσαγωγή (ποῦ δὲν εἶναι ὅμως πάντα ὅ,τι χρειάζεται. Βλ. π.χ. σελ. 158: «Ἐνας ὁμορφος κόσμος εὐωδιασμένος ἀπὸ τὰ θεῖα ἀρώματα τῆς ἀγνόητος ξεπροβάλλει μέσα ἀπ' αὐτὸ τὸ διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη... Χαθῆκανε οἱ Μυρσοῦδες μέσα στὴν ἀνείπωτη πονήρια καὶ μικρομεγαλίστικα καμώματα μιᾶς ἐποχῆς σκεπασμένης ἀπ' τὴν ὀμίχλη μιᾶς ψυχικῆς διαφθορᾶς»)³.

Ἐνα πάρα πολὺ σύντομο λεξιλόγιον περιέχει στὸ τέλος μερικὲς λέξεις ποῦ ὁ «μεταφραστὴς» τὶς ἄφησε αὐτούσιες στὸ κείμενο, «γιατὶ ἔχουν κάποιο τοπικὸ χροῶμα ἢ κάποιο εἰδικὸ νόημα». Ἀλλὰ στὴ σελ. 51 βρίσκουμε ἀστερίσκο γιὰ νὰ ἀναζητήσουμε στὸ λεξιλόγιον τὴ λέξη Βόλος «γνωστὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλίας στὸν Παγασητικόν» καὶ δὲν ξέρουμε, στὴν ἴδια σελίδα, τί θὰ πῆ ἡ λέξη ριολδζής. Οἱ ἀγνωστες λέξεις δίνονται ὄχι μὲ ἀλφαβητικὴ σειρά, ἀλλὰ μ' αὐτὴν ποῦ ἀπαντοῦν στὰ κείμενα, καὶ μὲ τὸν ἀριθμὸ τῆς σελίδας δεῦτερο, ἔτσι ποῦ ὁ ἀναγνώστης δυσκολεύεται ἀρκετὰ γιὰ ν' ἀνακαλύψῃ ὅ,τι τὸν ἐνδιαφέρει.

Στὴ συλλογὴ, ποῦ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὰ «Χριστουγεννιάτικα Διηγήματα» τοῦ Παπαδιαμάντη, περιέχονται δεκαπέντε διηγήματα (λείπει ὁ πίνακας περιεχομένων). Ὁ ἐκδότης τοὺς δὲν μιᾶς ποθενὰ γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ ὕλικου τοῦ καὶ γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐργάστηκε στὸ γλωσσικὸ μέρος. Ὅσο κι ἂν οἱ ἀναγνώστες τοῦ εἶναι μικρὰ παιδιὰ, δίπλα σ' αὐτὰ ὑπάρχουν καὶ οἱ γονεῖς καὶ οἱ δάσκαλοι, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ ποῦ θὰ ἤθελαν νὰ μιμηθοῦν κάποτε τὴν καλὴ προσπάθειά του.

Ἀλλὰ καὶ γενικότερα τὸ πρόβλημα τῆς ἀπόδοσις στὴν κοινὴ νεοελληνικὴ τῶν κειμένων τῆς καθαρεύουσας ἢ τῶν ἰδιωματικῶν κειμένων πρέπει νὰ βρῆ τὴ λύση του. Τὰ ἀριστουργήματα τῆς λογοτεχνίας μας

1. Ὅχι πάντα μὲ τοὺς τύπους τῆς κοινῆς· βλ. π.χ. τὴν ἰδιωματικὴν κατάληξη: -όντουσαν. Καὶ ἡ ὀρθογραφία σὲ ὀρισμένα σημεία δὲν ἀκολουθεῖ τὴν ἐπίσημη Κρατικὴ Γραμματικὴ· π.χ. κῶμα, γλώσσα, νῆαι.

2. Στὴν ἴδια σειρά προηγήθηκε καὶ ἄλλη ἐπιλογὴ ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη, μὲ τὸν τίτλο: Παιδικὰ Διηγήματα (1963).

3. Δὲν εἶναι καθόλου ἀπαραίτητο νὰ δίνεται στὸ σημείωμα αὐτό, μὲ ἔντονα λογοτεχνικὸ μάλιστα ὕφος, τὸ διδάγμα τοῦ διηγήματος.

δὲν πρέπει νὰ τὰ χαίρωνται στὸ πρωτότυπο μόνο λίγοι. Καὶ οἱ ξένοι, ποὺ μὲ τόση ὄρεξη μαθαίνουν τὴ νέα μας γλώσσα, εἶναι κρίμα νὰ στεροῦνται ἕνα πλῆθος ἔργα, ἐπειδὴ τοὺς εἶναι ἀπόσιτα γιὰ λόγους γλωσσικούς. Αὐτὰ γιὰ τὴν πεζογραφία. Γιὰ τὴν ποίηση τὸ πράγμα ἔχει καὶ ἄλλες δυσκολίες, ὅταν μάλιστα πρόκειται γιὰ τὰ παλαιότερα κείμενα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας.

ΕΛΕΝΗ Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ

Μαλακάσης, "Απαντα. Ἀναστόλωσε καὶ ἔκρινε Γ. Βαλέτας. (Τόμος πρῶτος: Τὰ ποιήματα, Τόμος δεύτερος: Διάφορα πεζά). Alvin Redman (Hellas), Ἀθήνα 1964. 8^ο, Σελ. 870.

Τὸ ἔργο τοῦ Μιλτιάδη Μαλακάση — ἐκτὸς ἀπὸ λίγα ποιήματά του ποὺ μποροῦσε κανεὶς νὰ τὰ βρῆ εὐκόλα σὲ ἀνθολογίες καὶ ἀναμνηστικά τεύχη — ἔμενε, γιὰ τὴ νεώτερη τουλάχιστον γενιά, σχεδὸν ἄγνωστο. Οἱ παλιότερες συλλογές του ἦταν δυσεῦρετες, ἐνῶ μιὰ ἐκλογή ἀπὸ τὰ καλύτερά του ποιήματα, καμωμένη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ καὶ τυπωμένη τὸ 1946, τρία χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του, δὲν πρόλαβε καλὰ καλὰ νὰ κυκλοφορήσῃ καὶ ἀποσύρθηκε γιὰ λόγους πολιτικούς¹, γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν εὐθυνόταν βεβαίως οὔτε ὁ νεκρὸς πᾶς ποιητὴς οὔτε τὸ ἄθωο ἀπ' αὐτὴν τὴν ἄποψη ἔργο του. Εὐπρόσδεκτη εἶναι λοιπὸν ἡ ἔκδοση τῶν Ἀπάντων τοῦ Μαλακάση ποὺ τὴν ἐπιμελήθηκε ὁ Γ. Βαλέτας.

Ὁ ἐκδ. φαίνεται πὼς ἔχει ἰδιαίτερες ἀξιώσεις γιὰ τὸ ἔργο του αὐτό. «Ἡ ἔκδοση τῶν Ἀπάντων τοῦ Μαλακάση», λέει στὸν πρόλογό του, «πῆρε ἀληθινὰ νεοκλασσικὸ τύπο». Καὶ παρακάτω ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἔκδοσή του «προώθησε τὰ προγενέστερα ἐπιτεύγματα τῆς νεοελληνικῆς ἐκδοτικῆς καὶ κριτικῆς ἐπιστήμης τῶν κειμένων καὶ τῶν μορφῶν». Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πόσο ἀσυνήθιστοι — καὶ ἐπικίνδυνοι — εἶναι αὐτοὶ οἱ χαρακτηρισμοὶ ποὺ προλαβαίνουν τὸν ἀναγνώστη, πρέπει ἴσως νὰ τονιστῆ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ὅτι ἡ διάχυτη στὶς σελίδες τοῦ βιβλίου αὐταρέσκεια τοῦ ἐκδότη εἶναι κάπως ἐνοχλητικὴ (πβ. καὶ τὴν ὀλοσέλιδη — καὶ πρωτοσέλιδη — φωτοτυπία αὐτόγραφης ἀφιέρωσης τοῦ Μαλακάση πρὸς τὸν ἐκδότη μὲ τὶς συνηθισμένες φιλοφρονήσεις στὶς ὁποῖες ὁ «κοσμικὸς» ποιητὴς δὲ φαίνεται νὰ ἦταν καθόλου φειδωλός).

Ὁ Α' τόμος τῶν Ἀπάντων περιλαμβάνει: Αὐτόγραφη ἀφιέρωση τοῦ ποιητῆ στὸν ἐκδότη, Μνήμη Ἑλίζας Δεληγιώργη-Μαλακάση, Ἀφι-

1. Ἡ ἐκλογή κατασχέθηκε μαζὶ μὲ ἄλλα βιβλία τῶν ἀριστερῶν ἐκδόσεων τοῦ Οἴκου «Τὰ Νέα Βιβλία».

ερώματα τοῦ Ἀγγέλου Σικελιανοῦ, τοῦ Κ. Παλαμᾶ καὶ τοῦ Γ. Ἀθανασιάδη-Νόβα στὸν ποιητὴ (χωρὶς σελιδαρίθμηση), Πρόλογο τοῦ Γ. Βαλέτα (σ. 1-2), Εἰσαγωγή τοῦ ἴδιου (σ. 3-26), Χρονολογικὸ βιογραφικὸ πῖνακα (σ. 27-28), Ἐκλογή βιβλιογραφίας (σ. 29-32), Θυμῆματα τῆς ζωῆς του (σ. 33-63), Ποιητικὲς συλλογές (σ. 69-304), Ἐπίμετρο (σ. 305-382), Μεταφράσεις (σ. 383-426) καὶ Ἀλφαβητικὸ εὐρετήριο ποιημάτων (σ. 427-432). Ὁ Β' τόμος περιλαμβάνει: Διάφορα πεζὰ (ἀφηγήματα, πρόζες, ταξιδιωτικὰ, φιλολογικὰ πορτραῖτα, κριτικὰ, συνεντεύξεις, γράμματα: σ. 435-800), Φιλολογικὰ καὶ κριτικὰ ὑπομνήματα (σ. 801-850), Κριτικὴ τῆς βιβλιογραφίας (σ. 851), Γλωσσάρι (σ. 852-856), Εὐρετήριο κυρίων ὀνομάτων (857-860), Περιεχόμενα κτλ. (σ. 861-870). Στὶς παρατηρήσεις μου παρακάτω θὰ προσπαθήσω ν' ἀκολουθήσω τὴ σειρά τῶν περιεχομένων τῶν Ἀπάντων.

Ἐνα παλιὸ τρίστιχο τοῦ Μαλακάση — ἐδῶ τυπώνεται ἐξάστιχο — ὁ ἐκδ. τὸ ἀφιερώνει στὴ μνήμη τῆς γυναίκας τοῦ ποιητῆ (Μνήμη Ἐλίζας Δεληγιώργη-Μαλακάση), ποὺ πέθανε τὸ 1964, εἴκοσι ἕνα χρόνια ὕστερ' ἀπὸ ἐκεῖνον. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῆ ὅτι τὸ τρίστιχο γράφτηκε μὲ τὴ σαφῆ πρόθεση νὰ χρησιμοποιηθῆ ὡς μελλοντικὸ ἐπιτάφιο τοῦ ποιητῆ, καὶ πολὺ λίγο ταιριάζει νὰ γίνῃ ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τῆς γυναίκας του.

Εἰσαγωγή (σ. 3-26). Σ' αὐτὴν ὁ ἐκδ. ἐπιχειρεῖ μιὰ «κριτικὴ ἀξιολόγηση» τοῦ ποιητῆ, ποὺ τὰ παλιότερα δημοσιεύματα τὸν κρατοῦσαν, ὅπως λέει, «καθελωμένο στὶς παλιὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὴ θέση του μέσα στὴν ποιητικὴ ἱεραρχία». Μολαταῦτα δὲ νομίζω ὅτι κατορθώνει νὰ πείσῃ τὸν ἀναγνώστη πὼς ὁ ποιητὴς εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ ὅ,τι συνήθως χαρακτηρίζεται: ἕνας λυρικὸς «ἐλάσσονος» τόνου. Ὁ Μαλακάσης κινεῖται κάτω ἀπὸ τὴ σκιά τοῦ Μορέας, τοῦ Παλαμᾶ, τοῦ Γρυπάρη, ἔσως ἀκόμα καὶ τοῦ Δροσίνη, τοῦ Χατζόπουλου καὶ τοῦ Πορφύρα, κατορθώνοντας κάποτε μὲ δυσκολία νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὰ πρότυπά του καὶ πολὺ πιὸ σπάνια νὰ τὰ ξεπεράσῃ. Οἱ λίγες προσπάθειές του νὰ φανῆ ποιητὴς οἰκουμενικότερος, νὰ θίξῃ θέματα εὐρύτερα — κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Παλαμᾶ ἀσφαλῶς καὶ τοῦ Γρυπάρη — στάθηκαν ἀποτυχημένες, καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ ποιήματα αὐτὰ πῆραν μιὰ θέση στὶς ἑξι αὐτοτελεῖς συλλογές τοῦ ποιητῆ. Οἱ στίχοι του βέβαια συχνὰ ἔχουν μιὰν ἀξιοθαύμαστη τεχνικὴ τελειότητα καὶ ἕναν ἐξαιρετικὰ ποικίλο ρυθμό· αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἱκανότητα ἐπέτρεψε στὸν ποιητὴ νὰ κινηθῆ ἄνετα στὸν παρνασσικὸ κυρίως χῶρο καὶ νὰ μᾶς δώσῃ μερικὲς σειρὲς ἀπὸ μικρὲς ἱμπρεσιονιστικὲς εἰκόνες, ποὺ συγκινοῦν ἀκόμα μὲ τὸ ἀπλὸ θέμα τους καὶ μὲ τὰ ἐξωτερικὰ μουσικὰ ἢ ζωγραφικὰ χαρακτηριστικά τους. Γιὰ πρώτη φορὰ ἐπιχείρησε στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας ὁ Μαλακάσης νὰ δώσῃ ἀποκλειστικὰ προσωπικὸ τόνο στὴν ποίησή

του με μιὰ μικρὴ ομάδα ποιημάτων, πού γνωστότερό τους εἶναι τὸ «Ίφ!»). Τὰ «κουτσαβάκικα» αὐτὰ ποιήματα, ὅπως σωστὰ χαρακτηρίστηκαν, θυμίζουσαν εὐθυμογραφήματα τύπου Μιστόκλη τῶν λαϊκῶν περιοδικῶν περισσότερο παρὰ ρεμπέτικα, ὅπως λέει κάπου ὁ ἐκδ. (σ. 825). Ὁ ποιητὴς ὡστόσο δὲν τὰ περιέλαβε σὲ καμιὰ συλλογὴ του, φαίνεται ὅμως πῶς τὰ ἐκτιμοῦσε ἰδιαίτερα. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀξία τους πάντως τὰ ποιήματα αὐτὰ προεξαγγέλλουν τὰ πρὸ προσωπικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Μαλακάση, τὰ ποιήματα τοῦ κύκλου τοῦ «Μπαταριά». Σ' αὐτὰ μετρίασε κάπως τὸν λαϊκότροπο τόνο του, ἀλλὰ καὶ τὰ πλούτισε μὲ βαθύτερες προεκτάσεις. Λίγοι ποιητὲς μας ἔχουν δώσει μὲ τέτοια γνησιότητα τὸ αἶσθημα τῆς νοσταλγίας γιὰ τὰ ξένοιαστα παιδικὰ χρόνια. Μετὰ τὰ ποιήματα αὐτὰ ὅμως ἀκολουθεῖ ἡ αὐτοεπανάληψη, ἡ κάμψη καὶ ἡ σιωπὴ. Τί ἀντιπαραθέτει σ' αὐτὴν τὴ δίκαιη, νομίζω, εἰκόνα τοῦ ποιητῆ ὁ ἐκδότης; Μιὰ δικαιολογημένη πρῶτα ἐπίθεση κατὰ τῆς λεγομένης ἀριστερῆς κριτικῆς πού δογματικὰ καταδίκασε τὸν Μαλακάση, στηριγμένη περισσότερο στὶς βιογραφικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση, τὴν κοινωνικὴ τοποθέτηση καὶ τὶς ἀριστοκρατικὲς συνήθειες τοῦ ποιητῆ, καὶ λιγότερο στὸ ἴδιο τὸ ἔργο του. Καὶ ἔπειτα μιὰ ἀτέλειωτη σειρά ἀπὸ κενὲς ρητορικὲς ἐκφράσεις, πού θαμπώνουν ἀντὶ νὰ φωτίσουν τὸ πορτραῖτο τοῦ ποιητῆ πού θέλει νὰ δώσει ὁ ἐκδότης. Μερικὰ παραδείγματα:

Τὸ ἔργο του: «περίλαμπρο οἰκοδόμημα τοῦ προπολεμικοῦ λυρισμοῦ, πού στολίζει τὸ νεοελληνικὸ πολιτισμὸ καὶ ἀποτελεῖ πολύτιμο ἀπόχρημα καὶ καμάρι του» (σ. 3). Ὁ Μαλακάσης: «ἀνήκει στὴ μεγάλη γενιά, στὸν Ἱερὸ Λόχο τῶν οἰκοδόμων τοῦ νεοελληνικοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, πού ἀνέβασε τὴν Ἑλλάδα ἀπ' τὸ χαμηλὸ σκαλι μιᾶς καθυστερημένης πνευματικῆς χώρας καὶ τὴ λύτρωσε ἀπ' τὸ μεσαιωνισμό» (σ. 3), «ἀσώπαστο ἀηδόνι» (σ. 5), «ἄξιος ποιητὴς καὶ βαρδιάτορας τῆς τιμῆς καὶ τῆς δόξας τῆς νεοελληνικῆς Μούσας» (σ. 9), «ἔδειξε τὴ γρανιτένια ἀντοχὴ τῆς ἐλληνοχάρης τέχνης του» (σ. 10), «αὐτὸς ὁ βαθὺς ἐλεγειακὸς μὲ τὴ γλυκιὰ φιλόθρηνη διάθεση, πού πολλὰ τραγούδια του μοιάζουν σὰ χορικά ἀρχαίας τραγωδίας, πού ἀγγίζουν τὰ ἀνθρώπινα πάθη καὶ μάθη, αὐτὸς ὁ πολύφωνος ἀρποκράτης (!) καὶ μάγος τοῦ στίχου, μὲ τὴν τόσο βαθιὰ ἀνασαμιὰ, αὐτὸς ὁ γλωσσοπλάστης καὶ μάστορας, πού ἔκλεισε μέσα στὸ ἔργο του σὲ ἀθάνατες εἰκόνας τὴν Ἑλλάδα, τὴν ἐλληνικὴ φύση καὶ τὸν αἰώνιο ἄνθρωπο μ' ὅλο τὸ ἄγχος καὶ τὸν πνιγμὸ τῶν πεπερωμένων του» (σ. 17), «ὁ κορυφαῖος τοῦ μετασολωμικοῦ λυρισμοῦ μας» (σ. 18). «Πολὺ πέρα ἀπ' τὰ Ἰσολογίτικα, πολὺ πάνω ἀπ' αὐτὰ, πρέπει ν' ἀναζητήσουμε τὸν πλαστοουργὸ αὐτὸ μὲ τὶς κοσμογονικὲς διαθέσεις καὶ τὶς τολμηρὲς ἀνατάσεις, πού ὁ λυρισμὸς του ἄσκησε σημαντικὴ ἐπίδραση στὴν μεσοπολεμικὴ ποίησή μας, καὶ μὲ τὰ δραματικά του στοιχεῖα, τὶς μπωντελικὲς του στιγμὲς, ἀλλὰ καὶ τὸν ὑπερθεάμαστο δυναμισμὸ του, γλώσσας, σύνθεσης, στίχου, μορφῆς, περιεχομένου, ἀπολώντας τὶς πυρωμένες καὶ σπιθοβολοῦσες σαϊτιὲς τοῦ τεντωμένου λυρικοῦ τόξου του, τ' ἀστραπόβρονταμιᾶς ποιητικῆς κοσμογονίας ὅπου θριαμβεῦει ὁ ἀριστοκράτης στίχος» καὶ πανηγυρίζει ὑπέρλαμπρα κατορθώματα ἢ ποιητικὴ τέχνη» (σ. 21) κτλ. κτλ.

«Θυμήματα τῆς ζωῆς του» (σ. 33-63). Συντομα δημοσιογραφικῆς φύσεως αὐτοβιογραφικὰ σημειώματα τοῦ ποιητῆ, ἡ δημοσίευση τῶν ὁποίων ἀποσκοπεῖ προφανῶς στὴ συμπλήρωση τῆς Εἰσαγωγῆς. Θὰ προτιμούσαμε ὅμως ἓνα ὁλοκληρωμένο βιογραφικὸ δοκίμιο, παρὰ τὶς ἀσήμαντες (ἂν ἐξαιρέση κανεὶς τὸ χαρακτηριστικὸ — ἀλλὰ φανταστικὸ — ἐπεισόδιον μὲ τὸν Παπαδιαμάντη, σ. 50 κέ.) καὶ συχνὰ μπερδεμένες καὶ ἀντιφατικὰ ἀναμνήσεις τοῦ ποιητῆ, ποὺ ἐξάλλου εἶχαν τὴ θέσιν τους στὸν δεῦτερον τόμον τῶν πεζῶν.

Στὶς σ. 65-426 τοῦ Α' τόμου δημοσιεύονται οἱ ποιητικὲς συλλογὲς καὶ τὰ ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Μαλακᾶση. Ἡ δημοσίευση γίνεται ἀπὸ τὶς ἔντυπες συλλογὲς τοῦ ποιητῆ καὶ ὄχι ἀπὸ αὐτογράφου. Λίγα συνεπῶς θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ γιὰ τὸν τρόπο καὶ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἀνατύπωσης.

Στὸ «Ἄσμα ἀσμάτων», μιὰν ἀπὸ τὶς ὠραιότερες ομάδες ποιημάτων στὰ «Συντρίμματα», τὴν πρώτην συλλογὴν τοῦ ποιητῆ (1899), ἡ ἀρίθμηση πηδᾷ ἀπὸ τὸ 3 στὸ 7. Τὰ ἐνδιάμεσα ποιήματα 4, 5 καὶ 6 — ἄγνωστο γιατί — δὲν δημοσιεύτηκαν οὔτε στὴ δευτέρα ἐκδοσὴ τῆς ἴδιας συλλογῆς (1924), ὅπου διατηρήθηκε ἡ ἴδια ἀρίθμηση. Ὁ ἐκδ. τὸ θεώρησε, φαίνεται, τυπογραφικὸ λάθος καὶ διόρθωσε τὴν ἀρίθμηση. Καὶ στοὺς «Παλιὸς καημὸς» τῆς δευτέρας συλλογῆς του («Ἔρωτες») κάνει τὸ ἴδιον ἀνεξήγητο ἄλλα ὁ Μαλακᾶσης ἀπὸ τὸ III στὸ V. Ἐδῶ ὅμως ὁ ἐκδ. διέπραξε ἓνα σοβαρότερον σφάλμα: ὄχι μόνον ἀποκατέστησε τὴν κατὰ τὴ γνώμη του σωστὴ ἀρίθμηση, ἀλλὰ καὶ παρέλειψε ὁλοκληρῶς τὴν ἐνότητᾴ II, τὴν ὠραιότερην τοῦ ποιήματος.

Ἐνα ποιῆμα ἐξάλλου δημοσιεύεται δυὸ φορές: τὴ μιὰ φορὰ ἀνάμεσα στὰ ποιήματα τῶν «Πεπρωμένων» μὲ τίτλον «Συμφωνικὸ ἐλεγεῖον σὲ ριγμένον στὴ θάλασσα νεκρῶ» (σ. 162), τὴν ἄλλην στὰ «Σκόρπια καὶ ἀκαταχώρητα ποιήματα» μὲ τίτλον «Στὰ βύθη τῶν βυθῶν» (σ. 332). «Ὅταν διαπιστώσαμε τὴν ταυτότητα», σημειώνει ὁ ἐκδ. (σ. 825), «τὸ ποιῆμα εἶχε τυπωθῆ». Τὸ λάθος ὅμως ἐπαναλαμβάνεται κι ἄλλοῦ χωρὶς νὰ τὸ ἔχη ἀντιληφθῆ ὁ ἐκδ. Στὴ σ. 832 τῶν Κριτικῶν ὑπομνημάτων, μὲ παραπομπὴν στὴ σ. 382 τοῦ πρώτου μέρους καὶ μὲ τίτλον «Ἐρωτικόν», παρατίθεται ἓνα «ἀκαταχώρητον» ὁκτάστιχον ἀπὸ τὰ Παναθήναια 21 (1910) 228. Πρόκειται γιὰ τὸ ποιῆμα «Ἀγάπη» ποὺ εἶχε ἦδη τυπωθῆ στὴ σ. 177 τοῦ πρώτου μέρους στὴ συλλογὴ «Ἀσφὸδελου»¹.

1. Σὲ μιὰν ἄλλην περίπτωσιν πρόλαβε, φαίνεται, ὁ ἐκδ. νὰ ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια ἓνα ποιῆμα, τὸ «Ἀνάκρουσμα», ποὺ εἶχε δημοσιευτῆ παραπάνω (σ. 184) μὲ τὸν τίτλον «Στὸ κοχύλι», λησμόνησε ὅμως νὰ ἀφαιρέσῃ καὶ τὸ σχετικὸ σημείωμα τῶν Κριτικῶν ὑπομνημάτων στὸν δεῦτερον τόμον ἢ τουλάχιστον νὰ διορ-

Δὲν εἶναι αὐτὲς οἱ μοναδικὲς ἐνδείξεις ὅτι ἡ σύνταξι τῶν Ἀπάντων ἐγγινε κατὰ μεγάλο μέρος βιαστικά. Γιατὶ καὶ ἡ ἀντιστοιχία τῶν ποιημάτων τοῦ πρώτου τόμου μὲ τὰ κριτικὰ ὑπομνήματα τοῦ δευτέρου εἶναι ἀτελής, γιὰ τὸν ἴδιον προφανῶς λόγο. Συχνὰ στὰ κριτικὰ αὐτὰ ὑπομνήματα οἱ παραπομπὲς σὲ σελίδες τοῦ πρώτου τόμου εἶναι σφαλερές: ἄλλοτε ἔχουμε παραπομπὲς ὅπως 27; (sic) καὶ ἀμέσως παρακάτω ἐπίσης 27; (ἀντὶ 274 καὶ 275), ἄλλοτε παραπομπὲς στὶς σελίδες ὅπου θὰ ἔπρπε νὰ ἦταν δημοσιευμένο ἓνα ποίημα — πβ. τὴν περίπτωση ἑνὸς μεταφράσματος τοῦ Ἴψεν πού θὰ ἀναφέρουμε ἀμέσως παρακάτω. Γενικὰ ἡ τυπογραφικὴ ἐπιμέλεια εἶναι ἀτελέστατη καὶ οἱ τυπογραφικὲς ἀβλεψίαι ἄπειρες καὶ μερικὲς φορὲς ἐξοργιστικὲς. Ἀκόμα καὶ ὁ περιφρημὸς «Μπατχριαῖς» γίνεται στὸ εὔρετῆριον «Ἰποκαριαῖς» καὶ τοποθετεῖται ἀλφαβητικὰ μετὰ τὸν «Ἰπεράνθρωπο». Καταντοῦν λοιπὸν εἰρωνεῖα τὰ «Διορθώματα» τῆς σ. 870, ὅπου ἀναγράφονται ἔντεκα ὅλα καὶ ὅλα ἀνώδυνα τυπογραφικὰ σφάλματα.

Ἐπίμετρο (σ. 305-382) Τὸ πρῶτον πού περιμένει κανεὶς ἀπὸ μιὰ ἐκδοσὴ Ἀπάντων εἶναι βέβαια ἡ πληρότητα. Πραγματικὰ ὁ ἐκδ. ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δημοσιευμένους γνωστὲς συλλογὰς τοῦ ποιητῆ, ἐκδίδει στὸ τέλος τοῦ τόμου καὶ ἓνα Ἐπίμετρο μὲ «Σκόρπια καὶ ἀκαταχώρητα ποιήματα». Ἡ συλλογὴ τῶν ἀνέκδοτων ποιημάτων τοῦ Μαλακάση, πού καὶ παλιότερα ἀπασχόλησε τὸν ἐκδ. (πρβ. Ν. Ἐστία 33 [1943] 737 κέ.), ἦταν βέβαια ἀπαραίτητο ἀλλὰ καὶ πολὺ ἐπίπονο ἔργο. Ὁ Μαλακάσης ἔχει δημοσιεύσει ποιήματά του σὲ πλῆθος ἀπὸ ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ πού καὶ νὰ τὰ βρῆ ὁ ἐρευνητὴς σήμερον εἶναι δύσκολο — πολὺ περισσότερο νὰ τὰ ψάξῃ φύλλον πρὸς φύλλον. Τρία τέτοια ποιήματα ἔχουν διαφύγει τὴν προσοχὴν τοῦ Βαλέτα — δὲν ἀποκλείεται φυσικὰ νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα¹.

Μεταφράσεις (σ. 385-426). Παραλείπεται ἓνα σύντομο μεταφράσμα τοῦ Μαλακάση ἀπὸ τὴν «Κωμῶδιάν τῆς Ζωῆς» τοῦ Ἴψεν, πού περιλαμβάνεται στὶς «Ἔδρες» (β' ἐκδ. σ. 113). Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι στὰ Φιλολογικὰ καὶ Κριτικὰ Ἰπομνήματα τοῦ 2ου τόμου ὑπάρχει παρα-

ὁσὴ τῆ σχετικῆ παραπομπῆ πού ἀναφέρεται στὴ σ. 383, ἡ ὁποία περιέχει τώρα ἄλλα πράγματα. Τὸ ἴδιον σημεῖωμα μᾶς παραπέμπει γιὰ συμπληρωματικὰ πληροφορίας στὸ σχόλιον τοῦ ἐκδότη γιὰ τὸ ποίημα «Στὸ κοχύλι». Τέτοιο ὅμως σχόλιον δὲν ὑπάρχει πουθενὰ μέσα στὰ Κριτικὰ Ἰπομνήματα.

1. Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ δημοσιεύτηκε στὴν ἐφ. Σκρίπ, στὸ πρωτοχρονιάτικον φύλλον τοῦ 1896 μὲ τίτλον «Παρθέναν» καὶ ἐπίτιλον «Ἀπ' τὸ Τραγοῦδι τῆς Ζωῆς» τὰ ἄλλα δύο στὴν ἐφ. Ἄστου, στὸ πρωτοχρονιάτικον φύλλον τοῦ 1899 μὲ τοὺς τίτλους «Καβαλάρης», «Γεῖρε στὸ χῶμα» καὶ γενικὸ ἐπίτιλον «Ἀπὸ τοὺς Νεκρικοὺς Θαλάμους».

πομπή στη σ. 419 τοῦ 1ου τόμου, πού προϋποθέτει ἐκεῖ τυπωμένο τὸ ποίημα. Ἐνα δεύτερο ποίημα τοῦ Ἴψεν, «Μόνος», πού ἐπίσης παραλείφθηκε στὸ κύριο σῶμα τῶν μεταφρασμάτων, τυπώνεται στὴν ἴδια αὐτὴ σημείωση. Ἡ μετάφραση τοῦ ποιήματος τοῦ Swinburne «Κάτω ἀπὸ ἓνα φωτισμένο παράθυρο» δημοσιεύεται πρῶτα μέσα στὰ πρωτότυπα ποιήματα τῶν «Ὁρῶν» (σ. 138) καὶ γιὰ δεύτερη φορά μετ' ἴτιον «Κάτω ἀπὸ ἓνα φωτισμένο σπίτι» στὰ μεταφράσματα (σ. 425). Βέβαια τὸ ποίημα τὸ εἶχε περιλάβει στὰ πρωτότυπά του ὁ ἴδιος ὁ ποιητής, καὶ αὐτὸ τὸ γνωρίζει ὁ ἐκδ., πού σημειώνει (σ. 808): «Ἐγὼ τ' ἄφησα [ἀνάμεσα στὰ πρωτότυπα], τόσο γιὰ νὰ μὴν κόψω τὴ σειρά τῶν «Ὁρῶν», ὅσο καὶ γιὰ νὰ σεβαστῶ τὴν ἰδέα τοῦ ποιητῆ, γιὰ τὴν προσωπικὴ οὐσία τῆς ἐλεύθερης ἀπόδοσός του». Τότε ὅμως γιατί ἡ ἐπανάληψη στὶς μεταφράσεις; Ἀντίθετα, γιὰ τὸ ποίημα «Μεταμόρφωση» σημειώνει ὁ ἐκδ. (σ. 809) ὅτι στὴν ἀ' ἐκδοση (σ. 36) τῶν «Πεπωμένων» ἔχει τὸν ὑπότιτλο: «Μίμηση ἀπὸ τὸ ἰταλικό», πού δὲν τὸν ἐπανελάβε ὁ ἴδιος, γιατί δὲν ὑπάρχει στὴ β' ἐκδοση, ἀπὸ ὅπου ἐγίνε ἡ ἀνατύπωση¹. Εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβῃ κανεὶς τὴν λογικὴ τοῦ ἐκδ. ὡς πρὸς τὰ μεταφράσματα καὶ τίς «μὴσεις» αὐτές. (Ἄλλοῦ, στὸ «Πουλὶ»—σ. 197—σωστὰ κρατᾶ τὸν ὑπότιτλο «Μίμηση ἀπὸ τὸ Ἀγγλικό», καὶ φυσικὰ δὲν τὸ ἐπαναλαμβάνει στὶς μεταφράσεις). Στὴ σ. 832 τῶν Κριτικῶν ὑπομνημάτων ἀναφέρεται ὅτι ὁ ποιητής ἔχει μεταφράσει καὶ ποιήματα τοῦ François Copée, τοῦ Léon Dierx καὶ τοῦ Paul Fort, καὶ μολονότι ἀναγράφονται οἱ παραπομπές, οἱ ἴδιες οἱ μεταφράσεις δὲ δημοσιεύονται. Δὲ δημοσιεύονται ἐπίσης καὶ οἱ δύο μεταφράσεις τοῦ γνωστοῦ τετράστιχου πού ἀποδίδεται στὴ Σαπφῶ (ἀπ. 94 Diehl) «Δέδυκε μὲν ἄ σελάννα...»².

Στὰ φιλολογικὰ καὶ κριτικὰ ὑπομνήματα πού βρίσκονται στὸ τέλος τοῦ Β' τόμου (σ. 803 - 850) — τμήμα πού ἐνδιαφέρει, ὅπως εἶναι φυσικό, ἰδιαίτερα ἓνα φιλόλογο — ἔχει συγκεντρωθῆ ἓνα ἀπέραντο πλῆθος ἀπὸ πολὺτιμες πληροφορίες. Οἱ πληροφορίες αὐτές ἀφοροῦν κυρίως τὴν πρώτη δημοσίευση τῶν ποιημάτων καὶ μαρτυροῦν τὸ μεγάλο μῆθος πού κατέβαλε ὁ ἐκδ. γιὰ μιὰ ὅσο γίνεται πληρέστερη παρουσίαση τοῦ ἔργου. Δὲν μπορεῖ βέβαια κανεὶς νὰ ἐλέγξῃ ὅλες αὐτές τίς πληροφορίες. Σημειῶνω μόνον λίγα εὐδιάκριτα σφάλματα ἢ παραλείψεις: Οἱ «Ἔωρες» κυκλοφόρησαν τὸ 1903, καὶ ὄχι τὸ 1905, καὶ περιέχουν ποιήματα τῆς περιόδου 1898 - 1903, καὶ ὄχι 1900 - 1905 (σ. 807)· ἡ βιβλιογραφικὴ ἀναγραφή τοῦ τίτλου τῶν «Ὁρῶν», σ. 801, δίνει σωστὴ χρονολογία. Ἡ

1. Ὁλόκληρη ἡ σημείωση μαρτυρεῖ σύγχυση, γιατί στὴν ἀ' ἐκδοση (1909) τῶν «Πεπωμένων», σ. 36, δὲν ὑπάρχει κανένας ὑπότιτλος.

2. Βλ. Μ. Περάνθη, Ποιητικὴ Ἀνθολογία, I, σ. 500.

«Κυρά τοῦ Πύργου» ἀνατυπώνεται τὸ 1909, καὶ ὄχι τὸ 1905, ὡς ἐπίμετρο στὶς σελ. 93 - 120 τῶν «Πεπωμένων», καὶ ὄχι τῶν «᾽Ωρῶν» (σ. 807). Τὸ χρονολογικὸ αὐτὸ σφάλμα¹ συνετέλεσε ὥστε νὰ τυπωθοῦν οἱ «᾽Ωρες» (σ. 119 - 142) μετὰ τὴν «Κυρά τοῦ Πύργου» (σ. 101 - 118). Στὸ ἐσώφυλλο ὅμως τῆς πρώτης ἀυτοτελοῦς ἐκδόσεως τῆς «Κυρᾶς τοῦ Πύργου» (1904) βρίσκουμε τὴν εἰδοποίηση ὅτι οἱ «᾽Ωρες» πωλοῦνται ἀντὶ δρχ. 3². Τὰ ποιήματα τῶν «᾽Αντιφώνων» (1931) δὲν ἀνήκουν στὴν περίοδο 1919 - 1931 (σ. 818). Κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο τῆς συλλογῆς βρίσκουμε τὴν χρονολογία (- 1925), πού ὀπωσδήποτε ὀφείλεται στὸν ποιητῆ, καὶ δὲ βρίσκω γιατί δὲν πρέπει νὰ τὴ λάβουμε σοβαρὰ ὑπόψην μας. Τὰ ποιήματα πρέπει νὰ εἶναι γραμμένα πρὶν ἀπὸ τὸ 1925, ἄσχετα ἂν πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ δημοσιεύτηκαν στὰ χρόνια μετὰξὺ 1925 καὶ 1931. Τὴν ἴδια παρατήρηση θὰ μπορούσαμε νὰ κάμουμε καὶ γιὰ τὰ τετράστιχα τοῦ «᾽Ερωτικοῦ» (1939). Ὁ ἐκδ. σημειώνει (σ. 820): «Τὰ κομμάτια αὐτὰ — ὅλα τὰ τετράστιχα — εἶναι γραμμένα ὕστερα ἀπὸ τὸ 1930 καὶ δημοσιεύτηκαν κατὰ καιρούς...». Ὁ Μαλακάσης ἀντίθετα προλογίζοντας τὴ συλλογὴ τοῦ γράφει: «Τὰ τετράστιχα αὐτὰ — μαζὶ μ' ἄλλα πού βρίσκονται σὲ παλαιότερά μου βιβλία — γράφτηκαν σὲ διάφορες ἐποχὲς τῆς ζωῆς μου τῆς αἰσθηματικῆς, ἀπὸ τὰ 1900 ὡς τὰ 1908 ἢ 9». Ἄλλοῦ πάλι (σ. 49), σὲ μιὰ συνέντευξή τοῦ 1934, ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς μιλώντας γιὰ τὴ σχεδιαζόμενη ἐκδόση τοῦ «᾽Ερωτικοῦ» ἰσχυρίζεται ὅτι τὰ τετράστιχα τὰ ἔγραψε τὸ 1924. Εἶναι ὅμως πιθανὸ ἢ χρονολόγησι τοῦ ἐκδ. νὰ εἶναι σωστὴ καὶ οἱ ἀντιφάσεις τοῦ ποιητῆ νὰ ὀφείλωνται σὲ ἄλλο λόγο. Ἦς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ὁ Μαλακάσης παντρεύτηκε τὴν Ἐλίζα Δεληγιώργη τὸ 1908, χρονολογία πού θὰ ἔπρεπε νὰ σημαίνει τὸ τέλος τῆς «αἰσθηματικῆς ζωῆς» τοῦ ποιητῆ. Ἔτσι ἴσως δικαιολογεῖται καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὅλα τὰ μετὰ τὸ 1908 ἐρωτικὰ ποιήματα προσπαθεῖ ὁ ποιητὴς νὰ τὰ ἀναγάγῃ σὲ παλιότερη περίοδο (πβ. στοὺς «᾽Ασφόδελους» [1918] τὰ ποιήματα «᾽Αγάπη» καὶ «Βενετσάνικο» πού περιλαμβάνονται τὸ πρῶτο σὲ μιὰ ὁμάδα μὲ γενικὸ τίτλο «Παλιὰ τραγούδια», τὸ δεύτερο σὲ μιὰν ἄλλη μὲ τίτλο «Καὶ πάλι μακρύτερα»). Ὁπωσδήποτε ὅμως ὁ ποιητὴς ἐπεξεργάστηκε τὰ ποιήματα τοῦ «᾽Ερωτικοῦ» πολλὰς φορές, ἰδιαίτερα μάλιστα

1. Καὶ στὴ σ. 119 κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο τῆς συλλογῆς «᾽Ωρες» ἢ χρονολογία 1905. Καὶ στὰ «Μεσολογγίτικα», σ. 207, ἢ χρονολογία 1920 εἶναι ἀπατηλὴ. Ἡ συλλογὴ περιέχει ποιήματα γραμμένα στὴν περίοδο 1910-1925, καὶ μερικὰ ἴσως ἀκόμη μεταγενέστερα.

2. Στὸν χρονολογικὸ πίνακα (σ. 27 κέ.) ἔχουν ἐπίσης εἰσχωρήσει λάθη: Οἱ «᾽Ωρες» κυκλοφοροῦν τέλη Ἰουλίου-ἄρχὲς Αὐγούστου τοῦ 1903, ὄχι τὸ 1905· οἱ «᾽Ασφόδελου» τέλη τοῦ 1918, ὄχι τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1919· τὸ «᾽Ερωτικὸ» τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1939, ὄχι τοῦ 1940.

σὲ κάθε εὐκαιρία δημοσίευσής τους (πβ. τῆ φωτοτυπία τυπογραφικοῦ δοκιμίου τοῦ «Ἐρωτικοῦ», σ. 230, μὲ ἀλλεπάλληλα σχεδιάσματα)¹.

Ἰπάρχουν πολλές παραλλαγές στὰ ποιήματα τοῦ Μαλακάση ἀπὸ ἐκδοσὴ σὲ ἐκδοσὴ, καὶ ὁ ἐκδ. τὶς σημειώνει μερικὲς φορές στὰ Κριτικά ὑπομνήματα. Θὰ περίμενε ὅμως κανεὶς αὐτὸ νὰ γίνεται πάντοτε καὶ συστηματικά. Καὶ ἀκόμα νὰ σημειώνωνται οἱ παραλλαγές ἀπὸ τὰ αὐτόγραφα τοῦ ποιητῆ, ὅποτε αὐτὰ σώζονται. Καλὸ θὰ ἦταν ἐπίσης νὰ δίνονταν περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν παράξενη συλλογὴ «Βραδυνὲς καμπάνες» ποὺ ἀναγράφεται στὸ ἐσώφυλλο τῶν «Πεπρωμένων» καὶ τῶν «Ἀσφόδελων» ἀνάμεσα στὰ ἐκδεδωμένα ἔργα τοῦ ποιητῆ, ἐνῶ δὲ δημοσιεύτηκε ποτέ. Θὰ σκόπευε, φαντάζομαι, νὰ ἐκδώσῃ ὁ ποιητὴς στὴ συλλογὴ αὐτὴ τὶς νεανικὲς σειρὲς «Λευκὰ τραγούδια», «Τραγούδι τῆς καρδιᾶς καὶ τῆς ψυχῆς μου», «Νεκρικοὶ θάλαμοι», «Τὸ τραγούδι τῆς ζωῆς» καὶ ἄλλα ἴσως μεμονωμένα ποιήματα. Στὴν ἴδια συνέντευξη τοῦ 1934 ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω (Ἰ.Α. σ. 48) μνημονεύεται ἡ συλλογὴ, καὶ μάλιστα ἐκδεδωμένη μαζί μὲ τὰ «Συντρίμματα» καὶ τὶς «ᾠδρες» (;) τὸ 1898. Τὰ λάθη ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὸν ποιητῆ. Ἡ δημοσιογράφος ποὺ πῆρε τὴ συνέντευξη συμπλήρωσε, φαίνεται, τὶς πληροφορίες γιὰ τὸν Μαλακάση ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, ὅπου ὁ Τ. Ἰ. Ἀγρας, συντάκτης τοῦ σχετικοῦ ἄρθρου, εἶχε κάμει τὰ ἴδια ἀκριβῶς σφάλματα. Δὲ λείει τίποτε ὁ ἐκδ. καὶ γιὰ κάποιον δρᾶμα μὲ τίτλο «Ἡ κόρη τῶν Ἀθηνῶν» καὶ ὑπότιτλο «Zoë mou sas agarô!» Μπάυρον, ποὺ ἀναφέρεται στὸ ἐσώφυλλο τῆς «Κυρᾶς τοῦ Πύργου» (1904) ὅτι ἐτοιμάζεται. Δὲ δημοσιεύτηκε ποτέ τὸ ἔργο αὐτό, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸ γνωστὸ ποίημα τοῦ Μπάυρον καὶ ἴσως νὰ ἦταν ποιητικὸ δρᾶμα, ὅπως καὶ ἡ «Κυρὰ τοῦ Πύργου». Γράφτηκε ὅμως; Κι ἂν ναί, μπορεῖ ἄραγε νὰ βρεθῆ ἀνάμεσα στὰ κατάλοιπα τοῦ ποιητῆ;

Γ λ ω σ σ ἄ ρ ι (Β' 851 - 6). Χρήσιμο, ἀλλὰ ἐλλιπέστατο. Πολλὲς ἄγνωστες λέξεις δὲν τὶς βρίσκει κανεὶς ἐκεῖ, ἐνῶ ἄλλες (π.χ. *κατσιμπαλί-*

1. Στὴ σ. 278 δίνεται φωτοτυπία ἐπιστολῆς τοῦ ποιητῆ πρὸς τὸν Μ. Βαϊάνο, μὲ τὴν ὁποία τοῦ στέλνει γιὰ δημοσίευση ἓνα τετράστιχο. Στὴ λεζάντα τῆς φωτοτυπίας διαβάζουμε: «Ἐνα αὐτόγραφο ἀπὸ τὸ Ἐρωτικὸ κτλ.». Ἐν τούτοις ἡ ἐπιστολὴ ἔχει χρονολογία 1941, δυὸ ἑβδομήκοντα χρόνια μετὰ τὴν κυκλοφορίαν τῆς συλλογῆς. Ἐξἄλλου τὸ τετράστιχο δὲν τὸ βρίσκουμε στὸ «Ἐρωτικόν», ἀλλὰ στὰ Σκόρπια καὶ ἀκαταχώρητα (σ. 372, ἀρ. 18) καὶ μάλιστα μὲ τὴ σημείωση στὰ Κριτικά ὑπομνήματα (σ. 831) ὅτι πρωτοδημοσιεύτηκε στοὺς «Ὀρίζοντες», ποὺ εἶναι, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ ἡμερολόγιον ποὺ ἐξέδιδε ὁ Βαϊάνος. Ἐπίσης τὸ ποίημα «Ἰνθη στεναγμῶν» (σ. 298) τοῦ «Ἐρωτικοῦ» τυπώνεται καὶ φωτοτυπημένο σὲ πίνακα (ἐκτὸς κειμένου, πρὶν ἀπὸ τὴ σ. 33). Μόνο ποὺ ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ αὐτόγραφο, ὅπως νομίζει ὁ ἐκδ. Ὁ γραφικὸς χαρακτήρας εἶναι τελείως διαφορετικὸς· αὐτόγραφοι εἶναι μόνο οἱ διωρθώσεις καὶ ἡ δυσανάγνωστη σημείωση: Ἰ.Α.τετράστιχο (;).

ζω, λυχνό, μελαγουζές, μόντ'ο, φέλλα κ.ά.) άπλώς αναφέρονται χωρίς έρμήνευμα. Τέλος ό έκδ. μάς πληροφορεϊ στον πρόλογο ότι έκανε «κάποιαν έλαφρη και κυμαινόμενη, αναγκαστικά, προσπάθεια όρθογραφικού έκσυγχρονισμού». Η φράση αυτή, φαντάζομαι, θα πρέπει να είναι δικαιολογία για την πλήρη όρθογραφική άναρχία που επικρατεί στο βιβλίο. Έναλλάσσονται νάγτες, δέφτεροι, έλέφτεροι, και δεύτερο, ελεύθεροι, καημός και καϊμός, σονέτο, σονέτο και σονέττο, τ' αντίφεργο και τάντίφεργο, μού'πε και μού'πε, μέσ' στύ και μέσ' στά, φύτρα και qύτρα, ήσκιώματα και ισκιώματα κτλ. κτλ.

Η βιβλιοκρισία μπορεί να συνεχιστῆ στον ίδιο τόνο και με ανάλογες παρατηρήσεις για τον δεύτερο τόμο των Άπάντων που περιλαμβάνει τὰ πεζὰ του Μαλακάση. Ήδη όμως έχει πάρει μεγάλη έκταση. Έξάλλου οί λεπτομερειακές και ίσως σχολαστικές παρατηρήσεις, που μπορεί να είχαν τῆ θέση τους στο ποιητικό έργο του Μαλακάση, χάνουν ένα μεγάλο μέρος τῆς σημασίας τους, όταν αναφέρονται σ' αυτά τὰ ισχνά χρονογραφικά δοκίμια που άπαρτίζουν τὸ πεζογραφικό του έργο.

ΕΛΕΝΗ ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ

Σ τ ε φ ά ν ο ν Ι. Παπαδοπούλου, *Η Έπανάσταση στην Δυτική Στερεά Έλλάδα* (μετά την πτώση του Μεσολογγίου ως την όριστική άπελευθέρωσή της, 1826 - 1832), Θεσσαλονίκη 1962 [Παράρτημα άριθ. 8 τῆς Έπιστημονικῆς Έπετηρίδος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης]. 8ο, Σελ. 232, 3 Πίν., 1 χάρτης.

Η παρούσα μελέτη διά την Έπανάστασιν εις την Στερεάν Έλλάδα ύστερ' από την πτώσιν του Μεσολογγίου είναι ή διδακτορική διατριβή του νέου έπιστήμονος Στεφ. Ι. Παπαδοπούλου. Πρόκειται διά μελέτην με άρχιτεκτονικήν και πολλάς άρετάς. Ο συγγραφεύς παρέχει χρηστάς έλπίδας, ότι εις τὸν τομέα τῆς Νεωτέρας Ίστορίας έχει να προσφέρει σημαντικὰς συμβολὰς. Ίδιαιτέρως ευχάριστον είναι ότι ο συγγρ. ἤντησεν άπ' εϋθείας άπό τὰς πηγὰς, μελετήσας άρχεΐα (Γενικά Άρχεΐα του Κράτους, τμήμα Άρχείων τῆς Έθνικῆς Βιβλιοθήκης, Καποδιστριακὸν τμήμα Άρχείου Ίονίου Γερουσίας Κερκύρας). Έτσι ή παρούσα μελέτη φέρει εις φῶς νέα πράγματα και είναι κυρίως άρχαιακή, άφιερωμένη εις γεωγραφικὴν περιοχὴν λίαν σημαντικὴν και εις περίοδον έκτάκτως κρίσιμον ένεκα τῆς πτώσεως του Μεσολογγίου. Παρακολούθησις του Άγώνος εις την Δυτικὴν Στερεάν Έλλάδα κατὰ τὸ 1826 - 1832 σημαίνει παρακολούθησιν τῶν μεγάλων προσπαθειῶν τῶν άγωνιστῶν να όργα-

νώσουν ἐκ νέου τὸν ἐκπνέοντα ἀγῶνα καὶ παρακολούθησιν τῶν πολλῶν καὶ δραματικῶν φάσεων αὐτοῦ ὑπὸ δυσχερεστάτας συνθήκας, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐπέρασεν. Εἰς τὰς πολλὰς δυσκολίας ποῦ εἶχε ν' ἀντιμετωπίσῃ ὁ συγγρ. ἀνταπεκρίθη μ' ἐπιστημονικὴν γενναιότητα. Ἀντιλαμβάνομεθα τὸν μόχθον αὐτοῦ καὶ ἀπὸ μόνῃν τὴν διάρθρωσιν τῆς ὕλης τοῦ βιβλίου:

Α' (σ. 24 - 40). Κατάστασις εἰς τὴν Σπερεὰν μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ Μεσολογγίου μέχρι τῆς ἐκστρατείας τοῦ Καραϊσκάκη ('Απρίλιος - Σεπτέμβριος 1826).

Β' (σ. 41 - 60). Ἐκστρατεία τοῦ Καραϊσκάκη καὶ ἀποτελέσματα αὐτῆς εἰς τὴν Δ. Σπερεὰν Ἑλλάδα ('Οκτώβριος 1826 - Αὐγούστος 1827).

Γ' (σ. 61 - 80). Σχέδια καὶ ἐνέργειαι πρὸς ἀναζωπύρησιν τοῦ πολέμου εἰς Σπερεὰν Ἑλλάδα ('Απρίλιος 1826 - Νοέμβριος 1827).

Δ' (σ. 81 - 143). Ἐκστρατεία τοῦ Τσώρτς εἰς Δ. Σπερεὰν καὶ ὀριστικὴ ἀπελευθέρωσις αὐτῆς μετὰ τὰ γεγονότα Νοεμβρίου 1827 μέχρι Σεπτεμβρίου 1829.

Ε' (144 - 178). Ἀνεξαρτησία τῆς Ἑλλάδος καὶ γεγονότα τῆς Δ. Σπερεᾶς.

Εἰς τὸ Παράρτημα ἐκδίδονται 17 κατ' ἐκλογὴν ἀνέκδοτα ἔγγραφα, χρησιμοποιοθέντα κατὰ τὴν σύνθεσιν τῆς ἐργασίας. Ἔπεται πίναξ ὅλων τῶν χρησιμοποιοθηέντων ἐγγράφων, τῶν κυρίων ὀνομάτων καὶ λέξεων καὶ résumé τῆς μελέτης. Ταύτης προτάσσεται Εἰσαγωγή καὶ Βιβλιογραφία μεθοδικῶς κατατεταγμένη.

*

Ὅρθῶς ὁ συγγρ. ἀρχίζει ἀπὸ τὸ μέγα ὀρόσημον τῆς ἱστορίας τῆς Ἐπαναστάσεως, τὴν πτῶσιν τοῦ Μεσολογγίου, συγκεκριμένως μάλιστα ἀπὸ τὴν ἐπομένῃν τῆς συμφορᾶς, ὅποτε διὰ τὸ ἀγωνιζόμενον ἔθνος ὡγκοῦτο τεράστιον πρόβλημα, τὸ μέλλον τῆς Ἐπαναστάσεως. Συστηματικῶς πορευόμενος ὁ συγγρ. παρακολουθεῖ τὰς ἀπεγνωσμένας προσπάθειαις τῆς ἐκ τῆς Γ' Ἐθν. Συνελεύσεως τῆς Ἐπιδαύρου προελθούσης Διοικήσεως, νὰ μὴ σβῆσῃ ἡ Ἐπανάστασις εἰς τὴν Σπερεὰν, νὰ ἐξυρεθοῦν χρήματα, νὰ τονωθῇ τὸ φρόνημα τοῦ λαοῦ καὶ γενικῶς νὰ ἀντλήσῃ τὸ ἔθνος ἀπὸ τὴν ἀνάμνησιν τῆς ἐποποιίας δυνάμεις ἐκ τῶν ἔνδον. Αἱ ὑπάρχουσαι δυνατότητες συνεχίσεως τοῦ Ἀγῶνος εἰς τὴν Σπερεὰν προσέκρουσαν εἰς τὴν ἀπροθυμίαν ἐκτελέσεως τῶν διαταγῶν σκιώδους Κυβερνήσεως καὶ εἰς τὴν ἔλλειψιν χρημάτων. Ὁ συγγρ. καταλήγει εἰς τὰς διαπιστώσεις αὐτάς, προσθέτων καὶ ἄλλας αἰτίας τῆς κακοδαιμονίας, τὴν ἀπογοήτευσιν τῶν λειψάνων τῆς ἥρωικῆς φρουρᾶς, τὴν ἄνευ κανενὸς συντονισμοῦ κινήτοποίησιν τῶν μικρομάδων καὶ, τὸ χειρότερον ὅλων, τὰ προσκυνοχάρτια. «Ὁ πανικός, ἡ πείνα καὶ ἡ ντροπὴ τῆς ὑποταγῆς — ἐπάγε-

ται εις τὸ τέλος τοῦ Α' κεφαλαίου — πάγωσαν τὶς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων καὶ τὶς νέκρωσαν, στὸ βάθος ὅμως κρυβόταν μιὰ σπίθα, ποὺ θὰ ξαναγινόταν φωτιά, ὅταν ὁ Καραϊσκάκης θὰ ξαναγύριζε στὴ Ρούμελη» (σ. 40). Ὁ Καραϊσκάκης εὐρίσκετο εἰς Ναύπλιον μὲ 800 πιστοὺς καὶ ἀναζητοῦσε τὸν Κολοκοτρώνην.

Ἡ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν εἶχεν ἀπομείνει ἡ μόνη ἐστία ἀντιστάσεως καὶ κατ' αὐτῆς ἐλεύθερος ἀπὸ ἄλλας ἀπασχολήσεις ὁ Κιουταχλὺς ἦλθε πάνοπλος πολιορκητής. Ὁ Καραϊσκάκης ἐμφανίζεται ὡς σωτὴρ ἄγγελος. Τὸ πολεμικόν του σχέδιον ἦτο κομμένον εἰς τὰ μέτρα τῆς περιστάσεως. Ἡ προτέρα πολιτεία τοῦ ἀνδρός θὰ λησμονηθῆ. Τὸ Β' κεφάλαιον τῆς διατριβῆς ἀναφέρεται εἰς τὴν διαμορφουμένην εἰς Στερεὰν κατάστασιν μὲ τὴν ἀνάδειξιν τοῦ Καραϊσκάκη ὡς γενικοῦ ἀρχηγοῦ, εἰς τὴν συνετεία τῶν ἐνεργειῶν του μεταβολὴν ἐπὶ τὸ εὐνοϊκώτερον τῶν συνθηκῶν, εἰς τὴν νέαν μεταβολὴν μετὰ τὴν πτώσιν τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τὴν ἀνατροπὴν τῶν ἐκ τοῦ σχεδίου ὠφελειῶν. Τὰ γεγονότα μέχρι τῆς καταστροφῆς τοῦ Φαλήρου εἶναι γνωστά. Ἐσημειώθησαν μὲν ἐπιτυχία ἀλλ' αἱ ἐστία διαλύονται ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλην, αἱ ἐκασταχοῦ φρουραὶ ἐγκαταλείπουν τὰς θέσεις των καί, ἀφοῦ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀρχηγοῦ οἱ ὄπλαρχηγοὶ τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Κεντρικῆς Στερεᾶς διαπραγματεύονται μὲ τοὺς Τούρκους, ἡ ὑποταγὴ τοῦ αἵματοβαμμένου διαμερίσματος θεωρεῖται ἀναπόφευκτος. Νέον προσκύνημα, νέα κατεδάφισις τοῦ ἐπαναστατικοῦ φρονήματος. Λυτὰ ὅλα γίνονται σαφῆ ἐδῶ διὰ συντόμου ἀφηγήσεως.

Μὲ ἀσφαλῆ βάσιν ὅτι, παρὰ τὰ βαρέα πλήγματα τοῦ Μεσολογγίου καὶ Φαλήρου ἡ Στερεὰ ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσίν της, εἰς τὸ Γ' κεφάλαιον ἐξετάζει ὁ συγγρ. τὰς κρατούσας ἀπὸ τῆς Ἐξόδου μέχρι τῆς ἀποβιβάσεως τοῦ ἀρχιστρατήγου Τσώρτς εἰς τὴν Δ. Στερεὰν (Ἀπρίλιος 1826 - Νοέμβριος 1827) ιδέας καὶ τὰ συγκεκριμένα σχέδια πολέμου. Δι' αὐτῶν ἐκφράζονται αἱ ἀντιδράσεις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὰς δυσκόλους ἐκείνας στιγμὰς καὶ διαφωτίζονται φάσεις κρίσιμοι τοῦ ἱεροῦ Ἀγῶνος. Τὰ σχέδια συνίσταντο α) εἰς αἰφνιδίαν κατάληψιν τοῦ Μεσολογγίου, β) εἰς ἀπόβασιν εἰς Δραγαμέστον μὲ συνεργασίαν γαλλικῶν φιλελληνικῶν κύκλων (σχέδιον Κωλέττη), γ) εἰς σύγχρονον ἐπίθεσιν τῶν Πελοποννησίων κατὰ τοῦ Ἰμβραχίμ καὶ τῶν Στερεοελλαδιτῶν εἰς διάφορα σημεῖα καὶ δ) εἰς ἐμφάνισιν τοῦ στόλου εἰς τὸν κόλπον τῆς Ναυπάκτου καὶ δρᾶσιν εἰς Δ. Ἑλλάδα (σπουδαῖον σχέδιον Κολοκοτρώνη). Ὁ συγγρ. κρίνει τὴν κατάστασιν καί, μὲ γνῶσιν τῆς γεωγραφικῆς πραγματικότητος τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, συζητεῖ τὰς δυνατότητας στρατιωτικῆς δράσεως. Ἀλλὰ συζητεῖ καὶ τὴν κρατοῦσαν πραγματικότητα ὑπὸ τὴν πρωτοβουλίαν καὶ τὰ σχέδια τοῦ Τσώρτς, καθὼς καὶ τὰς ἐπιτυχεῖς κατὰ τὸ πλεῖ-

στον ναυτικούς επιχειρήσεις εις τὴν Δ. Στερεάν μέχρι τῆς ναυμαχίας τοῦ Ναυαρίνου (κατόρθωμα τοῦ Ἄστιγγος εἰς τὴν Ἰτέαν) καὶ μετ' αὐτήν.

Τὸ Δ' κεφάλαιον (σ. 81 κέ.) παρακολουθεῖ τὰς μέχρις ἀπελευθερώσεως τῆς Στερεᾶς τρεῖς διαδοχικὰς φάσεις τῆς ἐκστρατείας τῶν ἐλληνικῶν δυνάμεων. Τούτων ἡ πρώτη ἀπὸ Νοεμβρίου 1827 μέχρι Μαΐου 1828 ἔγκειται εἰς μικρὰς ἐπιχειρήσεις πλησίον τῶν παραλίων καὶ εἰς τὴν ἄνευ ἀποτελέσματος προσπάθειαν καταλήψεως τοῦ Αἰτωλικοῦ ἢ τοῦ Ἀνατολικοῦ μὲ σύμπραξιν τοῦ στόλου (σχέδιον Τσώρτς). Εὐτυχῆς ὑπῆρξεν ἡ ἐπιχείρησις περὶ τῆς λιμνοθαλάσσης τοῦ Μεσολογγίου, μὲ κατάληψιν τοῦ Βασιλαδίου καὶ προσωρινὴν ἀποκοπὴν τοῦ ἀνεφοδιασμοῦ τοῦ Μεσολογγίου ἀπὸ τὸν Καρβασαράν καὶ τὴν Ἡπειρον. Τὸ Μεσολόγι ἐπολιορκεῖτο, ὅπως ἦτο καὶ τοῦ Καποδίστρια ἐπιθυμία, ἀλλὰ δὲν ἔπεσε διὰ πολλοὺς λόγους (τρχυματισμὸς καὶ θάνατος τοῦ Ἄστιγγος, λιποταξία Πελοποννησίων, ἀπειθαρχία, στερήσεις). Κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν τῶν ἐπιχειρήσεων, ἀπὸ Ἰουνίου 1828 μέχρις Ἰανουαρίου 1829, γίνονται περισσότερον ἐπιθετικοὶ οἱ Ἕλληνας, μὲ τάσιν προωθήσεώς των μέχρις Ἀμβρακικοῦ. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Δ. Στερεᾶς (Βλοχό, Ἀπόκουρο, Ἄγραφα) προωθοῦνται αἱ ἐλληνικαὶ δυνάμεις μὲ προσπάθειαν νὰ καταλάβουν τὸ Μακρυνόρος, μὲ σκοπὸν ν' ἀναγκασθοῦν εἰς παράδοσιν αἱ φρουραὶ λόγῳ διακοπῆς τοῦ ἀνεφοδιασμοῦ. Ἡ ἔκρηξις νέου ρωσοτουρκικοῦ πολέμου εἶναι εὐνοϊκὸς παράγων διὰ τὰς ἐλληνικὰς ἐπιχειρήσεις καὶ διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ σχεδίου Τσώρτς καὶ τῶν λοιπῶν φιλελλήνων. Πρὸ τῶν ἐπιχειρήσεων ἐπισκέπτεται τὴν περιοχὴν ὁ κυβερνήτης Καποδίστριας καὶ ζητεῖ τὴν διεξαγωγὴν αὐτῶν μὲ τὴν συνεργασίαν τοῦ Maison.

Παραλλήλως πραγματοποιεῖται ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ἰζαβέλλα πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς κεντρικῆς Στερεᾶς καὶ ἐκδιώξιν τῶν ἐγκατεσπαρμένων 10.000 Τουρκαλβανῶν. Ὁ Ἰζαβέλλας τὸν Νοέμβριον 1828 ἐπροχώρησεν εἰς Ἄγραφα. Παρεδόθη κατόπιν συνθήκης ἡ τουρκικὴ φρουρὰ τῶν Σαλώνων. Ἡ Βόνιτσα εἶναι ἡ πρώτη πόλις ποὺ κατέλαβεν ὁ Τσώρτς (15 Δεκ. 1828) διὰ συνδυασμένων κινήσεων ἀπὸ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης. Ἐνῶ ὁ Κιουταχῆς μὲ διαφόρους δικαιολογίας ἀπρακτεῖ εἰς Ἰωάννινα, ἐμποδίζει τοὺς Ἀλβανοὺς νὰ ἐκτελέσουν τὰς ἀπειλάς των περὶ χωριστῆς δράσεως τριῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων. Ἀλλ' εἰς ἐπίκαιρα σημεῖα τῆς ἀμφισβητουμένης περιοχῆς ὑπάρχουν οἱ τουρκοπροσκυνημένοι, ποὺ γίνονται ἐμπόδιον εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῶν ἐλληνικῶν σχεδίων, ἐρχόμενοι εἰς συνεννόησιν μυστικὰ μὲ τοὺς Τούρκους διὰ σκοποὺς ἰδιοτελεῖς. Ὁ Τσώρτς πολιορκεῖ τὸ φρούριον τῆς Βόνιτσας ἀπὸ θαλάσσης ἐνισχυόμενος ἀπὸ τὸν στολίσκον. Εἰς τὸ τέλος τοῦ 1828 κατορθώνει νὰ ὀλοκληρωθῇ ἡ κατοχὴ τοῦ Ἀμβρακικοῦ ἀπὸ τὰς ἐλληνικὰς δυνάμεις

και να σχεδιάζεται ή τελική έξορμησις προς Καρβασαράν και τὰς ἡπειρωτικὰς ἀκτὰς. Τὰς στρατιωτικὰς ἐνεργείας ὁ συγγρ. παρακολουθεῖ ἀπὸ ἀρχαιακὰς κυρίως πηγὰς. Τὰς μέχρι τοῦδε ἐπιτυχίας χρησιμοποιοεῖ ὁ Καποδίστριας, διὰ νὰ πείσῃ τοὺς συμμάχους, ποὺ διασκέπτονται περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος και ποὺ διακόπτοντες τὴν συνδιάσκεψιν ἐπισκέπτονται τὴν Ἑλλάδα πρὸς ἐπιτόπιον μελέτην τῶν προβλημάτων. Ἡ συνδιάσκεψις τοῦ Πόρου και αἱ μεγάλαι προσπάθειαι τοῦ Κυβερνήτου εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ προταθῆ (ὑπόμνημα 12 Δεκ. 1828) ἡ χάραξις ὀροθετικῆς γραμμῆς Βόλου - Ἄρτης. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εὐρίσκονται τὰ πολιτικὰ προβλήματα τῆς ἐκστρατείας και τῶν ἀγῶνων τοῦ Ἐσῶρτς εἰς τὴν Δ. Στερεὰν Ἑλλάδα.

Ἡ τρίτη φάσις, ἐπέκεινα τοῦ Ἰανουαρίου 1829, εἶναι ἡ τελευταία τῶν ἐπιχειρήσεων. Κύρια γεγονότα περιέχει τὸν διορισμὸν τοῦ Αὐγουστίνου Καποδίστρια ὡς πληρεξουσίου τοποτηρητοῦ τῆς Στερεᾶς, τὴν συνέχισιν τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Ἐσῶρτς εἰς τὸν Ἀμβρακικὸν και τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ναυπάκτου, τοῦ Μεσολογγίου και τοῦ Ἀνατολικοῦ. Ἡ πλέον εὐτυχῆς φάσις. Ὁ Αὐγουστῖνος διευθύνει τὰ πολιτικὰ και στρατιωτικὰ πράγματα, ἐκτελεῖ ἐντολὰς τοῦ Κυβερνήτου, ἀλλ' ἔρχεται εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὸν Ὑψηλάντην και ἄλλους ἀξιωματικούς. Ὁ συγγρ. ὀρθῶς παρατηρεῖ (σ. 128) ὅτι «για πρώτη φορά κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Ἀγῶνα παρατηροῦνταν μιὰ τέτοια συγκέντρωσις πολυἀριθμῶν και ἐκλεκτῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων και ἡ δόξα ποὺ θ' ἀπεκόμιζεν ὁ Αὐγουστῖνος ἀπ' τὴν ἐπιχείρησιν αὐτὴ φαινόταν ἐκ τῶν προτέρων ἐξασφαλισμένη».

Εἰς τὸ Ε' Κεφάλαιον τῆς μελέτης ὁ συγγρ. ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος και βεβαίως τῆς Δ. Στερεᾶς. Ἡ Ἀκαρνανία και μέρος τῆς Αἰτωλίας ἀπεκλείοντο ἀπὸ τὸ ἀρτισύστατον ἐλληνικὸν κράτος. Ἡ ἀδικη αὐτὴ ἀπόφασις τῶν Δυνάμεων ἐφαίνετο ὀριστική. Ἡ πικρία και αἱ διαμαρτυρίαι τῶν Ἑλλήνων δὲν ἐστρέφοντο μόνον κατὰ τῶν λεγομένων προστατίδων δυνάμεων ἀλλὰ και κατ' αὐτοῦ τοῦ Καποδίστρια. Εἰς τὰς ἐνδιαφερομένας περιοχὰς ἐδημιουργήθη πνεῦμα ἀντικαποδιστριακόν. Εἰς τοῦτο ἐπαρκῶς συνετέλεσε και ὁ τέως ἀρχιστράτηγος Ἐσῶρτς. Ὁ συγγρ. δὲν ἀναλαμβάνει τὴν δικηγορικὴν ὑπεράσπισιν τοῦ Κυβερνήτου. Ἐξιστορῶν ὁμως τὰ λαβόντα χώραν εἶναι τίμιος ἀπέναντι τιμίῳν πράξεων. Παρὰ τοῦτο, ἐν μέρει ἀπονέμει δικαιοσύνην εἰς τὸν Καποδίστριαν, ἐνῶ παρέχει ἐπαρκῆ στοιχεῖα περὶ τῆς εἰς Δ. Στερεὰν πολιτείας αὐτοῦ, διὰ τὴν ὀργάνωσιν τοῦ Κράτους, τὴν ἐξασφάλισιν τῆς γαλήνης τῶν πολιτῶν και διὰ τὴν βελτίωσιν τῶν μεθόδων καλλιέργειας πρὸς ἀπόδοσιν τῆς παραγωγῆς. Ὁ Ἀναγνώστης Κονδάρης, ὁ Κ. Μεταξᾶς και πρὸ πάντων ὁ Κ. Ράδος, πρόσωπα ἐγνωσμένης τιμιότητος, φορεῖς τοῦ κα-

ποδιστριακοῦ πνεύματος, ὑπῆρξαν οἱ πολιτικοὶ πρόδρομοι τῆς Δ. Στερεᾶς, πρὶν ἀκόμη ἀποτελέσει αὕτη ἐπισημῶς τμήμα τοῦ ἐλευθέρου κράτους. Ὁ συγγρ. ἀναγνωρίζει εἰς τὸν Κ. Ράδον συνεχεῖς προσπάθειάς πρὸς παγίωσιν τῆς εἰρήνης, συγχρόνως ὅμως ὁμιλεῖ (σ. 158) περὶ ἀστυνομικῶν μέτρων καὶ ἀστυνομικοῦ καθεστώτος, χωρὶς νὰ ἐπιχειρήσῃ νὰ δώσῃ ἐρμηνείαν εἰς τὸ φαινόμενον.

Βεβαίως ὁ ἀναγνώστης, ἐξ ὅσων στοιχείων τοῦ παρέχει ὁ συγγρ., σιωπηρῶς ἐπιδοκιμάζει τὰς ἐνεργείας τοῦ Καποδίστρια καὶ τῶν συνεργατῶν του. Ἀλλὰ καὶ αἰφνιδιάζεται διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν. Ἡ δὲ περαιτέρω ἐκθεσις τῶν γεγονότων δικαιώνει τὴν καποδιστριακὴν μέθοδον διοικήσεως. Διότι ἔχει διαμορφωθῆ μία ἀβεβαία καὶ ἀσταθῆς κατάστασις εἰς τὴν Δ. Στερεάν, ὅπως καὶ πέραν αὐτῆς εἰς Ἡπειρον καὶ Θεσσαλίαν, ἕνεκα τῆς δράσεως τῶν Ἀλβανῶν ἀτάκτων. Εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Ἀγράφων ἐπεκράτει σύγχυσις, συνέπεια τῶν περὶ ἐπικρατήσεως ἐρίδων τῶν ἀρματολῶν. Ἀπὸ τὰς ἐνεργείας τοῦ Κιουταχῆ δὲν μένει ἀνεπηρέαστος ἡ ἑλληνικὴ κοινωνικὴ ζωὴ (μετακινήσεις πληθυσμῶν κλπ.). Ὁ Καποδίστριας δὲν ἔκρινεν ὅτι συμφέρον εἶχε τὸ δημιουργούμενον κράτος νὰ ἀναμειχθῆ εἰς παρακινδυνευμένας ἐπιχειρήσεις συνεργασίας μετὰ ἀρματολοῦς ἀμφιβόλου ποιότητος. Δι' ὃ ἤρνήθη νὰ ἐγκρίνῃ τὴν χορήγησιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους πρὸς αὐτούς. Ὁ συγγρ. μετὰ σαφήνειαν καὶ ἱστορικὸν θάρρος ἐκθέτει (σ. 161 κέ.) τὰ διαδραματιζόμενα ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Δ. Στερεᾶς. Ἐπίσης ἐξιστορεῖ τὰς κυβερνητικὰς προσπάθειάς καὶ τὰς ἐγκρίνει ἐμμέσως, σχεδὸν τὰς ἐπαινεῖ.

Τὸ τελευταῖον κεφάλαιον τοῦ μελετήματος συνεχίζεται μετὰ τὴν ἐκθεσιν τῶν διπλωματικῶν ἐνεργειῶν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν διὰ τὴν ἐπαναφορὰν τῶν συνόρων εἰς τὴν μεθοριακὴν γραμμὴν τῆς πράξεως τῆς 10/22 Μαρτίου 1829. Ἡ γριφώδης σιωπὴ τῶν πηγῶν διὰ τὰς ἐνεργείας τοῦ Κυβερνήτου δὲν πρέπει νὰ μᾶς παραπλανᾷ διὰ τὴν σαφῆ θέσιν αὐτοῦ εἰς τὸ ζήτημα κατὰ τὸ ἐφεξῆς διάστημα τῶν διαπραγματεύσεων. Ὁ Καποδίστριας ἦτο διπλωμάτης ἔμπειρος. Κατείχετο ἀπὸ τὴν πεποίθησιν ὅτι τὸ ἑλληνικὸν δικαιοτάτον αἶτημα μόνον διὰ τῆς διπλωματικῆς ὁδοῦ ἦτο δυνατόν νὰ λυθῆ. Εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς αὐτὰς ὤφειλε νὰ δώσῃ τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι αὐτὸς ἐκινεῖτο πρὸς ἐκκένωσιν τῆς Αἰτωλοακαρνανίας. Ὑπόθεσις βαρεῖα καὶ λυπηρά. Δὲν εἶναι δικαία ἡ κατηγορία τῆς ἀντιπολιτευομένης τὸν Κυβερνήτην μερίδος, ὅτι διὰ τὸν περιορισμὸν τῆς ἐδαφικῆς ἐκτάσεως τοῦ κράτους του οὗτος εἰς οὐδεμίαν διαμαρτυρίαν προέβη (σ. 170). Ἡ παρουσία του ἀποτελοῦσεν ἐγγύησιν τῆς βραδείας ἀλλὰ σταθερᾶς ὀργανώσεως τοῦ νεαροῦ κράτους. Δι' ὃ χαώδης κατάστασις ἠκολούθησε μετὰ τὴν δολοφονίαν αὐτοῦ.

Ὁ συγγρ. κατακλείει τὴν ἀφήγησίν του μετὰ τὴν χάραξιν τῶν συνόρων

ὑπὸ ἐπιτροπῆς ἀντιπροσώπων τῶν Δυνάμεων. Τὰ σύνορα ταῦτα διετηρήθησαν ἐπὶ μισὸν αἰῶνα. Ἐπειδὴ ἡ σύμβασις ἔχει ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸ θέμα τῆς παρούσης διατριβῆς καὶ εἶναι ἀπρόσιτος πρὸς τὸν φιλιστορα ἀναγνώστην, καλὸν θὰ ἦτο νὰ περιλαμβάνετο αὕτη εἰς τὸ παράρτημα μαζί μὲ τὰ ἀνέκδοτα ἔγγραφα. Δὲν ἔχομεν παρὰ ἐπαίνους διὰ τὸ συστηματικὸν τοῦτο μελέτημα. Ὁ νέος διδάκτωρ, ἀκολουθῶν τὸ σύστημα τοῦ πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου του Ἄπ. Ε. Βακαλοπούλου, προσέφερον εἰς τὴν ἄλλως πλουσίαν βιβλιογραφίαν τῆς Ἑλλην. Ἐπαναστάσεως πέτρον ὀγκώδη. Εἰς τὴν γνῶσιν τῶν πηγῶν καὶ τὴν καλὴν των χρῆσιν, εἰς τὴν ἀγάπην καὶ τὸν ἐνθουσιασμόν τοῦ συγγρ. καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν του εὐσυνειδησίαν, θὰ προσθέσωμεν χαρακτηριστικὸν προσὸν αὐτοῦ, ὅτι γνωρίζει καλὰ τὴν περιγραφομένην γεωγραφικὴν περιοχὴν. Διὰ τοῦτο ἡ ἐξιστόρησις εἶναι ἔτι πληρεστέρα. Ὁ δὲ παρατιθέμενος ἐν τέλει χάρτης πολὺ βοηθεῖ εἰς τὴν κατανόησιν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἐντὸς τοῦ χώρου ποὺ διεδραματίσθησαν.

ΤΑΣΟΣ Α. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

P. Hr. Ili evski, Ablativot, instrumentalot i lokativot vo najstarite grčki tekstovi (= Ἡ ἀφαιρετικὴ, ἡ ὀργανικὴ καὶ ἡ τοπικὴ στὰ παλαιότατα ἑλληνικὰ κείμενα). Živa Antika, Skopje 1961. Σελ. 147.

Πρόκειται γιὰ μιὰ μελέτη κάπως παλιά, ποὺ ὑποβλήθηκε καὶ ὑποστηρίχθηκε ὡς διδαστορικὴ διατριβὴ τὸ 1960 στὸ Πανεπιστήμιο τῶν Σκοπίων ἀπὸ τὸ συγγραφέα τῆς Π. Χ. Ἰλιέφσκι. Τυπώθηκε ὡς μονογραφία (ἰδιαίτερη ἔκδοσις) τοῦ περιοδικοῦ Živa Antika (Ζωντανὴ Ἀρχαιότητα) τῶν Σκοπίων τὸ 1961. Γραμμὴν ἐστὶν ἐντὸς τῆς δημοκρατίας τῶν Σκοπίων, διαιρεῖται ἐντὸς ἐξῆς μέρη:

Πρόλογος — ὅπου τίθεται σὰν θέμα μελέτης τὸ πρόβλημα τῶν τοπικῶν πτώσεων καὶ ἀναφέρονται οἱ δυσκολίες του (συλλαβικὸ ἀλφάβητο, ἀρχαῖοι τύποι). Ὁ συγγραφέας, ποὺ ἐργάστηκε ἕνα χρόνον στὸ Καίμπριτζ καὶ ἕνα μῆνα ἐντὸς τῆς Ἀθήνας, εὐχαριστεῖ τοὺς καθηγητὲς Petruševski, Chadwick, Allen, Georgiev, Καροῦζο.

Συντομογραφίες — βιβλιογραφικὲς καὶ ἄλλες.

Εἰσαγωγή: 1. Ἡ θέση τῶν τοπικῶν πτώσεων στὸ πτωτικὸ σύστημα τῆς Ἰνδοευρωπαϊκῆς. 2. Ἡ αἰτία συγκρητισμοῦ των. 3. Ἡ θέση των ἐντὸς ἑλληνικῶν. 4. Τὰ παλαιότατα ἑλληνικὰ κείμενα καὶ τὰ κρητομυκηναϊκά. 5. Τὸ πρόβλημα τοῦ πτωτικοῦ συστήματος, οἱ τοπικὲς πτώσεις ἐντὸς μυκηναϊκῶν ἑλληνικῶν.

Ἡ τοπικὴ ἐντὸς κρητομυκηναϊκῶν κείμενα: 6. Κατάλοιπα τοπικῆς ἐντὸς ἑλληνικῶν ἱστορικῶν ἐπιπέδων. 7. Τύποι τῆς τοπικῆς (ἐν.)

στά μυκηναϊκά ελληνικά. 8. Τοπική - δοτική πληθυντικού στίς έλλ. διαλέκτους και στά κρητομυκηναϊκά. 9. Συντακτική χρήση τῆς τοπικῆς. 10. Ἡ δοτική με τίς προθέσεις *ἐπί*, *παρά* κ.ά. 11. Τὸ ἐπιρρηματικὸ ἐπίθημα - *θι*. Ἡ κατάληξη - *φι* δὲν ἔχει τοπικὴ σημασία στά κρητομυκηναϊκά (ἢ ἀρχικά ὀργανικὴ - *φι* δὲν εἶχε ἀναλάβει στά κρητομυκ. τὸ ρόλο τῆς τοπικῆς, γιατί ἡ - *θι* δὲν εἶχε ἐμφανιστῆ ἀκόμη στά κρητομυκ. και ἡ ὀργανικὴ πληθυντικοῦ τῶν θεμάτων - *ο*- σὲ - *οἰς* διαφέρει ἀπὸ τὴν τοπ. (δοτ.) σὲ - *οἰη* (<- *οἰσι* (*ο-ι*)).

Ἡ ὀργανικὴ στά κρητομυκηναϊκά κείμενα: 12. Κατάλοιπα ὀργανικῆς στά ελληνικά. 13. Ἡ κατάληξη - *φι* στά κρητομυκ. (λεπτομέρειες). 14. Ποιοῦ ἀριθμοῦ εἶναι ἡ - *φι*. 15. Ἡ - *φι* με προθέσεις. 16. Ὅργανικὴ χρήση τῆς - *φι*. 17. Τύποι τῆς ὀργανικῆς στίς πινακίδες Κνωσοῦ. 18. Τύποι τῆς ὀργανικῆς στῆ σειρά PY Ta. 19. Τύποι τῆς ὀργανικῆς στά ἀριθμητικὰ κ.ά. (στά κρητομυκ. διατηροῦνταν ἡ ἀρχικὴ ὀργανικὴ ὅλων τῶν θεμάτων και ἀριθμῶν. Στὸν πληθυντικὸ γιὰ τὰ ο-θέματα ἦταν - *οἰς* και γιὰ τίς κλίσεις Α', Γ' ἦταν - *ρι*, ὅπως ἴσως και γιὰ τὸν δυϊκὸ ὅλων τῶν κλίσεων. Ἀπὸ τὴ διάκριση τῆς ὀργανικῆς και τῆς τοπικῆς (*ο-ι*) στὸν πληθυντικὸ τῶν ο-θεμάτων, φαίνεται πιθανὸ νὰ ἦταν ἡ ὀργανικὴ κατάληξη στὸν ἐνικὸ ἔχει - *οἰ* ἀλλὰ - *οἰ* (- *οἰ* γιὰ τὰ α-θέματα και - *οἰ* γιὰ τὰ συμφωνικά).

Ἡ ἀφαιρετικὴ στά παλαιότατα ελληνικά κείμενα:

Α. Ἀπολιθωμένοι τύποι τῆς ἀφαιρετικῆς στά ελληνικά: 20. Τύποι ἀφαιρετικῆς σὲ - *ο* (<*ο*(*d*)). 21. Ἐπιρρηματικοὶ τύποι με διπλὴ κατάληξη - *ω* και - *ως*. 22. Ἀντωνυμικοὶ τύποι τοῦ τύπου «ἀλλοδαπός». 23. Γενικὴ ἀφαιρετικὴ στὸ πρῶτο μέλος συνθέτων. 24. Ἀντικατάσταση τῆς ἀφαιρετικῆς ἀπὸ τὴ γενικὴ. 25. Ἀντικατάσταση τῆς ἀφαιρ. ἀπὸ τὴν ὀργαν. - *φι*. 26. Ἀντικατάσταση τῆς ἀφαιρ. ἀπὸ τύπους τῆς ὀργανικῆς ἐνικοῦ (ἐπὲ *Φέργω*). 27. Ἐπιρρηματικοὶ ἀφαιρετικοὶ τύποι σὲ - *τος*. 28. Ἐπιρρηματικὸ ἀφαιρετ. ἐπίθημα - *θεν* (οἱ καταλήξεις τῶν συμφωνικῶν θεμάτων - *ος*, - *ες*, - *ς* ἦταν ἀρχικά τῆς ἀφαιρετικῆς και ἀργότερα τῆς γενικῆς, ὅπως ἀκριβῶς και στά ο-θέματα δὲν ὑπῆρχε ἀρχικά ἰδιαιτερός τύπος γιὰ τὴ γενικὴ, πού ἐκφραζόταν με ἐπίθετα ἢ ἀφαιρετικὴ. Ἡ γενικὴ και ἡ ὀργανικὴ ἀντικαθιστοῦν ἀργότερα μαζί με τὰ ἐπιρρηματικὰ ἐπιθήματα - *τος*, - *θεν* τὴν ἀφαιρετικὴ).

Β. Πῶς ἐκφραζόταν ἡ ἀφαιρετικὴ πτωτικὴ σχέση στά κρητομυκ. 29. Τὸ ἐπίθημα - *θεν* στά κρητομ. 30. Τύποι σὲ - *τος* στά κρητομ. 31. Κατάληξη - *φι* στά κρητομ. 32. - *φι* σὲ ρόλο ἀφαιρετικῆς. 33. *Ku-te-re-ri* (*An 607,2*). 34. *ro-ra-ri* (*An 1*). 35. *pa-ki-ja-ri*, *e-ra-te-re-wa-ri* (*Jn 829*). 36. Τὰ ἄλλα τοπωνύμια σὲ - *ρι*. 37. Ἀναγνώριση και πτωτικὲς σχέσεις στά κρητομ. τοπωνύμια. 38. Πτωτικὲς καταλήξεις τῶν το-

πωνυμίων. 40. Ἐθνικά. 41. Πίνακας τῶν τοπωνυμίων κατὰ πτώσεις. 42. Τύποι ἀφαιρετικῆς ἀνθρωπωνυμίων χωρὶς πρόθεση. 43. Προθέσεις με ἀφαιρετικὴ στὰ κρητομ. 44. Γενικὴ σὲ -*ō* ἢ ἀρχαία ἀφαιρετικὴ στὰ ὀνόματα μηνῶν.

Συμπέρασμα: συγκεφαλαιώνοντας ὁ συγγρ. ὑποστηρίζει τὰ ἑξῆς: Στὸ παλαιότατο στάδιο τῆς Ἰνδοευρωπαϊκῆς δὲν ὑπῆρχε κλίση, ποὺ ἀναπτύχθηκε σχετικὰ ἀργὰ καὶ βαθμιαῖα, μέχρις ὅτου δημιουργήθηκαν οἱ μόνιμες πτωτικὲς σχέσεις με ξεχωριστοὺς ἐξωτερικοὺς τύπους. Οἱ τύποι αὐτοὶ με τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τους πέρασαν ἀπὸ συνεχεῖς καὶ ποικίλες ἀλλαγές, ἀλλά, μιὰ καὶ θεωρήθηκαν ἀναγκαῖες οἱ πτωτικὲς λειτουργίες, πάντα βρισκόνταν ἐξωτερικοὶ τύποι γιὰ τὴν ἔκφρασή τους. Στὰ διαδοχικὰ στάδια τῆς γλώσσας ἡ ἔκφραση παρουσιάζει διαφορές, γι' αὐτὸ τὰ κείμενα μιᾶς ἐποχῆς δὲν μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν με τοὺς κανόνες μιᾶς ἄλλης. Ἔτσι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξηγήσουμε τὰ κρητομυκηναϊκὰ σὰν νὰ ἦταν τὸ σύστημά τους ὅμοιο με τὰ κλασσικὰ ἑλληνικὰ (900-800 χρόνια ὑστερώτερα, ὅταν ἡ ἀφαιρετικὴ σὰν πτώση εἶχε χαθῆ).

Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι στὰ κρητομυκηναϊκὰ ὑπάρχουν κείμενα, ὅπου ἡ σημασία τῆς ἀφαιρετικῆς εἶναι τελείως καθαρὴ. Πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ ἀφαιρετικὴ σχέση δηλωνόταν ἀπὸ ἕναν ξεχωριστὸ τύπο, ἀφοῦ 1) τὸ ἐπιρρηματικὸ ἐπίθημα -*θεν* δὲν εἶχε ἐξαπλωθῆ, 2) οἱ προθέσεις ἐκ (*ἐκ*) καὶ ἀπὸ χρησιμοποιοῦνταν μόνο σὲ ἕναν ὀρισμένο ἀριθμὸ συνθέτων σὰν προθήματα καὶ ἢ ἀπὸ μόνο σὲ ἕνα δυὸ παραδείγματα ξεχωριστά, καὶ 3) ἡ *ραγο* ἔχει ὄχι μόνο σημασία ἀφαιρετικῆς ἀλλὰ καὶ τοπικῆς. Ἡ γραφὴ δὲ μᾶς δίνει ἀκριβεῖς ἀποδείξεις γιὰ ὅλα τὰ θέματα. Οἱ ἀπολιθωμένοι τύποι τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς δείχνουν ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ περιμένουμε στὴν κρητομυκηναϊκὴ διάλεκτο ἀρχαίκοις τύπους: -*ō* (*d*) γιὰ τὰ ο-θέματα, -*ās* γιὰ τὰ α-θέματα καὶ πιθανόν -*es* γιὰ τὰ συμφωνικὰ θέματα. Ἡ ἀνάλυση ὅμως τῆς ἀρκαδοκυπριακῆς καὶ τῶν κρητομ. τύπων σὲ -*ri* με σημασία ὀργανικῆς μᾶς ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι στὰ κρητομ. συνέβη μιὰ συγχώνευση ἀφαιρετικῆς καὶ ὀργανικῆς, ὅπως στὶς ἰταλικὲς γλώσσες. Ἄν στὸν πληθυντικὸ τὸ ἐπίθημα ὀργανικῆς -*φι* εἶχε σημασία ὀργανικῆς καὶ ἀφαιρετικῆς, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι καὶ οἱ καταλήξεις τῆς ὀργανικῆς ἐνικοῦ -*ō*, -*ā*, -*ē* εἶχαν ἐπίσης σημασία ἀφαιρετικῆς, ὅπως μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῆ με τὴν ἀνάλυση τῶν κειμένων. Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν ἐξαιρεῖ τὴν πιθανότητα ὅτι στὰ κρητομ. ὑπῆρχαν περισσότερα κατάλοιπα τῆς ἀρχαίας ἀφαιρετικῆς. Οἱ συντομώτεροι τύποι -*o* στὰ ὀνόματα μηνῶν ποὺ ἐναλλάσσονται με τὴν γενικὴ σὲ -*ojo* φαίνεται νὰ παριστάνουν κατάλοιπα παλιᾶς ἀφαιρετικῆς σὲ -*ō* (*d*). Ἡ ὑπόθεση ὅτι στὰ κρητομ. ὑπῆρχε μιὰ ἀφαιρετικὴ (με τὸν τύπο τῆς ὀργανικῆς), βοηθεῖ σὲ μιὰ καλύτερη κατανόηση τῶν πινακίδων καὶ ὑποστηρί-

ζει τή θεωρία στενῆς συγγένειας ὀρισμένων ἑλληνικῶν διαλέκτων καί ἰταλικῶν γλωσσῶν (ὅπου παρατηρεῖται τὸ ἴδιο φαινόμενο).

Ἄκολουθοῦν ἐκτενῆς περίληψη στήν ἀγγλική γλώσσα καί πίνακες κρητομ. καί ἑλληνικῶν λέξεων.

Στή διατριβή του αὐτῆ ὁ Ἰλιέφσκι, πού εἶναι γνωστός καί ἀπό παλαιότερες ἐργασίες του στά κρητομυκηναϊκά, θίγει προβλήματα τῆς παλαιότατης ἱστορίας τῶν τριῶν πτώσεων, χρησιμοποιώντας τή συγκριτική γραμματική τῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν, καί δίνει μιὰ συνοπτική ἐκθεση τῶν γραμματικῶν ἐργασιῶν πάνω σ' αὐτά. Στή χρήσιμη μελέτη του διατυπώνει ἐνδιαφέρουσες ὑποθέσεις καί ἐρμηνεῖς μέ ἀξιοπρόσεχτες προσωπικές γνώμες καί ἰδέες (συγκολλητική κατάληξη στά σανσκριτικά: ἀφ.-δοτ. πληθ.-*bhuyah* (ὄργ.-*bhi*+ἀφ.-γεν.-*os*. *Constructio ad sensum* στά κρητομ.: ὄνομα μῆνῶν (ἀφαιρ.) + *meno* (γεν.)). Χρησιμοποιεῖ τίς συνηθισμένες («κλασσικές») μεταγραφές τῶν κρητομ. λέξεων, πράγμα πού δίνει τὴν ἐντύπωση τῆς βεβαιότητος, ἐκεῖ ὅπου θὰ μπορούσαν νὰ υπάρξουν περισσότερες ἐρμηνεῖς ἀπὸ μιὰ (ὅπως συμβαίνει π.χ. στά κύρια ὀνόματα καί τοπωνύμια, ὅπου ἡ βασική αὐτῆ δυσκολία τῶν κρητομ. παρουσιάζεται μέ ἰδιαίτερη βαρύτητα). Οἱ τελικοὶ πίνακες θὰ ἦταν πιὸ χρήσιμοι ἂν περιεῖχαν καί τίς καταλήξεις ἀρχ. ἑλληνικῶν καί κρητομ. λέξεων, γιὰ τίς ὁποῖες γίνεται λόγος στή μελέτη.

Μ. ΣΕΤΑΤΟΣ

Δ. Β. Βαγιακάκοβ, Σχεδιάσμα περὶ τῶν τοπωνυμικῶν καί ἀνθρωπωνυμικῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι 1833 - 1962, Ἀθ. 1964.

Τὸ Σχεδιάσμα εἶναι μιὰ βιβλιογραφία τῶν ὀνοματολογικῶν ἐρευνῶν πού ἔγιναν στήν Ἑλλάδα (κυρίως) καί ἀλλοῦ πάνω στά τοπωνύμια καί τὰ ἀνθρωπωνύμια τοῦ ἑλληνισμοῦ καί ἔχει σκοπὸ νὰ βοηθήσει ὅσους ἀσχολοῦνται ἢ σκέφτονται νὰ καταπιαστοῦν μέ ἀνάλογα θέματα. Εἶναι ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ, 66 (1962) 300 - 424, καί 67 (1963 - 4) 145-369, καί διατηρεῖ τώρα σὲ σχῆμα βιβλίου τὴν ἴδια σελίδωση, πράγμα πού φέρνει μιὰ δυσκολία στοὺς καταλόγους. Γι' αὐτὸ ὁ συγγραφέας διακρίνει μέ ἀστερίσκο τίς σελίδες τοῦ τόμου 67, πού ἔχουν τὸν ἴδιο ἀριθμό. Ἡ διάρθρωση τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

Γενικά: μερικὰ ὀνόματα ἀπὸ τοὺς πρώτους Ἑλληνας πού ἀσχολήθηκαν μέ τὴν ὀνοματολογία (Κυπριανός, Μηλιαράκης πού συνέταξε καί τὴν πρώτη ἑλλ. βιβλιογραφία, τὴν «Νεοελληνική Γεωγραφική Φιλολογία» 1889), ὀνόματα διάσημων ξένων ὀνοματολόγων σὲ ὑποσημείωση, γενικά βιβλιογραφικά ἔργα.

Α. Τοπωνύμια

Είσαγωγή: Πρώτες κρατικές φροντίδες για τὰ τοπωνύμια (Ήθων, 1843) καὶ τὴ μετονομασία τους. Ἡ σύσταση ὑστερώτερα τῆς α' Ἐπιτροπείας πρὸς μελέτην τῶν τοπωνυμίων τῆς Ἑλλάδος» (1909 με τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἀπογραφῆς τῶν κατοίκων τοῦ κράτους). Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἡπείρου, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία με τὴν τοπωνυμικὴ Ἐπιτροπεία τῆς προτείνει διάφορες μετονομασίες. Τὸ πρόβλημα τῆς μετονομασίας (οἱ Μηλιαράκης, Καμπούρογλου τὴν θεωροῦν ἐπιζήμια γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας τοῦ τόπου καὶ τῆς γλωσσικῆς ἐξέλιξης). Πρώτες προσπάθειες συλλογῆς καὶ καταγραφῆς, Ἐπετηρίδες, Ἡμερολόγια, τοπικοὶ Ὁδηγοί, χάρτες, χειρόγραφα κατὰ τόπους, Ἱστορικὸ Λεξικὸ καὶ Λαογρ. Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας, Μεσαιωνικὸ Ἀρχεῖο, ἔργα ξένων περιηγητῶν, Ἐταιρεία Κρητικῶν Ἱστορ. Μελετῶν, Ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν. Ἀνάπτυξη τοπωνυμικῶν σπουδῶν (ἔργασίες Σ. Λάμπρου, Ν. Γ. Πολίτη, Γ. Χατζιδάκι, Κ. Ἀμάντου). Δυσκολίες τοῦ ἔργου, κατάταξη, γενικὰ βοηθήματα.

Τοπωνυμικὲς μελέτες κατὰ εἶδος: 1) Προελληνικά. 2) Ἑλληνικά: α) ἀρχαῖα, β) βυζαντινὰ καὶ ξένα τοπωνύμια μεσαιων. ἐποχῆς, γ) νεοελληνικά. 3) Ξένα: α) σλαβικά (ἀπὸ 7ο αἰώνα μ.Χ., ἀνασκόπηση τοῦ σλαβικοῦ ζητήματος καὶ συμπεράσματα), β) φραγκικά (1204 - 1566), γ) ἀλβανικά (ἀπὸ 14ο αἰώνα), δ) τουρκικά (ἀπὸ 15ο αἰώνα), ε) βενετικά, ς) κουτσοβλαχικά.

Τοπωνυμικὲς μελέτες κατὰ περιφέρειες: Πελοπόννησος (γενικά, τὸ ὄνομα *Μορέας*, περιφέρειες), Στερεὰ Ἑλλάδα, Ἡπειρος, Θεσσαλία, Μακεδονία, Θράκη, Προποντίδα, Μικρὰ Ἀσία (Πόντος, Καππαδοκία, λοιπὴ Μ. Ἀσία), νησιά, Κάτω Ἰταλία.

Β. Ἀνθρωπωνύμια

Είσαγωγή: Γενικότητες γιὰ τὴν ὀνοματοθεσία: πλίστη στὴ μαγικὴ δύναμη τοῦ ὀνόματος, ἀναγκαιότητα τοῦ ὀνόματος σὰν στοιχείου προσωπικοῦ γιὰ τὴ διάκριση τῶν ἀτόμων, ἡ κοινωνικὴ ζωὴ δημιουργεῖ τὴν ἀνάγκη ἑπωνύμων, λόγοι γενέσεως τῶν κυρίων ὀνομάτων, ὑποκορισμὸς, μεταβολές, αἰτίες σχηματισμοῦ ἑπωνύμων, ἐθνικά, σχηματισμὸς νεοελληνικῶν ἑπωνύμων (ποικίλες ἀρχές, ἰδιαίτερες καταλήξεις), σημασία μελέτης ὀνομάτων.

Πηγές γιὰ ἓνα ἀνθρωπωνυμικὸ ἀρχεῖο: κείμενα ἐλληνικῆς γραμματείας, ἐπιγραφές, μολυβδόβουλα - σφραγίδες, ἔγγραφα, μητρῶα, κατάλογοι, Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος, Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, τύπος, λεξικά, πίνακες σὲ βιβλία καὶ συνδρομητῶν, χειρόγραφες συλ-

λογές ἀρχείων, Μεσαιων. Ἀρχεῖο, Ἀρχεῖο Νεοελληνικῶν Ἐπωνύμων, προφορική παράδοση.

Γενικὲς καὶ εἰδικὲς μελέτες.

Α'. Ἀνθρωπωνυμικὲς μελέτες κατὰ εἶδος: 1) Προελληνικά. 2) Ἑλληνικά: α) ἀρχαῖα, β) βυζαντινὰ (ἀπὸ 5ο - 6ο αἰῶνα), γ) νεοελληνικά (ἀπὸ 1821), δ) παρωνύμια (δημιουργία, χρήση), ε) πατρωνυμικά (ὀρισμός, καταλήξεις), ς) μητρωνυμικά (σπάνια, ἱστορ. ἀνασκόπηση, Κάρπαθος, Σάμος κ.ά.), ζ) ἀνδρωνυμικά, η) ὀνόματα δούλων, θ) χριστιανική ἐπίδραση (ὀνόματα Παναγίας, ἁγίων, πηγές, συνήθειες), ι) βυζαντινοὶ - νεοελληνικοὶ οἴκοι (γενικὲς καὶ εἰδικὲς ἐργασίες). 3) Ξένα (φραγκικά, βενετικά). 4) Ἐθνικά: I) Ἑλλάδας: α) γενικά, ὀρισμός, προέλευση, β) ἐπὶ μέρους (Ἑλλην - Γραικός - Ρωμῖός, ὀνόματα τόπου καὶ κατοίκων κατὰ καιροὺς, Ζυγιῶτες, Κρυπτοχριστιανοὶ ἀπὸ 1330: Πόντος - Κρήτη - Κύπρος, Σαρακατσάνοι, Τσάκονες). II) Ξενόγλωσσα: α) Ἀλβανοί, β) Ἀμπαδιῶτες, γ) Ἀτσίγγανοι - Τσιγγάνοι - Γύφτοι, δ) Βλάχοι - Κουτσόβλαχοι (προέλευση, θεωρίες), ε) Βούλγαροι (ἀπόπειρες ἐτυμολογίας, ἱστορία), ς) Γιουροῦκοι, ζ) Γκαγκαοῦζοι, η) Γοτθογραῖκοι, θ) Ἑβραῖοι ἀπὸ 12ο αἰῶνα, ι) Ἐζερίτες, ια) Ἰνδογερμανοί, ιβ) Μαρδαῖτες, ιγ) Μαυρορεῖτες, ιδ) Μηλιγιοί, ιε) Πομάκοι, ις) Σλάβοι - Σκλάβοι - Σκλαβησιάνοι, ιζ) Τοῦρκοι, ιη) Τουρκοκρῆτες, ιθ) Τουρκόπουλοι. 5) Ψευδώνυμα.

Β'. Ἀνθρωπωνυμικὲς μελέτες κατὰ περιφέρειες: Πελοπόννησος, Στερεά, Ἡπειρος, Θεσσαλία, Μακεδονία, Θράκη, Μ. Ἀσία, νησιὰ (Ἐπτάνησα, Κύπρος, Κρήτη, Δωδεκάνησα, Κυκλάδες, Αἰγαίου, Β. Σποράδες, Εὔβοια, ὑπόλοιπα), Κάτω Ἰταλία.

Ἀκολουθοῦν προσθετέα, βραχυγραφίες καὶ πίνακες (συγγραφέων, τοπωνυμίων, ὀνομάτων, λέξεων, πραγμάτων).

Στὰ ἐπὶ μέρους κεφάλαια ὑπάρχουν μικρὲς εἰσαγωγὲς μὲ ἱστορική ἀνασκόπηση, ὀρισμοὺς ἔννοιῶν, προβλήματα, λύσεις, συμπεράσματα καὶ προγραμματισμοὺς μελλοντικῆς ἐρευνας. Στὶς βιβλιογραφίες ποὺ ἀκολουθοῦν ἡ καταγραφή γίνεται μὲ χρονολογικὴ σειρά.

Παρατηρήσεις: Α. Γενικά: 1) Λεῖπει ἓνα βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα ποὺ νὰ συγκεντρῶνῃ γενικὰ ἔργα Ἑλλήνων καὶ ξένων πάνω στὴ μεθοδολογία καὶ τοὺς σκοποὺς τῆς ὀνοματολογίας (π.χ. J. Vendryes, Les tâches de l'onomastique, Confér. Inst. Lingu. 6 (1938). 2) Στὴ διάκρισι τῶν μελετῶν («κατ' εἶδος» καὶ «κατὰ περιφέρειας») θὰ μπορούσε νὰ προστεθῇ (ἢ νὰ πλουτισθῇ ὁ ἀντίστοιχος πίνακας πραγμάτων) καὶ μιὰ διαίρεση «κατὰ τὸ περιεχόμενον» ὅπως ἄλλωστε τηρεῖται ἐν μέρει καὶ ἀπὸ τὸν συγγραφέα (βλ. σ. 177 - 191), π.χ. ὕδρωνυμία, ὀνόματα βουνῶν, νησιῶν, ὄδῶν, σπηλαιολογικὰ τοπωνύμια, ἀνάλογα μὲ τὴ γραμματικὴ μορφή

(παραγωγικές καταλήξεις) κτλ. 3) Παρ' ὅλα ὅσα λέγονται στή σ. 352 (II), θὰ ἦταν προτιμότερο τὰ γενικά ἔργα πού μνημονεύονται πολλές φορές νὰ συγκεντρωθοῦν στὸ τέλος σὲ πίνακα, ὅπου νὰ γίνεται παραπομπὴ κάθε φορά μὲ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα καὶ μὲ ἓναν ἀριθμὸ. 4) Δὲ γίνεται σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις σωστὴ ἀξιολόγησις τῶν ἐργασιῶν, π.χ. σημειώνεται ἰδιαίτερα (σ. 321) ἡ μελέτη *Le Pélasgique* τοῦ A. J. van Windekens καὶ τὸ *Dictionnaire Étymologique du Proto-Indo-Européen* τοῦ A. Carnoy, ἔργα τελείως προσωπικά καὶ συζητήσιμα.

B. Εἰδικά: 1) Ὑπάρχουν πάρα πολλές τυπογραφικὲς καὶ ἄλλες ἀβλεψίαι σὲ ἐλληνικὲς καὶ ξένες λέξεις, χωρὶς συγγραφέων κτλ.: π.χ. τὸ κείμενο τοῦ Ἰσοκράτη (Παν. 156) στή σ. 310, σ. 384 *research*, σ. 395 *Reissen* καὶ *des Ägäischen Meer*, σ. 353 *évêhé*, σ. 329 *Hesyhglosse*, σ. 156 *Biz. Brem.* (Βυζ. Χρονικά) κτλ. Μιὰ ἀπλή παραβολὴ μὲ τίς βιβλιογραφίες πού δημοσιεύτηκαν στὸ περιοδικὸ ONOMA, Louvain (Belgium) μᾶς δίνει πολλές διαφορὲς στὰ ἀντίστοιχα λήμματα: π.χ. σ. 236 *A. Χατζῆ*, *Γραῖα...* Γέρας (!), σ. 300 *Kontou...* Ἀθηνᾶ (ἀντὶ Ἀθήνα) κτλ. 2) Ἡ βιβλιογραφία θὰ μπορούσε νὰ συμπληρωθῆ: α) ἀπὸ τὸ περ. ONOMA (βλ. πῦρ πάνω), π.χ. *Σαλαμάγκα*, *Τὸ νησί τῶν Γιαννίνων*, Ἡπειρ. Ἔστ. 8 (1959) 678-85 μὲ ὀνόματα γυναικῶν, β) μὲ ξένες ἐργασίες, π.χ. γιὰ τοὺς Γκαγκασούζους, Γιουρούκου, Τούρκους βλ. *Philologiae turcaicae fundamenta t. I*, Wiesbaden 1959 — Baskakov, *Tjurkskije Jazyki*, Moskva 1960, γιὰ τοὺς Τσιγγάνους βλ. G. F. Black, *A Gypsy Bibliography*, London 1914 κτλ. 3) Πολλὲς γνώμες τοῦ συγγραφέα πάνω σὲ γενικά καὶ εἰδικὰ θέματα εἶναι συζητήσιμες: π.χ. α) σ. 178 «κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἑλληνικῆς ἀκμῆς ἐγένετο μεγαλύτερα χρῆσις τῶν σκωπτικῶν παρωνυμίων, ἰδίως δὲ κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀκμαζούσης κωμωδίας», ἐνῶ ἡ χρῆσις παρωνυμίων εἶναι πάντα ζωντανὴ στὴ λαϊκὴ γλώσσα (μόνο πού δὲν ἔχουμε γιὰ ὅλες τίς ἐποχὰς τὸν ἴδιο πλοῦτο μαρτυριῶν), β) σ. 184 οἱ γνώμες πού διατυπώνονται στὴν εἰσαγωγὴ γιὰ τὰ μητρωνυμικά. 4) Ἄλλα: σ. 153 λάθος στὴν ἐξήγησις τῶν δύο πρώτων ρωμαϊκῶν κυρίων ὀνομάτων (*praenomen*, *nomen*) κ.ἄ.

Γ. Πίνακες. Ἐπειδὴ ἀποτελοῦν τὸ κλειδί γιὰ μιὰ ἀποδοτικὴ χρῆσις τοῦ βιβλίου, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐξαντλητικὰ ἐνημερωμένοι, παρουσιάζουν ὅμως πολλὰς ἐλλείψεις (ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὸν πίνακα ἐλλ. ὀνομάτων). Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω: 1) Πίνακας συγγραφέων. Λείπουν π.χ. Κουκουλῆς 189, 192 — Λάμπρος 172 — Ζακυθηνὸς 334 — Ἀμαντος 337 κτλ. Ἐέλνοι Vasmer 337, 8, 9, 341 — Fallmerayer 337, 9 κτλ. 2) Πίνακας τοπωνυμίων. Λείπουν π.χ. Σύρος 342, Ἄνδρος 345 κ.ἄ. Ἐένα: Tine 415, Keos 412, Pylos 361 κ.ἄ. 3) Πίνακας ὀνομάτων. Λείπουν π.χ. Βούρβχοι 198, ξένα Walth, Wealth 259 — Slavs, Slaven, Jews, Juden κ.ἄ.

4) Πίνακας λέξεων. Λείπουν π.χ. όροφυλακία 350, τενεσούρ 240, ρώμ 253, κιουτσούκ βλάχ 350. Ξένα burgus 265, derbend 348. 5) Πίνακας πραγμάτων. Λείπουν π.χ. από τὰ ξένα όσα αναφέρονται στους βυζ. και νεοελλ. οίκους. Βλ. και παρατηρ. Α, 2.

Παρά τις ατέλειές του στην ακρίβεια τής βιβλιογραφικής και έκδοτικής έργασίας, τó βιβλίό του κ. Δ. Βαγιακάκου είναι σήμερα τó πρώτο συστηματικό σύγχρονο βοήθημα για τις όνομαστικές σπουδές στόν τόπο μας.

Μ. ΣΕΤΑΤΟΣ

Α. Μ. Κολίτση, Περί τών κυρίων όνομάτων και τών έπωνόμων τών Κυπρίων, Διδακτορική διατριβή. 'Αθ. 1964. Σελ. 116.

‘Η έργασία του κ. Κολίτση αποτελείται από τὰ ακόλουθα μέρη: Πρόλογος, Βιβλιογραφία με ελληνικές και ξένες έργασίες σχετικές με τó θέμα, Πίνακας συντομογραφιών και φωνητικών γραφών.

Είσαγωγή: Σύντομα για τήν άρχαία ελληνική και λατινική όνομασιολογία. Γενικά για τή σπουδαιότητα τής όνομασιολογίας και τών όνομάτων τών Κυπρίων. Προηγούμενες έρευνες. Ποιά μέθοδο ακολούθησε ó συγγραφέας στην έρευνα. Διαίρεση όνομάτων και έπωνόμων σε κατηγορίες (γενικό σχήμα).

Κεφ. Α'. Κύρια όνόματα: 1) 'Όνόματα από τόν εκκλησιαστικό κύκλο (σύντομη είσαγωγή, γενικότητες, ιστορικά). 2) 'Αρχαία ελληνικά (γενικά ιστορικά, υποκατηγορίες). 3) 'Όνόματα «έκ βυζαντινών και νεωτέρων προσωποποιήτων, τίτλων, άξιωματων και άλλων τιμητικών επικλήσεων». 4) 'Όνόματα από «τήν έλευθερη» αντίληψη του λαού, χωρίς θρησκευτική ή ιστορική επίδραση (άπό παρομοιώσεις, προτερήματα, εύχες κ.ά. 'Ιστορική εξέλιξη πολλών: θωπευτικές επικλήσεις) βαπτιστικά, π.χ. χρυσή μου \ Χρυσή). 5) Ξένης προελεύσεως (σύντομη ιστορ. άνασκόπηση, σπάνια, νεώτερα).

Κεφ. Β'. Οί διάφοροι σχηματισμοί τών κυρίων όνομάτων: 1) 'Αρσενικά (σε -is και -os, μεγέθυνση και υποκορισμός με τις κατάλληξεις τους). 2) Θηλυκά (βασιικές κατάλληξεις -ία, -εια, -α, -η, -ώ, -ίνα. 'Υποκοριστικές -οί κ.ά. Μεγεθυντικές -άρα κ.ά.).

Κεφ. Γ'. Τονισμός - Συγκοπές: 1) Τονισμός (ó καταβιβασμός του τόνου στη λήγουσα συσχετίσθηκε με τήν υποκοριστική σημασία και αντίθετα). 2) Συγκοπές (γενικά για τó φαινόμενο και τὰ αίτιά του, κατηγορίες: συγκοπή στην άρχή, μέση, τέλος λέξεως, ή περίπτωση όπου μένει μόνο ή τελευταία συλλαβή. Σύνθετα που αναλύονται στα συνθετικά

μέρη και αποτελούν δυο όνόματα. Φθογγικές αλλοιώσεις). 3) Σκωπτικές αλλοιώσεις και παρετυμολογίες.

Κεφ. Δ'. Έπωνυμα: 1) 'Από κύρια όνόματα (είδη σχηματισμών, καταλήξεις -ίδης, -άδης, -πουλος. Πρώτο συνθετικό Χαζή- Παπα- και τονισμός τους. 2) 'Από έθνικά (δηλ. από τον τόπο προελεύσεως, καταλήξεις -ίτης, -ιώτης κ.ξ., άλλοι σχηματισμοί). 3) 'Από επαγγέλματα, τίτλους, αξιώματα (σύντομη ιστορ. ανασκόπηση, από επαγγ. καταλήξεις -άρης, -άς, τίτλοι και εκκλησιαστικά λειτουργήματα, τίτλοι και αξιώματα πολιτικά και στρατιωτικά). 4) 'Από παρωνύμια (πρόβλημα κατάταξης και λύσεις P. Kretschmer, Στ. Κυριακίδη. Κατατάσσονται μαζί με όσα δηλώνουν α) σωματικές ιδιότητες, β) πνευματικές και ήθικες ιδιότητες, γ) χαρακτηριστικούς τύπους, δ) οίκογενειακή, κοινωνική και οικονομική κατάσταση, ε) άμφίση, υπόδηση, ς) συνήθειες, πράξεις, ζ) φωνή, προφορά, κατάχρηση λέξεων και φράσεων, η) φαγητό, θ) σύγκριση προς ζώα, φυτά, άλλα αντικείμενα, ι) άλλες αίτιες).

Πίνακες καταλήξεων και ονομάτων.

'Η άπαρίθμηση τών ονομάτων και επωνύμων σε κάθε κεφάλαιο γίνεται αλφαβητικά με διασαφητικές και έρμηνευτικές ύποσημειώσεις.

'Από τὸ βιβλίο μαθαίνουμε μερικά ενδιαφέροντα γραμματικά φαινόμενα (όπως τή συσχέτιση τού ύποκορισμοῦ και τῆς μεγέθυνσης με τὸν καταβιβασμό άπλῶς τού τόνου στη λήγουσα ἢ τὸν αναβιβασμό του, τῆ φωνητική και σημασιολογική αντίθεση τών καταλήξεων -άζης και -άκης, πού δηλώνουν αντίστοιχα πρόσωπα προχωρημένης ἡλικίας και νεαρά, μολοντί ἔχουν κοινή προέλευση) και ἔχουμε μιὰ πλούσια συλλογή ταξινομημένου ύλικού.

Μερικές παρατηρήσεις: 'Η βιβλιογραφία θά μπορούσε νά συμπληρωθῆ. Βλ. Δ. Β. Βαγιακάκου, Σχεδιάσμα περι τών τοπωνυμικῶν και ανθρωπωνυμικῶν σπουδῶν ἐν 'Ελλάδι 1833 - 1962, 'Αθ. 1964, σ. 293.

Στὸ φωνητικό μέρος δὲ δηλώνεται: 1) Ποιους κανόνες ακολουθεῖ ὁ διπλασιασμός τών συμφώνων (ἔχουμε π.χ. Τεφοῦ και Ττεφοῦ, Τ-/Τισίς, Π-/Πόμπος και Σῶτος - Σῶττος, Αίλης - Αίλλης). 2) Πότε ἔχουμε οὐρανικοποίηση (π.χ. ΚΚύρκας - Ζύρκας). 3) Πότε Εὐροιαίδης και πότε Εὐροιαίης, Εὐτύχης και Εὐτύσης; 4) Στῆ σελ. 55, στ. 16 θά ἔπρεπε νά εἶχε διατυπωθῆ σαφέστερα ἡ φράση «ἔχομεν δῆλον ὅτι ἐνταῦθα τῆν ενδιαφέρουσαν περίπτωσιν φωνολογικῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ διαλεκτικοῦ φθόγγου και φθόγγου τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς και δὴ και ἐν μιᾷ και τῆ αὐτῆ καταλήξει.» (...φωνολογικῆς ἀντιθέσεως στὴν ἴδια διάλεκτο φθόγγων, πού προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο παλιό, ἀλλά ἔχουν διαφορετική ιστορία).

Πίνακες: 1) 'Ο πίνακας καταλήξεων δὲν εἶναι πλήρης. Λείπουν π.χ. οἱ πτωτικές καταλήξεις -ές (Ηπαλουζές, Ηπερεντές) και -οῦς (Μαμ-

μούς). Αυτό οφείλεται ἴσως στό ὅτι τὰ ἐπώνυμα δὲν ἔχουν ἐξεταστῆ ὡς πρὸς τοὺς σχηματισμούς των. Θὰ ἔπρεπε τὸ κεφάλαιο Β', γιὰ τοὺς σχηματισμούς, νὰ τοποθετηθῆ στό τέλος καί νὰ πραγματευεῖται καί τὰ ἐπώνυμα. Θὰ ἔπρεπε ἀκόμη νὰ γίνῃ διάκριση τῶν πτωτικῶν καταλήξεων -ος, -ης, -α, -ές κτλ. ἀπὸ τῆς παραγωγικῆς καταλήξεως. Ἀπὸ τῆς τελευταίας νὰ προστεθοῦν στὸν πίνακα οἱ -ιάς (Λοϊζιάς), -ικός (Χάσικος), -ιάδης (Χαχολιάδης). 2) Στὸν πίνακα ὀνομάτων καλὸ θὰ ἦταν νὰ ξεχωρίζουν μέσα σὲ παρενθέσεις οἱ τύποι ποὺ δὲ λέγονται στὰ κυπριακὰ (π.χ. Ἐροίκος, Ἐδανθία). 3) Δὲν ὑπάρχει πίνακας πραγμάτων (π.χ. πατρωνυμικά, μητρωνυμικά, ἀνδρωνυμικά, ὄροι, γραμματικά φαινόμενα). "Ὅσο γιὰ τῆς ξένες λέξεις (κυρίως τουρκικῆς) συχνά: 1) δὲ δίνεται ἡ σημασία τους ἢ δίνεται χωρὶς ἀκρίβεια κτλ., 2) δὲν ἀναφέρονται σωστὰ ὀρθογραφημένες. Παρακάτω δίνω ἐνδεικτικὰ μερικὰ παραδείγματα:

1. Ἐπρεπε νὰ γραφοῦν: dudu = γυναίκα (ἀρμένισσα) σ. 43, šamiši = προῖον Δαμασκοῦ (γλύκισμα κτλ.) σ. 79, zābit = ἀξιωματικός σ. 80 (στὴν ἴδια σελίδα νὰ προστεθῆ: serdar = διοικητής), zarif = λεπτός, κομψός, πνευματώδης σ. 82, has = καθαρὸς σ. 83, āšik = ἐραστής σ. 85, kabadayi = θορυβοποιὸς | φαναρόνος | θρασύς σ. 85, çolak = μονοχέρης σ. 85, zorlu = δυνατὸς σ. 86, kaplan = τίγρη σ. 86.

2. Ἐπρεπε νὰ γραφοῦν: yāsemin σ. 42, Isabella σ. 45, Belladonna σ. 46, σ. 78: kâtip, mîmar baṣṣih, hırdavatçi σ. 79, kayısı σ. 82, kırmızı σ. 83, āšik σ. 85, kabadayi σ. 85, güzel σ. 85, taze σ. 85, belā σ. 86, fu/hkara σ. 87, müşteri σ. 89, tamam σ. 89, pālūze σ. 90, pilān σ. 90.

M. ΣΕΤΑΤΟΣ

Andreas Tietze, Einige weitere griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch, Nemeth Armağanı'ndan ayıbasım, [Türk Tarih Kurumu Basımevi], Ankara 1962, σ. 373-388.

"Ὅπως δείχνει καὶ ὁ τίτλος, πρόκειται γιὰ τὴ συνέχεια μιᾶς παλαιότερης ἐργασίας μὲ τὸν τίτλο *Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch* (Oriens, Zeitschrift der intern. Gesellschaft für Oriensforschung, 7 [1955] 204-257), στὴν ὁποία ὁ συγγρ. πραγματεύτηκε τὸ ζήτημα τῶν ἐλληνικῶν δανείων στὴν τουρκικὴ γλώσσα. Τὴν ἐργασία ἐκείνη παρουσίασα ἤδη στὰ Ἑλληνικά 16 (1958) 325-331.

Στὴ νέα αὐτὴ ἐργασία συνεχίζεται ὁ κατάλογος τῶν 303 ἐλληνικῶν λημμάτων τῆς προηγούμενης — σὲ κάθε ἐλληνικὸ λῆμμα ἀντιστοιχοῦν πολλοὶ διαλεκτικοὶ τύποι τῆς τουρκικῆς γλώσσας —, μὲ τὴν προσθήκη ἄλλων 44. Ἐτσι ὁ νέος κατάλογος ἀρχίζει ἀπὸ τὸ λῆμμα 304 καὶ φτάνει ὡς τὸ λῆμμα 347. Στὸ τέλος παρατίθεται βιβλιογραφία (σ. 384-385) καὶ κατάλογος τῶν τουρκικῶν λέξεων (σ. 386-388).

Εἶναι νομίζω αὐτονόητο ὅτι καὶ ἡ συμπληρωματικὴ αὐτὴ ἐργασία τοῦ κ. Tietze προάγει τὴ σχετικὴ ἔρευνα καὶ βοηθεῖ νὰ προχωρήσουμε σημαντικὰ πρὸς τὴν ὀλοκλήρωση τῆς εἰκόνας τῆς σχετικῆς μὲ τις βαθύτερες κοινωνικὲς καὶ πολιτιστικὰς σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς πρώτης ἐπαφῆς των στὴν ἄσιατικὴ Τουρκία. Γιατὶ πρέπει νὰ τονίσω ἐδῶ ἐκεῖνο ποὺ ὁ συγγρ. ἔχει ἤδη τονίσει καὶ στὴν προηγούμενη ἐργασία του, ὅτι δηλ. τὸ ὕλικό του τὸ ἀντλεῖ ὄχι πιά ἀπὸ τὰ διάφορα κοινὰ τουρκικὰ ἢ τουρκοελληνικὰ κλπ. λεξικά, τὰ ὅποια, ὅπως εἶναι γνωστό, περιλαμβάνουν ἑλληνικὰς ἐπιδράσεις στὴν τουρκικὴ λόγια μᾶλλον γλώσσα (καὶ ὅπου ἡ ἀναγνώριση τῶν ἀντίστοιχων ἑλληνικῶν λέξεων εἶναι μᾶλλον εὐχερῆς, ὅπως π.χ. οἱ λέξεις *basilik*, *despot*, *elektrik*, *hristian*, *ikonomi*, *kilometro*, *lastik*, *metro*, *nister*, *panorama*, *sirina*, *ifo*, *vaptiz* κλπ.), ἀλλὰ ἀπὸ τὸ μεγάλο διαλεκτικὸ τουρκικὸ Λεξικό, ποὺ ἄρχισε νὰ ἐκδίδεται ἀπὸ τὸ 1939 (ὁ συγγρ. ἀναφέρει ἤδη 6 τόμους, σ. 384) καὶ ποὺ φιλοδοξεῖ νὰ περιλάβῃ λέξεις καθαρὰ τουρκικῆς ἀρχῆς, καθὼς καὶ ἀπὸ τις σχετικὰς ἐργασίες τοῦ ὀνομαστοῦ Τούρκου διαλεκτολόγου A. Caferoğlu.

Καὶ ἐπειδὴ στὰ τουρκικὰ ἰδιώματα οἱ τύποι τῶν τουρκικῶν λέξεων, γιὰ τὴ φωνητικὴ ἰδιομορφία ποὺ παρουσιάζει ἡ τουρκικὴ γλώσσα, ἀπομακρύνονται πολὺ ἀπὸ τοὺς τύπους τῶν ἀντίστοιχων ἑλληνικῶν, γι' αὐτὸ ἡ ἀναγνώρισή τους ἀπὸ ὅσους ἀγνοοῦν τοὺς φωνητικoὺς νόμους τῆς Τουρκικῆς καὶ τὴν ἰδιορρυθμίαν τους, εἶναι ἀρκετὰ δύσκολη ἢ ἀδύνατη.

Θὰ ἤθελα τώρα νὰ σημειώσω ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ λήμματα ποὺ μᾶς ἔδωσε ὡς τώρα ὁ κ. A. Tietze ἔχουν περιληφθῆ ἤδη καὶ στὶς ἐργασίες τοῦ Α. Α. Παπαδόπουλου καὶ τοῦ Ε. Μπόγκα, οἱ ὅποιοι, ὅπως σημείωσα ἄλλοῦ¹, πραγματεύτηκαν παλαιότερα τὸ ἴδιο θέμα. Στὶς ἐργασίες ἐκεῖνες ἡ παράθεση τοῦ σχετικοῦ ὕλικου ἔγινε ἀντίστροφα. Στὴν ἐργασία ἰδίως τοῦ Ε. Μπόγκα μᾶς δίνεται ἀλφαβητικὸς κατάλογος τῶν τουρκικῶν λέξεων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ. Ὁ Α. Α. Παπαδόπουλος προτίμησε τὴν παράθεση τοῦ ὕλικου κατὰ κατηγορίας. Διαφορὰ ὑπάρχει ἐπίσης καὶ στὸ γεγονός ὅτι σ' αὐτὰς ἀναγράφεται σχεδὸν πάντα μόνον ἓνας τουρκικὸς τύπος — ἴσως τῆς κοινῆς ἢ λόγιας τουρκικῆς γλώσσας. Λεῖπει δηλαδὴ ἡ μεγάλη ποικιλία τῶν τουρκικῶν διαλεκτικῶν τύπων ποὺ μᾶς παρουσιάζει ὁ Tietze.

Τὶς δυὸ αὐτὰς ἐργασίες δυστυχῶς δὲν τις ἔλαβε ὑπόψη του ὁ συγγρ. Θὰ ἦταν ὅμως, νομίζω, χρήσιμο νὰ γνωρίζαμε ὅτι πολλὰς διαλεκτικὰς τουρκικὰς, πού, ὅπως ἀναφέρει ὁ Tietze, προέρχονται ἀπὸ τις ἑλληνικὰς λέξεις *ἀμανιτάρι*, *βουκέντρι*, *γαβάθα*, *δελφίни*, *κεράσι*, *κρεββάτι*, *μακε-*

1. Ἑλληνικά 16 (1958) 326, ὑποσ. 2.

δονίσι, οὐγγιά, πρῖνος, ρόκα, σαοράνα, χάνος, χωριάτης κλπ., ὑπάρχουν καὶ στὰ κοινὰ τουρκικὰ λεξικά, ἀφοῦ ἀναφέρονται καὶ ἀπὸ τοὺς δυὸ "Ἕλληνες ἐρευνητές, ἅρα ἔχουν εὐρύτερη διάδοση στὴν τουρκικὴ γλῶσσα.

Στὴ νέα αὐτὴ, μικρὴ ἄλλωστε, προσφορὰ τοῦ κ. Α. Tietze δὲν ἔχω νὰ παρατηρήσω πολλά: λῆμμα 334, ὁ τουρκ. τύπος hedelize (=πεταλούδα), νομίζω ὅτι δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ νεώτ. ἑλληνικὸ πεταλούδα, ἀλλὰ μᾶλλον ἀπὸ τὸ μεταγρ. ἑλλην. πετηλίς (πβ. καὶ Ἀνδριώτη, Ἐτυμολ. Λεξ., στὴ λ. πεταλούδα). — λῆμμα 335, ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ σημασία τῶν τουρκικῶν τύπων τῆς ἑλλην. λέξεως σάκκος = «Mantel, Winterrock aus Wollstoff; lange Jacke» κλπ. Ἡ σημασία αὐτὴ πιστοποιεῖ τὴ μεσαιωνικὴ σημασία τῆς ἑλλην. λέξεως σὲ εὐρὺ γεωγραφικὸ χῶρο καὶ ἀποδεικνύει τὴν παραγωγὴ τῆς κοινῆς νεοελλ. λέξεως σακκ-άκι ἀπὸ τὴ λέξιν σάκκος + κατάλ. -άκι(ον). — λῆμμα 346, τὴν τουρκικὴ λέξιν sazma, ποὺ ἀναφέρεται στὴ φράση τῶν ψαράδων τῆς Πόλης sazma etmek (κάνω σάσμα = βάζω δυὸ δίχτυα τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο), ὁ συγγρ. τὴν ἀνάγει στὴν καθαρευουσιάνικη ἑλληνικὴ λέξιν χιάσμα, τὸ (= ἡ διασταύρωσις δύο πραγμάτων ἐν σχήματι Χ), βλ. Λεξ. Δημητράκου στὴ λ.). Φυσικὰ ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴν κοινὴ νεοελληνικὴ λέξιν σάσμα, τὸ (= τὸ σάξιμο, τὸ ἴσιασμα, ἀπὸ τὸ ἰσιάζω, πβ. καὶ σιάζω, σιάζω καὶ οὖσ. σιασμός καὶ σιάσμα, βλ. Λεξ. Δημητράκου στὴ λ. σάσμα καὶ Ἀνδριώτη, Ἐτυμολ. Λεξ. στίς λλ. -μι καὶ σιάζω), ποὺ εἶναι ἤδη ὕψιμη μεσαιωνικὴ, βλ. π.χ. Ἐρωτόκρι. 5, 1549:

οἱ σίχοι θέλου διόρθωση καὶ σάσμ' ὅσο μπορούσι.

Ἄλλὰ τὸ θέμα τῶν ἑλληνικῶν δανείων στὴν Τουρκικὴ καὶ ἰδιαιτέρα τῆς ἐκτάσεώς τους στίς διάφορες τουρκικὲς διαλέκτους, βρίσκεται στὴν ἀρχή. Ὑπολείπονται νὰ γίνουν ἀκόμα ἐρευνες. Ὅπως μοῦ ἀνεκοίνωσε ὁ ἴδιος ὁ συγγρ., ἡ μικρὴ του αὐτῆ μελέτη δὲν εἶναι πρὸς μιὰ πρώτη προσπάθεια¹. Μιὰ πραγματικὰ ἐξαντλητικὴ ἐρευνα, λέγει, δὲν εἶναι ἀκόμα δυνατὴ.

Ἄς εὐχηθοῦμε μὲ τὴν ἐρευνα αὐτὴ, ποὺ ἄρχισαν οἱ δυὸ "Ἕλληνες καὶ συνέχισε μὲ ἐξαιρετικὴ ἐπιτυχία ὁ κ. Α. Tietze, νὰ καταπιαστοῦν καὶ Τοῦρκοι ἑλληνιστές, ἔτσι ὥστε νὰ γίνῃ περισσότερο ἀποδοτικὴ καὶ νὰ ἀποφρευθοῦν καὶ οἱ παραμικρότερες παρανοήσεις, παραλείψεις ἢ σφάλματα, τὰ ὁποῖα δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ἀποφύγῃ κάθε ἄλλος ἐπιστήμονας, ὁ ὁποῖος δὲν θὰ εἶχε γιὰ μητρικὴ του τὴ μία ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτῶσες.

Α. Ι. ΘΑΒΩΡΗΣ

1. Ὁ Μ. Mansuroğlu, Orbis 6 (1957) 224, σημειώνει ἤδη μερικὲς λέξεις ποὺ λείπουν ἀπὸ τὶς δύο ἐργασίες (δηλ. ἀπὸ τοῦ G. Meyer, Türkische Studien I. Die griechischen und romanischen Bestandteile im Wortschatz des Osmanisch-Türkischen καὶ ἀπὸ τὴν προηγούμενη τοῦ Tietze), ὅπως efe (= ἀφεντία), horon (= χορός), kümes (= κουμάσι), bamya (= μπάμια), kodes (= κοτέτσι), patates (= πατάτες), takoz (= τάκος), çipura (= τσιπούρα). Ἄλλὰ καὶ ὁ Mansuroğlu δὲν ἔχει ὑπόψη του τὶς δυὸ ἑλληνικὲς ἐργασίες, ὅπου οἱ λέξεις κουμάσι, μπάμια, πατάτες, τάκος ἔχουν ἤδη καταχωριστῆ.